



## 2001 рік Випуск 2

Випуск підготовлений за сприянням

Аграрної вартії України

140-річчю скасування кріпацтва присвячується

### Матеріали Всеукраїнської наукової конференції "Велика реформа 1861 року"

Вступне слово ректора Черкаського державного університету ім. Б.Хмельницького, професора Кузьмінського А.І.....	3
Реєнт О.П. - Реформаторські процеси в аграрній сфері другої половини XIX - початку XX століття (стан наукової розробки).....	6
Кузьмінський А.І. - Основні аспекти реформи 1861 року.....	11
Морозов А.Г. - Зародження кооперативного руху в Україні.....	15
Гоцуляк В.В. - Реформа 1861 року в Україні: історіософський та джерелознавчий аспекти.....	18
Регіональні аспекти проведення Селянської реформи 1861 року Панченко П.П.,	
Падалка С.С. - Скасування кріпацтва (1861) як засіб соціально-економічної модернізації тоталітарної Російської імперії.....	26
Бундак О.А. - Становлення індустріальних відносин у Волинському селі у пореформений період.....	30
Олешко П.С. - Особливості аграрного реформування 50-60-х років XIX ст. на Волині.....	34
Опанасенко В.В. - Місце дворянського стану в Чернігівській губернії в проведенні земельної реформи 1861 року.....	40
Панишко Г.Т. - Еволюція великого землеволодіння на Волині у другій половині XIX ст.....	43
Солойова Т.М. - Землеволодіння і змлекористування на Правобережній Україні у пореформений період...	47
Сухушина О.В. - Аграрна реформа 1864 року в Царстві Польському.....	52
Шульга С.А. Аграрна реформа 1861 року та колонізація Волині.....	53
Вплив Селянської реформи 1861 року на процеси соціального, економічного і громадсько-політичного	
розвитку в середині XIX - початку XX століття Андрощук О.В. - Вплив реформи 1861 року на зміни в адміністративно-територіальному устрої українських земель у складі Російської імперії.....	57
Беренштейн Л.Ю. - Соціальні аспекти аграрних відносин в Східній Україні в другій половині XIX століття.....	60
Ващенко А.В. - Розбудова органів селянського самоврядування (законодавчий аспект).....	65
Верховський М.М. - Особистості в реформі 1861 року.....	69
Ігнатенко В.В. - Вплив реформи 1861 р. на формування української суспільно-політичної думки у другій половині XIX століття.....	73
Звірковський І.В. - Тенденції соціального розвитку селянства Російської імперії в пореформений період..	75
Крамарчук Т.Д. - Переселення українського селянства до Південного Уралу у пореформений період.....	80
Кубальський О.Ж. - Реформа 1861 року і соціально-культурні трансформації в українському селі: історія і сьогодення.....	83
Мельниченко В.М. - Аграрні відносини на Правобережній Україні напередодні відміни кріпосного права у працях І.О. Гуржія.....	87
Мойсієнко В.М. - Урядова політика у галузі місцевого самоврядування в другій половині XIX ст.....	89
Присяжнюк Ю.П. - "Емансипація..." 1861 року очима пересічного хлібороба.....	94
Темірова Н.Р. - До питання про стосунки поміщиків і селян у пореформений період.....	98
Тронько Т.В. - Зміни в організації шкільної середньої освіти в Наддніпрянській Україні другої половини XIX ст. ....	100
Фареній І.А. - Вплив селянської реформи 1861 року на поширення ідей кооперації.....	106
Шевченко В.М. - Деякі думки з приводу реформи 1861 року.....	108
Шатохін А.М. - Селянське питання у соціологічній думці Росії та України у післяреформений період...	112
<i>по проблем аграрної історії України XX століття</i>	
Власюк І.М. - Особливості реалізації столипінської аграрної реформи на правобережній Україні.....	116
Панченко П. - Тенденції трансформацій сільського господарства України та управління 50-80-х рр. XX ст. ....	118
Потильчак О.В. - До питання про соціальну політику фашистської Німеччини щодо селянства України в роки окупації (1941-1944 рр.).....	125

---

---

ББК63.3(4Укр)

У-45

Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства / Інститут історії України НАН України. - Черкаси, 2001. - Вип.2. -130 с

**До випуску увійшли матеріали доповідей і повідомлень учасників Всеукраїнської наукової конференції "Велика реформа 1861 року", проведеної 19-20 лютого 2001 року в м. Черкаси Інститутом історії України НАН України, Черкаською обласною державною адміністрацією, Черкаським державним університетом імені Богдана Хмельницького, Українською академією історичних наук, Науково-дослідним інститутом селянства та Науковим товариством істориків-аграрників**

*Редакційна колегія:*

Кульчицький С. В., доктор іст. наук, професор (відповід. редактор), Калініченко В.В, доктор іст. наук, професор, Корновенко С.В., кандидат іст. наук (відповід. секретар), Кузмінський А.І., професор, Морозов А.Г., доктор іст. наук, професор, (заступник редактора), Лях Р.Д., доктор іст. наук, професор, Марочко В.І., доктор іст. наук, провідний наук, співробітник, Панченко П.П., доктор іст. наук, професор, Чабан А.Ю., доктор іст. наук, професор

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів. Матеріали не рецензуються і не повертаються

Засновник - Інститут історії України НАН України

Видається за рішенням Вченої ради Інституту історії України НАН України (протокол № 1 від 25.01.2001р.)

ISBN: 966-02-0480-9

© Інститут історії України НАН України

© Науково-дослідний інститут селянства

-2-

## Вступне слово ректора

### Черкаського державного університету

ім. Б.Хмельницького, професора

Кузьмінського А.І.

Шановні гості - учасники конференції, дозвольте від щирого серця привітати Вас на гостинній Черкаській землі. Ми зібрались сьогодні з нагоди справді непересічної події. Рівно 140 років тому був підписаний маніфест про скасування кріпосного права. Селянство стало нарешті особисто вільним. Та шлях до щасливого, заможного життя був ще довгим і тернистим. Тяжкі, а то і просто трагічні події чекали попереду на селянина, його сім'ю, господарство.

Україна - земля давньої самобутньої хліборобської культури. Заслужене визнання у світі здобуло українське рільництво, садівництво, скотарство. Завдяки українському селянину, його невтомній працездатності, його любові до землі про Україну знають в усіх куточках нашої планети.

Важко уявити собі сучасний процес будівництва незалежної Української держави без самовідданого трудового внеску селян, фахівців, організаторів сільського виробництва і фермерів.

Світ українського села - це справжній материк національної традиції зі своїм неповторним героїчним, тривожним, бурхливим і своєрідним життям, розмаїттям форм землеробства, це світ значних особистостей, велетнів духу.

Впродовж багатовікової історії українського народу селянство залишалось основним носієм духовних, матеріальних, культурних, політичних традицій українства. Однак його духовний світ, соціальна активність, політична культура, економічне життя в силу об'єктивних причин не набули ще достатнього наукового висвітлення. Робота нашої конференції з цієї точки зору є знаменною. Вона є конкретним проявом прагнення незалежної, суверенної української держави належно і повно дослідити маловідомі сторінки історії українського селянства - джерела мудрості, духовності і матеріального достатку.

Упродовж багатьох десятиліть, у муках, з численними жертвами виборювало українське селянство право на вільне життя. Європейська за етнічним складом, п'ята на континенті за кількістю населення і друга за розмірами території країна, що має багаті природні ресурси, вигідне географічне

розміщення, нарешті змогла утвердити свою суверенність.

Для черкащан ідея незалежності України особливо близька і значуща. Адже наша земля є історичною колискою української державності. Саме тут, у Середньому Подніпров'ї, зародилося і визріло козацтво - рушійна сила і опора народу в його визвольних змаганнях. Наш край дав Україні Богдана Хмельницького, якому судилося стати вождем нації у важкий для неї час, вперше закласти підвалини власної державності. У чорні часи кріпаччини гартував народ до боротьби "за правду, за волю" наш геніальний земляк Тарас Григорович Шевченко. Під час української національної революції 1917-1920 років територія Черкащини також була в епіцентрі боротьби за здобуття справжньої свободи. Героїчна звитяжність "Холодноярської республіки" десятиліттями надихала борців за волю України.

Великий український письменник Олесь Гончар називав Черкащину "серцем України". Ці слова йшли у нього від щирої душі. Наш рідний край з Божої десниці дарований, Дніпром та Россю напоєний, уквітчаний щедрими садами та розкішними луками. Край чарівних пісень, неповторних легенд і невмирущої козацької слави. Та перше, що найбільше вражає, це славні хліборобські традиції, натружені мозолясті руки сільських трударів, що творять достаток у нашому домі.

У 1991 році Україна домоглася нарешті незалежності. Під тягарем власних проблем розпався Радянський Союз. Тяжка спадщина дісталась українським селянам. Яких лише новацій не зазнало згорьоване село - від емтеєсів до ертеєсів, від трудоднів до госпрозрахунку, від чумизи до сої... Але ці зміни не торкалися головного - земельних відносин. Примусова колективізація сільського господарства мала руйнівні наслідки, бо поклала початок відчуженню селянина від власності, порушивши при цьому одвічний закон єдності людини і землі. Тепер історія надає шанс відновити справедливість, дати селянинові землю, а землі - господаря.

Відродження сільського господарства має вирішальне значення для швидкого зростання та поліпшення умов життя людей. Утвердження на землі турботливого, зацікавленого господаря відіграватиме важливу роль у поновленні історичного звання України як одного з лідерів світового сільськогосподарського виробництва. Приватна власність, розвиток приватно-орендних відносин забезпечують високу ефек-

тивність роботи сільськогосподарських підприємств. Тому не випадково, що Всеукраїнська наукова конференція "Велика реформа 1861 року" проходить у Черкасах. Черкащина - відома в нашій державі та далеко за її межами як високорозвинений хліборобський край, а її жителі як носії давніх землеробських традицій, високого рівня агрокультури. В наш час в агропромисловому комплексі області зайнято 40% працездатного населення, які виробляють 2/3 валового продукту регіону.

У краї створено солідний науковий потенціал. Духовний світ, соціальна активність, політична культура, економічне життя селянства стали об'єктом всебічного наукового вивчення вченими університету, створеного при ньому Науково-дослідного інституту селянства, суспільствознавцями Уманської сільськогосподарської академії, Наукового товариства істориків-аграрників. Результати досліджень почали друкуватися у спеціальному науковому часописі "Український селянин".

Тема скасування кріпосного права та перебігу селянської реформи 60-х рр. XIX ст. в Україні, хліборобської ментальності нашого народу завжди була актуальною як в минулому, так і за сучасних умов. Адже і тепер, як і 140 років тому, не втратили своєї значущості питання, пов'язані з глибокими перетвореннями усіх сторін життя на селі, формуванням нових соціально-економічних моделей господарювання на землі.

Нині, на крутому історично-соціальному зламі, у процесі формування нової психології, ствердження підприємливо-ініціативних господарів, дієвих і рішучих реформаторів, селянство Черкащини відроджує економіку і духовність, прагне забезпечити достойний рівень життя українського народу

Успіхи в цій нелегкій справі залежать тільки від всіх нас самих, від кожного зокрема. Від нашої віри і щоденної праці... Праці як основи основ.

Перед сільськими трудівниками постало завдання історичної ваги піднести на новий рівень трудову і духовну славу Черкащини, яка у всі свої часи була гідним законодавцем "мод" у розвитку сільського господарства і слугувала прикладом іншим регіонам України.

У цьому зв'язку справді доленосним для українських хліборобів видався 2000 рік. Його значення зумовлене, насамперед, тим, що селянство, його праця стали предметом першочергової уваги держави. Як і 140 років тому, в нових сучасних умовах, відповідно

до указу Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки", розпочався складний, глибинний процес трансформації всього укладу селянського життя. Формується нова психологія селянина-власника, справжнього господаря, громадянина, яка витісняє звичку бути поденником, кріпаком, що сформувалась в умовах радгоспно-колгоспної системи.

Безумовно, розвиток справедливих земельних відносин і реформування сільськогосподарських підприємств шляхом самовизначення селян найбільш повно відповідають принципам демократичної правової держави. Головна мета і сутність Указів Президента, які прийняті з початку аграрної реформи і приймаються тепер, зводяться до реалізації базової установки, яка присутня у програмних документах практично всіх партій: власником і господарем на землі має бути той, хто на ній працює, тобто селянин.

У цьому контексті наша зустріч має не лише суто наукове, але, безперечно, і практичне значення. Адже без знання попереднього досвіду при розв'язанні аналогічних проблем неможливо прогнозувати, координувати, а в дечому і модифікувати сучасні аграрні нововведення. У цьому відношенні слід, насамперед, зазначити, що на противагу реформі 1861 року, яка проводилась, переважно в інтересах поміщиків, реформування АПК України на зламі тисячоліть проводиться виключно в інтересах селянства. Суттю і соціально-економічним завданням нинішньої аграрної реформи є відродження дбайливого і повновладного господарювання на землі. Звичайно, існують проблеми, на які ще не дані вичерпні відповіді істориками-аграрниками. Цій меті і підпорядкована робота Всеукраїнської наукової конференції "Велика реформа 1861 року".

Найгостріші дискусії точаться довкола проблеми форм власності на землю. Черкащина напрацювала непоганий досвід трансформації, оновлення соціально-економічних відносин на селі.

У короткі строки розпайовано землю в 533 колективних сільгоспідприємствах. Сертифікати на право на земельну частку (пай) одержали 523 тисячі сільських трудівників. Понад 5 тисяч селян оформили свої земельні паї актами на приватну власність, одержали їх у натурі і самостійно господарюють на них. Такої ж кількості - виділено землі єдиними масивами для спільного обробітку і використання.

---

---

На базі колишніх колективних сільгосп-підприємств створено 612 нових господарських структур. У їх числі три чверті - господарські товариства, решта - приватно-орендні підприємства і виробничі кооперативи. У ході реформування зросла кількість фермерських господарств. їх нині понад 600.

Власникам паїв вже виплачено більше 70 мільйонів гривень - шляхом видачі сільгосп-продукції, наданням послуг. Лише за оренду землі селяни одержали майже 100 тисяч тон зерна.

На селі змінюється психологічний клімат, у людей стає все більше впевненості у завтрашньому дні. Цьому сприяла і допомога, надана державою реформованим сільгосп-підприємствам з ініціативи Президента України Леоніда Даниловича Кучми. Списано більш як 300 мільйонів заборгованості. Сільські товаровиробники додатково одержали майже 38 мільйонів гривень завдяки запровадженню фіксованого сільгоспподатку, 50 мільйонів - за рахунок пільг з податку на додану вартість. Для потреб села з обласного бюджету виділено безвідсоткову позичку в сумі 11,5 мільйона гривень.

Понад 30 мільйонів гривень сільському господарству надали комерційні банки, ще 40 з лишком мільйонів гривень у виробництво вклали вітчизняні інвестори.

У реформованих господарствах стає все більше порядку, організованості, відповідальності. Люди працюють по-діловому, без метушні і команд "згори". Результати говорять самі за себе. По всіх категоріях господарств зібрано 1 мільйон 650 тисяч тон зерна, що на 40 відсотків більше, ніж торік, досягнуто майже 7 центнерів приросту урожайності зернових з гектара.

Кукурудзи зібрали по 50 центнерів на площі 85 тисяч гектарів. Це другий показник за всю історію області.

Словом, старт взято обнадійливий. Головне тепер закріпити досягнуте. Зробити досвід кращих - надбанням усіх.

Ще раз дозвольте привітати учасників конференції, побажати Вам міцного здоров'я, хліборобського працелюбства, творчого натхнення для здійснення вашої благодородної мети - возвеличити українського селянина.

**Реформаторські процеси в аграрній сфері другої половини XIX - поч. XX ст. (стан наукової розробки)**

Вам усім добре відомо, що селянська реформа 1861 року ліквідувала в Російській імперії кріпосне право, дала простір для розвитку капіталістичних відносин у всіх галузях суспільно-економічного життя. Весь попередній історичний досвід довів аморальність існування кріпацтва, його розкладаючий вплив на народ. Кримська війна 1853-1856 рр. з усією відвертістю оголила виразні недоліки існуючої системи суспільних відносин. У 1857 р. під тиском обставин царат створив таємний комітет для обговорення заходів по поліпшенню побуту поміщицьких селян, а у 1858 - для підготовки селянської реформи організував губернські дворянські комітети, всередині яких розпочалася боротьба за поступки між лібералами і консерваторами.

Протягом 1858-1860 рр. йшла підготовча робота по виробленню проектів реформи у дворянських комітетах та редакційних комісіях. Основними документами селянської реформи стали "Маніфест про відміну кріпосного права", підписаний 19 лютого 1861 у Петербурзі Олександром II, і "Положення про селян, які виходили з кріпосної залежності", що складалося із 17 законодавчих актів. У царському маніфесті та основному акті "Загальне положення про селян, звільнених від кріпосної залежності" було викладено загальні умови селянської реформи. За ними, селяни отримували особисту свободу і право вільно розпоряджатися своїм майном, поміщики зберігали власність на всі землі, які їм належали, але зобов'язані були надати у постійне користування селянам присадибну землю, польовий наділ та інші угіддя. Присадибну ділянку селянин мав право викупити будь-коли. Викуп надільного землеволодіння здійснювався тільки з дозволу поміщика. За отриману від поміщика землю селяни, як і раніше, зобов'язані були виконувати панщину чи платити оброк і не мали права відмовлятися від неї протягом 9 років. Розміри селянського наділу та повинностей фіксувалися в уставних грамотах 1861 р., що склалися на кожний поміщицький маєток і перевірялися мировими посередниками. До викупу земель селяни вважалися тимчасово зобов'язаними, після укладення угоди про викуп -

селянами-власниками. Колишні кріпаки отримували ряд громадських прав: право купувати у приватну власність нерухоме майно, займатися торгівлею та іншими промислами, будувати фабрики, відкривати торговельні та ремісничі заклади, брати підряди, укладати угоди, записуватися до купецьких гільдій, самостійно вирішувати свої господарські та родинні справи, збиратися на мирські збори для розв'язання місцевих питань, обирати органи селянського самоуправління, сільського старосту та збирачів податків, волосних старшин і волосний суд.

Аналізуючи процеси в аграрній сфері другої половини XIX - початку XX ст., слід постійно мати на увазі, що їм були властиві свої особливості у різних регіонах країни. Отже, й висновки по кожному аспекту реформ слід робити на підставі детального вивчення ситуації в кожному з них. Очевидно, що вони будуть неоднаковими, коли мова йтиме про українські губернії, Прибалтику, різні райони Росії.

Щоб з'ясувати довкола чого ведеться полеміка, звернемося до напрацювань авторитетних спеціалістів у цій галузі. Розвінчуючи міфи, витворені навколо аграрних перетворень другої пол. XIX століття, російський академік І.Д. Ковальченко вказує, що радянська історіографія, внаслідок своєї заангажованості, виявилася нездатною висвітлити й обґрунтувати ряд питань: поперше, те, що становлення капіталізму в сільському господарстві відбувалося двома шляхами - буржуазно-поміщицьким та буржуазно-селянським - і столипінська аграрна реформа стала кульмінаційним моментом у боротьбі за утвердження першого з них, у той час як революція 1905-1907 рр. вищою точкою в ході торування другого шляху; по-друге, ілюструючи прискорюючу дію реформи на розвиток сільськогосподарського виробництва й соціальні зміни на селі, історики не розкривали той конкретний внесок, який вона зробила у цей процес, оскільки прогрес в аграрній сфері мав місце і поза нею; по-третє, не можна визнати досить повно з'ясованими всі причини провалу реформи, зокрема ті об'єктивні фактори в історії розвитку сільського господарства, які взагалі виключали можливість торжества "столипінського варіанту", а ті причини, що розглядалися, зводилися до того, що реформаторам заважали й їм не вистачило часу. Як наслідок - невивченими виявилися ті глибинні суперечності в аграрній сфері, які обумовили необхідність Жовтневої соціалістичної революції [1,52-53].

Вважаємо за потрібне відзначити деякі елементи наукового інструментарію, використані І.Д. Ковальченком у ході вивчення аграрної історії Росії. Ним створено та апробовано новий метод імітації можливих змін у соціальній структурі села шляхом побудови альтернативно-імітаційної моделі процесу. Сутність його зводиться до з'ясування ходу розвитку конкретних явищ за умов, відмінних від реально існуючих, але припустимих. Цей спосіб моделювання дозволяє передбачити варіанти розвитку таких явищ і міркувати про сприятливий чи несприятливий хід їх еволюції, а також дає розуміння того, чому реальний процес був саме таким, а не іншим.

Взявши за основу співвідношення селянських дворів, І.Д. Ковальченко за допомогою моделювання показав, що коли б аграрний розвиток країни в 1900-1912 рр. тривав на умовах, які існували наприкінці XIX ст., то кількість найбідніших дворів була б меншою, а заможних - більшою, ніж у дійсності. На цій підставі робиться висновок, що адміністративний тиск на село згори дав негативні результати [2,68-69]. При цьому знову не береться до уваги, що мета перетворень полягала саме в формуванні прошарку дрібних власників, а поява міцної заможної верстви - це лише один із супутніх наслідків реформи.

В іншому прогнозі йдеться про можливий розвиток подій у разі, коли реформі б не завадила I світова війна. Й цей дослідник доходить висновку, що у 20-ті роки процес "осереднячення" та зубожіння села посилювався б.

Слабкість даної методики вбачається в тому, що береться лише один, вирваний з контексту всього явища параметр, який не можна екстраполювати на всі інші аспекти аграрного питання. З наведених моделей не видно, які зміни відбулися у характері товарного виробництва на селі, капіталізації сільського господарства, його продуктивності, рентабельності, вплив цих процесів на рівень життя селян і забезпечення потреб країни в сировині й продуктах харчування тощо.

У статті іншого російського історика - В.Я. Гросула - аграрне питання розглядається крізь призму першопричин трьох російських революцій [3, 22]. Кризові явища в сільському господарстві змусили уряд пожертвувати тією частиною із 107 тис. дворів - душовласників (у 1858 р.), яка вбачала в кріпосних та латифундіях лише обтяжливу, але постійну статтю доходу і нічого не робила для розвитку й удоско-

налення аграрного виробництва. Нагальність змін стимулювала диференціацію дворянства за політичною ознакою: ліберальні ідеї швидко знайшли сприятливий ґрунт у його середовищі. Більше того, частина дворянської молоді пішла далі - в народництво та революційний рух. Однак, на думку Б. Гросула, це не вплинуло на існування могутнього землевласницького дворянства, яке продовжувало залишатися феодальним класом і зіптовхувалося й з багатомільйонним селянством, і з народжуваною сільською буржуазією, й "новими росіянами" (за О.Герценом) з його власного середовища, які виявили готовність до впровадження нових методів господарювання. Реформа 1861 р. зробила виразнішими вектори протистояння між окремими групами сільського населення. З одного боку, вони позначалися суперечностями між поміщиками і селянами; з іншого, - між колишніми державними селянами, які швидше й охочіше освоювали капіталістичні засоби ведення господарства та колишніми кріпосними, що оплачували більший викуп і отримували менші земельні наділи; з третього, - між куркульством, лихварями й незаможним селянством. На Україні процес диференціації викликав концентрацію земельних угідь у руках заможних селян та появу куркулів-банкірів. "Малоросійські" губернії відзначалися наявністю значного прошарку заможного селянства: 491,7 тис. дворів (16,5%) володіли 7,335,1 тис. дес. (37% всієї надільної землі) [4,23].

Для характеристики ролі заможних господарів у житті села В. Гросул залучає думку Р.Гвоздева - автора однієї з кращих праць про російське куркульство XIX ст. [5, 24]. Останній вважав, що куркуль готовий руйнувати все, "заради задоволення власних утробних інтересів" [5, 22-23]. Це нам видається далеким від справжнього стану речей. Так, сучасник Р.Гвоздева - І.Гурвич - вбачав у російській сільській общині буржуазні риси, що зближали її із селянством Франції після Великої французької революції й американськими дрібними фермерами - роботодавцями.

Виходячи з різних оцінок суспільної ролі заможного селянства, ми повинні об'єктивно з'ясувати місце української його частини в економічному житті Російської імперії. Подолання упереджених, негативістських оцінок соціально-економічної функції куркульства вимагає прискіпливого вивчення джерел, використання математичних і комп'ютерних методів обробки статистичних матеріалів, а найголовніше - вироблення

нового концептуального підходу; не нівелюючи гострих суперечностей, аргументовано визначити характер соціальних відносин в українському селі, реальний стан сільськогосподарського виробництва, його перехід на капіталістичні рейки. Певну пізнавальну цінність може становити вивчення селянського побуту (рівень споживання, частка грошових невиробничих витрат тощо), який опосередковано відбиває зміни на селі. Цікаво було б простежити наслідки російської експортної політики щодо сільськогосподарської продукції для українських сіл та міст. З одного боку, це сприятиме деміфологізації тези про те, що Росія "годувала весь світ" (хоч у 90-х рр. експорт 20% власного товарного зерна міг задовольнити потреби близько 30 млн. чол.), а з іншого, - дасть можливість неупереджено з'ясувати рівень забезпечення населення імперії продуктами харчування й іншими видами сільськогосподарського виробництва.

Сталим інтересом до аграрної історії Російської імперії відзначається зарубіжна історіографія. Звичайно, навіть для поверхового знайомства з концепціями іноземних фахівців знадобиться значно більше часу ніж межі короткого періоду. Проте, все ж звернемося до напрацювань окремих спеціалістів, щоб мати уявлення про напрями наукових розробок, підходи і засоби розв'язання поставлених ними завдань.

Праці професора Хіросімського університету С. Хінади - автора монографії "Дослідження з аграрної історії Росії. До питання про відробітковий аграрний лад напередодні революції 1905 р." - викликають інтерес тим, що він зіставляє основні риси японської та російської общини. На відміну від першої, що базувалася на яскраво виражених індивідуалістичних засадах (до общини входили землевласники), друга була колективістською структурою. Крім того, поряд з обов'язками, що поклалися на неї "згори", російська община здійснювала ще й демократичні функції "знизу". На цьому і базувалися очікування її еволюції в справедливий суспільний устрій.

Заслуговує на увагу логічний ланцюжок за допомогою якого японський учений намагається простежити детермінованість революції 1905-1907 рр. аграрними відносинами, що склалися у Росії після реформи 1861 р. Тенденція до модернізації сільського господарства пореформеного періоду зовсім не була визначальною. Навпаки, дедалі більший відбиток на соціальні відносини в селі накладала відро-

біткова система, що склалася після особистого звільнення селян від кріпацтва. Внутрішня колізія цієї системи полягала у тому, що орендна плата була високою, а заробітна - занадто низькою. Так виявлялася суперечність між працею й капіталом. На думку С. Хінади, селянський рух під час першої російської революції спрямовувався саме проти відробіткової системи [6, 25]. Радянська історіографія традиційно вважала, що головна вимога селян у той період стосувалася землі. Однак це лише надводна частина айсберга. Центральними для селян питаннями були підвищення оплати праці (в 3 рази) та зменшення орендних тарифів (у 2 рази). Як бачимо, дана концепція кардинально відрізняється від погляду на цю проблему І.Д. Ковальченка.

Крім того, С. Хінада вважає, що об'єктивно для російського капіталізму, що зводився на ноги, боротьба селян стала дестабілізуючим фактором, оскільки низька заробітна плата була однією в умов розвитку капіталістичного виробництва у відсталій країні. За словами японського історика, столипінська аграрна реформа спрямовувалася проти селянського руху за ліквідацію чи трансформацію відробіткової системи.

Власну позицію щодо аграрного питання в Російській імперії виклав американський учений С.Л. Хок [7,26].

Спростовуючи тезу про непосильний тягар, скинутий на плечі селян у вигляді викупних платежів за землю після реформи 1861 р., він стверджує, що дійсні виплати колишніх кріпосних, - якими б обтяжливими для селян не були, селяни були в змозі виконувати свої зобов'язання і дійсно їх виконували" [7,33].

Даний виступ є свідченням того, наскільки складною справою є методика визначення рівня матеріального забезпечення населення, зокрема харчовими продуктами, у дореволюційній Росії, його зайнятості, абсолютного й відносного показників прибутків (заробітної плати, врожаїв, промислів та т.п.).

В 20-30-ті роки провідні економісти, незважаючи на всі спроби, так і не змогли виробити єдиних норм споживання для стандартизації визначення рівня життя, що спричинило до завищення оцінок перенаселення країни. Американський дослідник вказує також на труднощі, які виникають у ході з'ясування демографічних тенденцій (смертності, народжуваності, міграцій).

Торкаючись наслідків реформи 1861 р., С.Л. Хок на підставі архівних джерел, працює інших істориків, зокрема Д. Гершенкрона,



доводить, що після викупу плата селян за землю стала меншою за середню величину оброку, який кріпаки вносили до реформи. На прикладі здольщини він показує, що в післяреформений період селяни мали додаткові прибутки й отримали можливість виконати всі свої фінансові зобов'язання. С.Л.Хок спростовує ще один аргумент істориків, які вважали зменшення викупних платежів, санкціонованих урядом у 1881 р., свідченням зубожіння селянства. Насправді це було продиктовано реформою фінансової політики, яка змістила акцент з подушних на опосередковані податки.

Все вищесказане приводить американського науковця до думки, що ортодоксальні -огляди на перенаселення Росії, які перебували під впливом мальтузіанської теорії, вимагають перегляду. Іншими словами, аграрне перенаселення європейської частини імперії об'єктивно не загрожувало нестачею продуктів харчування та падінням життєвого рівня народних мас.

Ряд цікавих поглядів на аграрну проблему в країні викладено у монографії К. Д. Воробеця "Селянська Росія: сім'я й община в пореформений період", що вийшла англійською мовою у СЛА [8,27]. За допомогою міждисциплінарного підходу автор аналізує порядок успадкування землі, який гальмував процес модернізації в країні. Зокрема, К. Воробець вважає, що періодичний переділ землі позбавляв російських селян прав на володіння нею.

Розкриваючи особливості патріархальної культури російського селянства, дослідник доводить, що пореформені передільні общини, великі селянські родини і неформальні селянські товариства були важко переборними бар'єрами для будь-яких реформ на селі.

Історики-аграрники головну увагу зосереджують на характеристиці політики уряду, показників товарності, статистики сільськогосподарства. Заходи ж по залученню капіталів у сільськогосподарську галузь, піднесенню її агротехнічного рівня залишаються в затінку. Російський учений А.П.Корелін наголошує на недоліках одностороннього вивчення проблеми розвитку російського аграрного капіталізму, недостатньому розкритті факторів, які пов'язують всі галузі сільськогосподарства в цілісну систему [9, 28]. Одним з найважливіших компонентів останньої він назвав кредит. Цій же проблемі присвячені статті В.С. Дякіна та В.І.Кізченко [10,29]. Український учений уперше у вітчизняній історіографії розглянув це питання на місцевому матеріалі. Хотілося б думати, що це лише вдалий початок.

В.І.Кізченко не виявила істотних відмінностей у дрібному кредитуванні в "малоросійських" губерніях порівняно з іншою територією імперії: система діяла на тій же правовій базі й мала ті ж позитивні риси і недоліки. На кінець 1903 р. в Україні діяло 811 допоміжних кас із загальним балансом у 14,4 млн. крб. та сумою позичок 10 млн. крб. Кількість позичальників зросла з 171,159 в 1894 р. до 202,505 у 1901 р. [10, 103-105]. Ці й інші статистичні дані, проаналізовані автором, дали змогу дійти висновку, що, "незважаючи на певні недоліки, котрі гальмували розвиток волосних допоміжних ощадно-позичкових кас, їх діяльність розширювалася протягом усієї другої половини XIX ст., задовольняючи потреби в дрібному кредиті досить значної частини селян" [10,106]. Цікавий штрих: у 90-х роках XIX ст. переважна частина позичок використовувалася на непродуктивні витрати. Це є опосередкованим свідченням життєвого рівня селян, для яких дрібні кредити втратили значення останньої соломинки за яку хапаються доведені до межі господарі.

Важливе значення для розвитку аграрного сектора мала кооперація. Серед останніх праць на дану тему слід назвати статті А.Кореліна, Б.Половця і монографію В.Марочка [10,30]. За словами останнього, селянська кооперація стала "своєрідною формою самозахисту виробників сільськогосподарської продукції" [10, 3]. Її першовиток сягають початку 60-х років XIX ст. На запитання чи була кооперативна форма господарювання органічно притаманна українським селянам, а не якоюсь штучно вигаданою чи нав'язаною, автор дає ствердну відповідь. Дослідник простежує протягом 60-х років XIX ст. - 1917 рр. процес формування трьох головних форм селянської кооперації: споживчої, кредитної та сільськогосподарської. За його підрахунками, на 1917 р. в Україні діяло понад 10 тис. кооперативних товариств, до яких входили щонайменше 3 млн. селян. Даний часовий проміжок В. Марочко позначає як "всеросійський період" формування української селянської кооперації" [10, 15]. На відміну від західноєвропейських країн, у Російській імперії кооперація створювалася з ініціативи інтелігенції й самих селян в основному на державні кошти і пожертви благодійників. На противагу російським більшовикам, українські політичні партії підтримували кооперативний рух.

Важливим засобом подолання аграрного перенаселення в Російській імперії стали заходи уряду по заохоченню міграції селянства європейської частини у віддалені райони країни. До даної проблеми зверталось багато вчених. Це одна з не багатьох тематичних ніш, де українські науковці не поступаються за результатами досліджень своїм зарубіжним колегам [31, 11]. Так, відомий дослідник аграрної історії України М.Д. Якименко в своїй докторській дисертації висловив ряд цікавих положень, які суперечать усталеним поглядам на міграційні процеси, викликані економічними перетвореннями. На відміну від П.Д.Верещагіна, який на підставі матеріалів Білорусі заперечує ландшафтну залежність у географії переселень, український учений, навпаки, вказує на існування тісного взаємозв'язку ландшафту місць виходу та районів поселення. Мова йде про міграцію селянських родин одних регіонів у певні райони країни, тобто про виникнення своєрідних "ландшафтних пар". Російський історик Л.Й. Бородкін відстоює необхідність відтворення такої картини переселень яка б розумно поєднувала "двочленну" схему міграційних потоків і складний конгломерат міграційних зв'язків регіонів. До речі, саме з ім'ям Л.Й. Бородкіна, який очолює лабораторію історичної інформатики МДУ ім. М.Ломоносова, пов'язаний новий напрям у методології історичних досліджень. Він розробляє й використовує принципи системного підходу та спеціальних методів просторової типології, на підставі яких досліджуються статистичні матеріали. Комп'ютерна обробка об'ємних цифрових даних дає змогу простежити визначальні тенденції селянських міграцій, їх інтенсивність, головні напрямки, особливості й наслідки в різних регіонах країни.

Важливу проблему, навколо якої було зламано чимало списів, розглянуто у публікації О.М.Краснікової. На основі архівних і статистичних матеріалів вона відтворила джерела та обсяги фінансування переселенських акцій, встановила частку вихідців з України в ареалі головних місць міграції й сільськогосподарському виробництві. Автор довела, що українські переселенці виявили більшу, порівняно з іншими етносами, наполегливість у "домообзаведенні" на нових місцях. Так, при загальній питомій вазі мігрантів у 37,5% серед зворотних переселенців їх було тільки 23,5% [11,144].

Поряд з певними успіхами в дослідженні даної проблеми існує ще ряд питань, які вимагають подальшої наукової розробки.

Так, наприклад, необхідно продовжити з'ясування причин конкретних виявів наслідків аграрного перенаселення (зокрема, у нечорноземних та західних губерніях України), що викликали масову еміграцію українців за океан. Серед них називають низьку прибутковість селянських господарств, повільні темпи урбанізації (В.Гросул і швидке зростання в містах частки вихідців із сільської місцевості (П.Риндзюньський; [12, 32]. Вказані та інші причини слід корелювати з конкретними особливостями регіонів. Адаже не випадково місцем масового виходу селян став західноукраїнський регіон, де був значний дефіцит орної землі.

Звичайно, у даному виступі ми не ставимо за мету висвітлити стан розробки всіх аспектів аграрної історії. З деякими з них можна ознайомитися в публікації Д. А.Селіхова та М. А.Якименка [13,33].

На закінчення прогнозуємо подальше зростання уваги науковців до цієї проблематики. Підстави для такого переконання дають дискусії, які ведуться під час наукових конференцій, на шпальтах наукової періодики [14,34].

1. Ковальченко И.Д. Консерватизм, либерализм и радикализм в России в период подготовки крестьянской реформы 1861 г. // Вопросы истории. - 1994. - №2. - С.52-53.
2. Там же. - С.68-69.
3. Гросул В.Я. Истоки трех революций // Отечественная история. -1997. -№2. - С.34-54.
4. История селянства Української РСР. - К, 1967. - Т.1.-С.387.
5. Гвоздев Р. Кулачество - ростовичество. Его общественно-экономическое значение. - СПб. 1898. - С.22-23.
6. Див. История СССР. -1891. - №4. - С.219-221.
7. Хок С.Л. Мальтус: рост населения и уровень жизни в России. 1861-1914 годы // Отечественная история. -1996. -№2. - С.28-54.
8. Хінада С. Дослідження з аграрної історії Росії. До питання про відомі аграрний лад напередодні революції 1905 р. "Пристон 1991р.
9. Корелин А.П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX - начале XX в. // История СССР. -1989. -№4. -С3.
10. Дякин В.С. Деньги для сельского хозяйства (выбор пути экономического развития России. 1891-1914 гг.) // История СССР. - 1991. - №3. - С. 64-82; Юзченко В.І. Дрібний кредит в Україні у другій половині XIX ст.: волосні допоміжні ощадно-позичкові каси // Історіографічні дослідження в Україні. - К., 1999. - Вип. 9. - С. 97-107.
11. Корелин А.П. Кооперативное законодательство в России и западный опыт // Отечественная история. -1996. -№2. - С.180-189; Половец В.М. Домарксистські концепції кооперативного руху (історико-теоретичний аспект) // Історіографічні дослідження в Україні. - Вип. 9. - С.253-266; Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929рр.) - К, 1995.

12. Якименко Н.А. Переселение крестьян У краины на окраины России в период капитализма (1861-1917гг.)//Автореф. дис. док. ист. наук. К, 1989; Бородин Л.И., Максимов С.В. Крестьянские миграции в России. СССР в первой четверти XX века (Макроанализм структуры миграционных потоков)//Отечественная история. - 1993. -М>5.- С.124-143; Литвинов П.П. Переселения украинцев-сектантов до Середньої Азії наприкінці XIX- на початку XX ст. // УІЖ-1996. - №2. - С.47-55; Петренко Є.Д. Переселенці з України на Кубань (друга пол. XIX - поч. XX ст.). - К, 1997; Краснікова О.М. Фінансове забезпечення переселення селян з України в Сибір і на Далекий Схід після скасування кріпосного права (1861-1917) //Історіографічні дослідження в Україні, -Вип.9. - С.133-148.
13. Рындинский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIXв. - М, 1983.
14. Седіхов Д.А., Якименко М.А. Проблема реформування аграрного сектору економіки України після соціальних потрясінь 1905 року в історичній літературі // Історіографічні дослідження в Україні - Вип.9. - С294-308.

**Кузьмінський А.І. (м. Черкаси)**

### Освітні аспекти реформи 1861 року

У 60-ті роки XIX ст. царат, намагаючись подолати економічну відсталість, під тиском народних мас і революційної демократії був змушений стати на шлях реформ. В умовах наростання кризи феодально-кріпосницького ладу і назрівання революційної ситуації 1859-1861 рр. буржуазні реформи, в першу чергу селянська, стали об'єктивною необхідністю.

Цілком зрозуміло, що реформи 60-70-х рр. XIX ст. не могли не торкнутися такого важливого питання суспільно-економічного розвитку країни, як народна освіта. Ось чому Особлива комісія, що готувала матеріали до селянської реформи, спеціально підкреслила тісний зв'язок останньої з реформою справи народної освіти, і, перш за, все просвіти селянських мас.

Перехідний характер економіки породив розмаїття соціальних антагонізмів, які гостро проявлялися в різних сферах суспільного життя, у тому числі і в галузі освіти. Бурхливий розвиток промисловості, товарно-грошових відносин об'єктивно викликав потребу в грамотних, кваліфікованих кадрах для різних галузей капіталістичного господарства. Цю потребу царський уряд мусив враховувати в своїй політиці щодо народної освіти. Міцніюча промислова буржуазія всіляко демонструвала свою зацікавленість у підвищенні освітнього рівня робітників,

зайнятих на її підприємствах. Настійну необхідність в освіченій робочій силі усвідомлювали і в поміщицьких колах. Проте в цілому панівні верстви прагнули обмежити освіту трудящих лише елементарною грамотою і фаховими навичками, виховуючи їх у дусі вірнопідданості.

Загальна кількість існуючих початкових шкіл далеко не відповідала потребам населення. Щорічно п'ятій частині всіх дітей шкільного віку відмовлялося в прийомі до школи. А між тим потребу в грамоті почала відчувати дедалі більша частина селян, що викликало зростання числа вступаючих до школи дітей. Проте існуючі школи не могли задовольнити усіх бажаючих навчатися через брак місць.

Розвиток початкової освіти на Україні, як і по всій країні, гальмувався низьким життєвим рівнем народних мас. На селі понад 60% бідняцьких господарств мали земельні наділи, обробіток яких не забезпечував життєвих потреб селянської сім'ї. Відхід значної кількості бідноти на заробітки, найми та переселення не могли врятувати їх від злиднів. Щоб звести кінці з кінцями селяни передчасно прилучали своїх дітей до постійної роботи у власному господарстві чи в наймах.

Використання дітей в якості робочої сили призводило до того, що діти вчилися нерегулярно, багато кидало навчання, лиш навчившись читати і писати. Пересічно школу закінчували лише 10% загальної кількості дітей, які б мали її скінчити [1]. Щоправда в окремих українських повітах ця цифра перевищувала середній показник і сягала 37-45% [2].

Дослідження залежності кількості учнів від показників матеріальної забезпеченості селянської родини свідчить, що школу відвідували в основному представники багатих і почасти середніх верств селянства. Про це досить переконливо свідчать дані щодо залежності рівня грамотності дітей від величини посівної площі в господарствах їх батьків, наведені в таблиці 1:

### Соціальний стан учнів сільських шкіл Лівобережної України в 1890-х рр.

Групи господарств	% грамотних і учнів хлопчиків
Не мали посівної площі	8,3
Мали:	
до 5 десятин	7,3
від 5 до 10 десятин	7,6
" 10 до 25 "	9,9
" 25 до 50 "	12
Понад 50 десятин	12,9

Група господарств без посівної площі давала більший відсоток учнів, оскільки до неї входили діти селян, що займалися торгівлею, промислами тощо. Ступінь заможності сім'ї впливав також на результативність навчання. Кількість учнів в групах, що визначились через землезабезпеченість господарств, залежала також від наявності як власної робочої сили у сім'ях, так і найманих робітників. Так, група господарств, яка використовувала найману працю, була представлена в 2,5 рази більшою кількістю учнів, ніж наймитські двори [3]. Ступінь заможності сім'ї впливав навіть на результативність навчання: діти заможних батьків краще вчилися: "що багатіша сім'я, то більше користується вона з школи"[4].

До відміни кріпосного права усі проекти реформи освіти - і не тільки освіти - йшли "на вітер". Завершення реформи системи освіти як і проведення решти буржуазних реформ раніше за відміну кріпосного права, яке було основним гальмом економічного, соціального, економічного і культурного розвитку країни, було принципово неможливим. Як писав пізніше міністр внутрішніх справ П.Валуєв, "крестьянский вопрос дозревал и сложился камнем преткновения в каждой государственной инициативе"[5].

Доля шкільної реформи, як і доля всіх інших перетворень 60-х років, залежала не лише від того, коли буде вирішене "селянське питання", а й від того, як воно буде вирішене. Характер і шляхи ліквідації основного соціального конфлікту епохи визначали сутність і шляхи всіх наступних перетворень. Цю залежність чітко усвідомлювали як громадські, так і сам уряд. Не випадково, наприклад, Олександр II розпорядився передати проект статуту початкових училищ на розгляд Головного комітету з селянського питання [6].

Слід однак зазначити, що як селянська реформа, так і шкільна мали двоякий характер. За змістом, як і інші перетворення 60-70-х рр. вони були буржуазними, але за характером і способом проведення - кріпосницькими. Шкільна реформа об'єднала в собі дві тенденції, що суперечили одна одній: антифеодальну - зруйнування станової школи і антибуржуазну, яка перешкоджала створенню єдиної шкільної системи, вела до насадження шкіл пониженого типу для "нижчих" станів, до ізоляції цих станів від освіти, а значить, гальмувала суспільний прогрес країни.

Підготовка до реформи початкової народної освіти була досить тривалою. Розпочавшись одночасно з підготовчими роботами по "селянській справі", вона завершилась лише в середині 60-х рр. Поміж множини проектів реформи виділялося два, які висували питання щодо введення загального початкового навчання. Першим був проект "Положення про заходи щодо розповсюдження освіти серед селянського населення", який виходив з необхідності введення безоплатного загального і обов'язкового початкового навчання[7]. Цим проектом спеціальних асигнувань з боку царського уряду на освіту не передбачалося.

Другим проектом реформи початкової народної освіти був "Проект загального плану устрою народних училищ", представлений Особливим міжвідомчим комітетом (1861 р.)[8].

Введення загального початкового навчання в цих проектах визнавалося необхідним не лише для задоволення потреб економічного розвитку Росії, а й "для утвердження в народі релігійних и нравственных понятий"[9], тобто для ідеологічної обробки мас, що вступали після селянської реформи в нові буржуазні суспільні відносини.

Шкільні реформи відбувалися перш за все під тиском громадсько-педагогічного руху, вістря якого було спрямоване на боротьбу зі станово-кріпосницькою системою освіти та виховання. Громадські діячі просвіти, видатні педагоги, що були активними учасниками даного руху (зокрема, К.Ушинський, М.Корф та ін.) палко вітали падіння кріпосного права, сподіваючись, що цей акт відкриває широкі можливості для розвитку громадської ініціативи в різних галузях суспільного життя, у т.ч. в галузі народної освіти. Великі надії вони поклали на покращення життя народу через поширення просвіти, черз розвиток початкової народної школи, яка була закликана зіграти вирішальну роль в ліквідації пануючих в селянському середовищі неписьменності, темряви і забобонів.

З особливою силою просвітяни висували ідею загальногромадянського, безстанового виховання і пов'язану з цим проблему загальноосвітнього характеру школи. У процесі підготовки нового шкільного статуту (1856 р.) під тиском громадського руху міністерство освіти пішло навіть на залучення педагогічної громадськості до підготовки і обговорення

його проектів. В цілому в проектах шкільного статуту були визначені шляхи вирішення основних проблем народної освіти, окреслені громадсько-педагогічним рухом 60-х рр.

Царський уряд після багаторічного обговорення поданих законопроектів взяв за основу найантидемократичніший проект міністерства освіти. У 1864 р. було затверджено "Положення про початкові народні училища", яке декларувало право народу на освіту на всі рівні освіти і право громадськості на участь у створенні і управлінні народною школою. Проте декларування цих прав ніяк не гарантувало їх практичного здійснення і тим більше не свідчило про зацікавленість самодержавства в освіті народу. Щоб проста людина не була "надто вчена", Державна рада викреслила з проекту все, що стосувалося т.зв. нормальних народних шкіл, тобто початкових шкіл підвищеного типу [10].

В даному "Положенні..." питання про загальне початкове навчання було повністю проігнороване. Головну причину відмови від введення загального початкового навчання уряд пояснив "недостатністю коштів у селян"[11]. Однак визнання селянства як неіснуючого стану не примусило уряд взяти на себе витрати на народну освіту. Навпаки, витрати по утриманню народних шкіл поклав на тих же селян. Таким чином самодержавство фактично усунулося від участі в розвитку народної освіти, залишивши за собою функції поліцейсько-церковної опіки. В результаті виходила цілковита аналогія з розкріпаченням селян: школу селянин повинен також купити у держави, як особисту свободу і власну землю - у поміщика.

Відмовившись від фінансової участі в справі розвитку початкової народної освіти і законодавчо допускаючи до цього громадськість в особі земства, уряд цілком віддав початкову школу у розпорядження громадської ініціативи. Значні кошти на школу віднайшло саме селянство, причому набагато раніше, ніж земство. За даними відомого історика земства Б.Б.Веселовського, навіть в кінці 70-х рр. усі витрати по утриманню земських шкіл і майже 45% витрат на жалування вчителям і навчальні посібники припадали на сільські громади[12].

І все ж, попри всі наявні недоліки і недосконалість, реформа школи відбулася. Крок уперед було зроблено. Уперше в історії

вітчизняної освіти були вжиті реальні заходи щодо розвитку загальної початкової народної освіти, для реалізації громадської і приватної ініціативи в організації народної школи. Енергія суспільно-економічного розвитку, що штовхала країну на шлях капіталізму, зростання попиту на грамотних робітників і селян вели як до ослаблення старих кріпосницько-церковних традицій в народній освіті, так і до формування нової громадсько-земської школи. Достатньо важливим було й те, що самодержавство, хай навіть формально, було змушене законодавчо відмовитися від станового принципу освіти. На зміну становій приходила загальногромадянська школа.

Внаслідок піадіння кріпосного права, що викликало бурхливий розвиток буржуазних відносин в сільському господарстві, процес товаризації не лише помііцьких і заможних селянських господарств, але значної кількості середняцьких, перехід до нових, більш складних систем господарювання різко підвищив попит на спеціалістів сільського господарства: агрономів, ветеринарів та ін. Це вимагало від селян засвоєння передових агрономічних знань, прийомів і методів раціонального ведення власних господарств, вдосконалення агрономічної культури.

Найкращим шляхом розповсюдження професійних знань серед населення визнавався шкільний, тобто через систему спеціальних навчальних закладів. Але охопити навчанням в спеціальних сільськогосподарських школах усіх бажаючих було нездійсненною мрією: такі школи були недоступними більшості населення через високу платню за навчання. Та й кількість їх була досить обмеженою. За таких умов використання сільської народної школи для розповсюдження сільськогосподарських знань вбачалося справою в вищій ступені важливою. Для переважної більшості сільського і міського населення школа, що давала можливість крім загальної освіти отримати ще й практичні знання, що вдовольняли б запиту місцевого життя, була, безумовно, принаднішою за ту, в якій навчають лише грамоті.

Поширення сільськогосподарських знань серед населення стало одним із основних напрямків просвітницької діяльності в першу чергу земських органів самоврядування. Саме земствам належить ініціатива по відкриттю і утриманню сільськогосподарських навчальних закладів різних типів: середніх сільгоспшкіл,

спеціальних майстерень по підготовці спеціалістів з окремих галузей сільського господарства, а також т.зв. "четвертих" відділень при власне початкових школах: професійних класів, майстерень, спеціальних курсів тощо. Наприклад, Херсонське земство першим в Російській імперії відкрило земську сільгоспшколу (1874 р.) у Херсоні [13]. Пропаганді агрономічних знань серед селян сприяли відкриті при Уманському середньому училищі садівництва і землеробства сільськогосподарські курси [14]. На заняттях у відкритих в 1906 р. сільськогосподарських класах в с.Прусах Чигиринського повіту Київської губернії (до речі, безкоштовних для селянських дітей) учням надавалися "необхідні для сільського господаря відомості про явища природи, про основи землеробства, садівництва, городництва"[15].

Земська діяльність по поширенню сільськогосподарської освіти поступово набирала все більшого розмаху, її основними напрямками були: організація курсів; проведення читань та бесід з питань сільського господарства земським агрономічним персоналом; пропаганда досягнень у галузі сільського господарства шляхом проведення екскурсій, улаштування показових фруктових садів, городів при народних школах, показових полів; видавництво агрономічної літератури, відкриття та утримання музеїв, агрономічних бібліотек; організація сільгоспвиставок; консультаційна діяльність.

Таким чином, перетворення системи народної освіти, що розпочалися у 60-х рр. XIX ст., мали на меті приведення її у відповідність до соціально-економічних потреб країни. Під тиском економічної необхідності в освітній політиці самодержавства відчутно посилювались притаманні буржуазному суспільству риси. Однак кріпосницькі пережитки, що зберігалися після "епохи реформ", загальне спрямування внутрішньополітичного курсу самодержавства, який консервував ці пережитки, негативно позначились на вирішенні цього наболілого для суспільства питання. Кріпосникам-консерваторам не вдалось, однак, зупинити поступальний процес розвитку народної освіти. Різко зростаючий в умовах капіталізму попит на освіту об'єктивно прискорював темпи цього розвитку. На зміну вузькостановій, феодальній школі у другій половині XIX ст. швидко приходять загальногромадянська.

порівняно доступна для широких верст Е населення. Підсумком її розвитку стало створення досить широкої і відносно масової шкільної системи, якої раніше Е країні взагалі не існувало.

Слід зазначити, що протягом 70-80 рр. XIX ст. попит на освіту постійно перевищував можливості народної школи, скутої поліцейсько-охоронною політикою самодержавства. З огляду на цю обставину внутрішня організація і навчальний устрій практично всіх компонентів цієї системи швидко вичерпали ліміти задоволення потреб соціально-економічного розвитку країни.

Завдячуючи ініціативі широких прогресивних кіл, потужному громадсько-педагогічному рухові 90-х рр. XIX ст. розпочався штурм феодально-станової системи освіти. На межі століть було зроблено значні кроки по модернізації, лібералізації, демократизації й децентралізації системи освіти. Школа, створена громадськими зусиллями, мала стати суспільним інститутом, здатним допомогти молодому поколінню пристосуватися до нових умов життя, просвітити в першу чергу величезну селянську масу, вивільнену з багатівікових пут кріпосництва.

1. Народная школа по отзывам населения Александровского уезда Херсонской губернии. — Херсон, 1910. - С.20.

2. Там же.

3. Бычков Н. Грамотность сельского населения // Юридический вестник. - 1890. - №5. - С.324.

4. Селяни й народна школа II Світло. — 1911. - Січень. - С.69.

5. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: вторая половина XIX в. - М.: Педагогика, 1976. - С.27.

6. Там же.

7. Ососков А. В. Начальное образование в дореволюционной России (1861-1917). — М.: Просвещение, 1982. - СП.

8. Там же. - С. 12.

9. Там же.

10. Очерки истории школы... - С.61.

11. Ососков А. В. Начальное образование в дореволюционной России (1861-1917). - М.: Просвещение, 1982. - С13.

12. Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет. - СПб., 1909. - Т.1. - С471.

13. Волос О.В. Пропаганда сільськогосподарських знань земськими установами на Херсонщині (80-ті роки XIX - початок XX ст.) // Наукові праці МФ НаУКМА. - Миколаїв, 200. - Т.5. - С.50.

14. Державний архів Черкаської області (ДАЧО), ф.18, оп.1, спр.543, арк.23.

15. ДАЧО, ф.111, оп.1, спр.8, арк.19.

## **Зародження кооперативного руху в Україні**

Перші кооперативні організації на Україні, що мали своїм покликанням задоволення виробничих потреб, у коштах широких верств дрібних товаровиробників, почали виникати невдовзі після скасування кріпосного права. Вже 1869 року в м. Гадяч на Полтавщині розпочало свою діяльність кооперативне ощадно-позичкове товариство. Незважаючи на, те що Гадяцьке товариство було й одним з перших в Росії, дещо поступаючись датою заснування лише ощадно-позичковому товариству с Дороватова Костромської губернії, заснованому в 1866 році поміщиками братами Лугініними, але й воно виникло не на зовсім голому ґрунті.

Окремі паростки кооперативної роботи за участю звичайних, рядових селянських господарств були відомі на Україні ще раніше. Це не були власне кооперативні організації трудящих, але вони вже несли в собі ті чи інші їх суттєві риси.

Ще в 1857 році з ініціативи та на кошти поміщика К. Бржезовського був заснований так званий "селянський банк" в селі Цибулеве Ольгопільського повіту Подільської губернії. Тут же на Поділлі в 1860 році з ініціативи священика В. Морачевича виник аналогічний заклад в с.Олешині Проскурівського повіту. Окремі осередки кооперативної взаємодопомоги селянства проглядаються в ті ж часи на території сучасної Одещини. Відомості про них дуже скупи, та можна констатувати, що основний капітал цих кредитних об'єднань складався, як правило, завдяки випадкові, з доброї волі ліберально настроєних великих землевласників чи заможних громадських діячів, які надавали для цього довгострокові безвідсоткові позички, або й прями пожертвування.

їх діяльністю керували вибрані особи. При наявності коштів правління надавали їм майже за символічні відсотки (1-1,5%) члену товариства, який заслуговував на довір'я.

Аналіз статутів цих кооперативних кредитних організацій свідчить про низку позитивних рис в їх роботі. Це зокрема чітко визначений пріоритет на отримання позик дрібними пайовиками, намагання

захистити товариство (через обмеження розміру вкладів), від впливу великих вкладників, порівняно невеликий розмір позики, яку міг одержати член товариства, та інші застережні заходи, націлені на захист інтересів дрібних товаровиробників, селян та міщан, від економічного тиску поміщиків та буржуазії.

Та в цілому перші кооперативні організації на селі мали все ж заможницьке забарвлення. Це досить чітко прослідковується навіть з тих же статутів. Основним своїм завданням їх укладачі вважали не фінансування виробничих процесів у селянському господарстві, а турботу про грошові вклади (яких не було на той час у переважної більшості селянства), маючи на меті не лише їх збереження, але й забезпечення максимального приросту. Далі визначався порядок надання коштів для прове дення торгівельних операцій, і лише після цього велась мова про розвиток сільськогосподарського виробництва, забезпечення посівним матеріалом, фуражем в неврожайні роки.

Характерною рисою цих товариств був і високий рівень пайових внесків, виплата яких, незважаючи на можливість розстрочки, була для рядового селянського господарства все ж дуже обтяжливою. То ж не дивно, що кредитно-виробнича кооперація на селі розвивалась дуже мляво. Та й загальні соціально-економічні умови 60-х років ще мало сприяли розвиткові кооперативної роботи, особливо її кредитної різновидності. Слабко виражена товарність селянських господарств не стримувала його інтенсифікацію, а отже і пошук потрібних для цього коштів. Тому до кінця 60-х років названі та подібні їм кооперативні осередки були досить таки екзотичним явищем тогочасного громадського та господарського життя.

Довгий час розвиток кооперативного руху на селі відбувався дуже повільно. Відсутність коштів, обмежене правове становище, постійні бюрократичні перепони урядовців не давали можливості трудовому селянству розвинути кооперативну роботу до реально відчутних розмірів. Не кажучи вже про недостатні економічні передумови, розвиток кооперації на селі відчутно гальмувався з політичних причин. Царський уряд свідомо стримував розвиток кооперативних об'єднань селянства боячись "соціалістичного духу" кооперації.

Лише на початку 70-х років перший поштовх розвитку кооперативно-кредитної роботи дав розвиток цукроваріння на Україні. Власники цукроварень були максимально зацікавлені в максимальному насиченні навколишніх земель засівом цукрового буряка. Вирощування цієї трудомісткої культури було вигідним і селянству районів аграрного перенаселення, особливо Правобережжя, тому що давало можливість значно інтенсифікувати господарство, компенсувати характерне для цих місць малоземелля використанням наявної робочої сили.

Проте виробництво цукрової сировини - глибока оранка, купівля насіння, використання сівалок, транспортування - вимагало значних попередніх затрат і було малодоступне не лише бідняцьким, але й середняцьким господарствам. З цією метою за фінансової допомоги цукроварень в навколишніх місцевостях щороку починають виникати вже не одиниці, а десятки кредитно-кооперативних селянських товариств.

В кінці 80-х років намітився процес подальшого поштовху. Економічна необхідність - потреба інтенсифікувати товарність дрібного селянського господарства, як того вимагали інтереси промислового та торгового капіталу, - змусила й царський уряд в 1895 році прийняти закон про організацію дрібного кредиту для селянства.

Цей закон змінив правове становище кооперації, розширив її господарські можливості, надав кооперативам право ведення посередницьких операцій по організації кооперативного збуту сільськогосподарської продукції та постачання селянства промисловими товарами виробничого призначення.

Та незважаючи на його в цілому позитивне значення, до революції 1905 року сільськогосподарська кооперація через безліч обмежень, застережень, чиновницько-бюрократичні перепони так і залишалась досить екзотичним явищем. Появою своїх осередків вона завдячувала здебільш добрій волі окремих урядовців чи ентузіазмові та зверх наполегливості самовідданих земських діячів.

Революція 1905-1907 років розбурхала енергію широких мас, пробудила громадську свідомість, привернула увагу селянства до самодіяльності та організації взаємодопомоги серед селянства. З цього часу кооперативний рух на селі почав

швидко зростати. До кооперативної діяльності потяглися дійсно широкі маси селянства. Масштаби цього процесу, як це ще нещодавно робилося, ніяк не слід применшувати. До 1904 року по всій Росії нараховувалось лише 306 кредитних (що склалися переважно із селянства, до того ж майже виключно із заможного) та 836 ощадно-позичкових товариств (де переважали жителі міст) [1].

Але вже через десятиліття ми бачимо вже зовсім іншу латину. Про чисельний розвиток та географічну розповсюдженість сільськогосподарської кредитної кооперації на Україні за цей час ми можемо мати уяву на підставі наступних даних [2].

Таблиця 1

### Мережа кредитної кооперації на Україні...

Губернії	кредитні товариства		ощадно-позичкові товариства	
	Число товариств	Число членів (в тис.)	Число товариств	Число членів (в тис.)
Волинь	177	90	40	30
Київщина	185	160	189	170
Поділля	127	77	157	93
Чернігівщина	262	163	56	39
Полтавщина	224	200	77	48
Харківщина	263	258	24	22
Катеринославщина	192	107	88	62
Херсонщина	341	231	92	61
Таврія	107	80	60	63
Разом	1878	1366	783	588

Як видно з наведених даних, сільськогосподарська кредитна кооперація, об'єднуючи біля 1,4 млн. селянських господарств з 3,8 млн. існуючих на той час на Україні, заціпала інтереси вже досить значних верств селянства. Звичайно, при цьому ніяк не слід забувати того неспростовного факту, що переважна більшість бідняцьких господарств не приймала участі в її роботі. З їх загальної кількості на той час, біля 2,1 млн., сільськогосподарська кредитна кооперація об'єднувала не більше 9% [3]. Та виходячи із сучасних даних про розшарування українського дореволюційного села, можна з впевненістю сказати, що не лише приблизно 490 тис. заможного селянства, але й переважна більшість з існуючих 1,2 млн. середняцьких господарств була залучена до кооперативної роботи.

Цей висновок можна підтвердити також матеріалами досить ґрунтовних вибіркового обслідувань соціального стану селян-кооператорів Полтавщини осені 1916 —



---

---

зими 1917 років [4]. Екстрапольовані на загальну кількість сільськогосподарської кредитної кооперації України, вони дають орієнтовно 990 тис. середняцьких і 370 тис. заможних господарств. Інакше кажучи, сільськогосподарська кредитна кооперація України напередодні Жовтня об'єднувала 71% середняцьких та 76% заможних господарств.

Порівняно з попереднім десятиліттям це був значний крок вперед. Селянська-кредитна кооперація стала дійсно масовою організацією. Об'єднуючи не лише "верхи" села, а й широкі верстви трудового селянства, вона почала вагомо впливати на розвиток народногосподарського життя України.

Царський уряд надавав великого значення й прикладав значних зусиль для організації надійного контролю над кооперативними об'єднаннями селянства.

Вже в 1904 році було створено урядову організацію, наділену великими адміністративно-господарськими повноваженнями, - Управління у справах дрібного кредиту. Діяльність цього управління була націлена на політичне оволодіння кооперативним рухом. Всі бюджетні кошти Державного банку, які надавались при організації селянсько-кооперативних об'єднань в основний капітал на умовах довгострокового кредиту, виділялися лише з його дозволу. Дозвіл же видавався не лише з економічної доцільності, а й з обов'язковим урахуванням спрямованості громадсько-політичної діяльності членів організованого сільського господарського кредитного товариства, тобто, з погляду лояльного відношення до царського самодержавства.

Однак слід зазначити, що ці кошти були досить значні і сягали до 60% основного капіталу товариства, з якими вони і розпочинали свою роботу [5].

Острах по відношенню до будь-яких проявів громадсько-політичної активності селянства помітно позначався і на організаційно-економічному розвитку кооперативного руху. Намагаючись утримати селянські кооперативні об'єднання України, під повним своїм контролем, царський уряд довгий час забороняв створення будь-якої організаційної мережі сільськогосподарських кредитних товариств. В суто російських губерніях цієї заборони не існувало. На Україні ж створення об'єднань кредитних товариств розглядалось як надто небажане, шкідливе для підвалин самодержавства

явище. На думку царського уряду вони обов'язково набрали б "не лише соціалістичної, але й мазепинської" спрямованості. Особливу осторогу царської адміністрації викликало те, що економічні можливості спілок сільськогосподарських кредитних товариств зробили б для них легкодоступними прямі господарські зв'язки із міцною мережею селянських кооперативних організацій, які активно працювали на той час в Західній Україні.

Протягом довгого часу за спеціальним дозволом царського уряду на Україні діяли поодинокі спілки сільськогосподарських кредитних товариств. Так, з 1902 року почала працювати Бердянська, а з 1903 - Мелітопольська спілки кредитних сільськогосподарських товариств. Довгий час вони були єдиними об'єднаннями кредитних товариств на Україні. Проте це не були кооперативно-кредитні об'єднання власне українського селянства, оскільки в переважній мірі поєднані ними кредитні товариства склалися із німецьких колоністів.

Після довгих клопотань діячам українського кооперативного руху за допомогою інколи навіть досить специфічних засобів "проштовхування справ" в Петербурзі все ж вдалося отримати дозвіл на заснування двох регіональних центрів сільськогосподарської кредитної кооперації. В 1907 році розпочав роботу кооперативний сільськогосподарський Союзбанк в Києві, а дещо пізніше, на межі 1911-1912 років, - і в Катеринославі [6].

За статутом Київський та Катеринославський Союзбанки були губернськими об'єднаними кредитними сільськогосподарських товариств. Але фактично в їх діяльність, хоч і з певними застереженнями, швидко розповсюдилась на значно ширшу територію. З часом вони набули значення визнаних регіональних центрів сільськогосподарської кредитної кооперації.

Проте вплив цих кооперативно-фінансових центрів на загальний стан та напрямок роботи сільськогосподарських кредитних товариств не слід перебільшувати. Як за фінансовими, так і за організаційно-технічними можливостями вони ніяк не могли охопити вже досить чисельну мережу кооперативних об'єднань селянства на місцях.

Стан справ в цьому відношенні дещо поліпшився під час першої світової війни. Гострі труднощі пов'язані із постачанням діючої армії продуктами сільського господарства, загальна неефективність

існувавшої в Росії системи військового постачання в поєднанні з відвертим казнокрадством адміністративно-чиновницького апарату змусили нарешті уряд переглянути його позицію. Загальне погіршення військово-стратегічного та фінансово-економічного становища Російської імперії внаслідок важких військових невдач 1915 року зробило неможливим зволікання із вирішенням цього пекучого питання кооперативного життя українського селянства. Міністерство внутрішніх справ зняло нарешті заборону створення великих об'єднань великих сільськогосподарських кредитних товариств.

Незважаючи на всі економічні труднощі військової пори, енергійно переборюючи труднощі, викликані початком перебоїв у нормальному функціонуванні грошового обміну наростанням інфляційних процесів, протягом 1916-1917 років на Україні розгорнули роботу вже біля 40 міцних спілок сільськогосподарських кредитних товариств [7].

Логічним наслідком організаційно-економічної розбудови української кооперації стало проведення в квітні 1917 року першого Всеукраїнського з'їзду кооперації. На з'їзді було утворено спеціальний орган - Тимчасовий центральний український кооперативний комітет. На нього покладалося завдання організації загальноукраїнського кооперативного центру, який, організаційно доцільно поєднуючи господарську роботу численних кооперативних спілок сприяв би загальному економічному розвитку сільського господарства України. Тимчасовий комітет, залучивши до співпраці кращих вчених та практичних діячів, які працювали в галузі кооперації, в стислі строки розробив цілісну концепцію організаційної господарської розбудови багатоплановою української кооперації, чільне місце в якій відводилось системі кредитно-сільськогосподарської кооперації покликаної якомога ефективніше сприяти розвитку сільського господарства України [8].

1. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. - Харків: Книгоспілка, 1925. - С.6.

2. Там же. - С.7.

3. Гриценко І. Ф. Соціальний состав членів кредитних сільськогосподарських товариществ. - М. - 1926. - С.9.

4. Старинець М. Роля кредиту в селянському

господарстві військової доби. — Золотоноша. - 1919.-С. 11.

5. Дідусенко А. Селянство і кредит. - Харків: Радянський селянин, 1927.— С.39.

6. Діброва П. Що робити хліборобу? - К. -1918. - С.7.

7. Там же. -С.9.

8. Українська кооперація. - 1918. -№1. -С.61-63.

**В.В.Гоцуляк (Черкаси)**

### **Реформа 1861 року в Україні: історіософський та джерелознавчий аспекти**

Історична наука, виконуючи соціальну функцію, спрямовану на об'єктивне відтворення історії розвитку суспільства, відіграє провідну роль у формуванні історичної свідомості. Науковий аналіз розвитку і поглиблення знань про селянство, еволюцію історичних досліджень в галузі наукового селянознавства як суми знань про минуле українського села, тенденції розвитку його в майбутньому передбачає виокремлення і теоретичне осмислення таких головних елементів: а) об'єкт<sup>7</sup> і предмету вивчення; б) суб'єкту пізнання історика, методів і логіки його дослідницької практики, у процесі створення історичних знань; в) історичних знань, їх структури і адекватності щодо реальності, соціального значення [1,7].

Зростанню статусу "селянознавства" сприятиме побудова певної системи понять, категорій і принципів, які повинні допомагати науковцю свідомо рухатися від джерел до наукових історичних знань. Зрозуміло що історики різних епох у своїх дослідженнях селянства керувалися певними, здебільшого панівними уявленнями про предмет, зокрема, реформу 1861 року і призначення історії її запровадження. Вони тим самим підпорядковувалися поширеним у суспільстві свого часу світоглядним парадигмам.

В наш час на шляху об'єктивного вивчення реформ 1861 року в Україні виникають певні складнощі, які можна об'єднати у дві проблеми: а) дослідження селянства має певні перешкоди, передусім психологічного характеру в аспекті входження в інтелектуально-наукову сферу, особливо на її елітарному рівні; б) існує прагнення і можливість перетворити дос-

лідження реформи українського села цього періоду в своєрідну селянську резервацію в науці, бо відчутна слаба інтегрованість подібного типу досліджень у загально-науковий контекст.

Селянин був і буде залишатися головною виробничою силою світу. Споконвічна трагедія "тих, хто внизу" супроводжувалася селянськими рухами на Сході. Селянські виступи відбувалися у Китаї, Ірані, Середній Азії, Азербайджані, Месопотамії, Сирії, відзначались гострою боротьбою і швидким охопленням значних територій. Ворожість панівної влади не раз зустрічала відсіч.

В Україні, зокрема, лише у трьох губерніях (Катеринославська, Херсонська, Таврійська) в 1841-1860 рр. селянськими виступами було охоплено 768 сіл [29,167]. Причому на 1858-1860 рр. приходяться виступи селян в 672 селах [29,168].

Зазначені, як і повстання в Росії, засвідчили розпочатий процес розкладу російської абсолютистської монархії, коли поміщики давно вже перетворившись на традиційних можновладців, намагалися зберегти свій статус в умовах зародження і розвитку в суспільстві нових ринкових відносин.

Розгляд селянства часів звільнення від кріпацтва в розгорнутому суспільно-історичному контексті виключає підхід до нього як до замкненого соціального організму, що формувався лише на власному ґрунті і не знає взаємовпливів і запозичень. Впродовж усього періоду свого існування селянство мало надзвичайно строкату, складну і динамічну станову структуру. Українське селянство - оригінальна і одночасно національно-своєрідна етносистема, однак протягом всієї історії вона збагачувалась здобутками інших самобутніх сільськогосподарських практик. Вивчення Трипільської культури (V - III тис. до н.е.), знання людей, які населяли межі тогочасних українських земель вимагають глибокого осягнення [13, 19].

Саме за неоліту, на думку антропологів, неандертальська раса змінилася кроманьйонською, став панувати матриархат [13; 20]. Знання людей, які населяли етнічну територію сучасної України, про природу зводилися до практичного освоєння хліборобської праці. Бо саме в цей період вони навчилися сіяти, жати й молотити зерно, обробляти землю, приручили тварин [13, 23]. Скотарство стало значущою галуззю господарства. Замість збирання плодів і полювання вони нарешті самі навчилися

продукувати поживу. Далі процес розвитку селянства відбувався безперервно...

Відомо, що у древніх полян існував спеціальний календар. Очевидно, пентаграми на горщику IV ст. до н.е. із околиць Києва) проміжку часу між 2 травня та 7 серпня, тобто від появи перших паростків ярового хліба до кінця жнив (з чотирма періодами дощів), є лише частиною календаря полян [30,27]. Давній селянин мав й відповідну метеорологію, розрахунки приплоду від худоби, бджіл, їх вартість. Ще в "Руські правді" автор оперує одною геометричної прогресії із знаменником 2, помножуючи тільки на 2, 6,10 і роблячи ділення лише на 50 [31,28].

Велика кількість метеорологічних спостережень у літописах відображає важливу роль прогнозування погоди в житті землеробів у середньовіччі. Не кажучи про будівництво водяних борошномельних млинів. Давньоукраїнський коваль виробляв серпи, коси. При виготовленні кіс, щоб знизити крихкість металу, майстри вживали високовуглецеву сталь однорідної будови (0.8 - 0.9%) [13, 34], що само по собі дуже складно. В XVI - XVII ст. на території України використовувались спеціальні пристрої для обробітку крупи, помелу зерна. На Дніпрі часто застосовувались плавучі млини, які діяли ще й на початку XX ст.

Протягом XIX століття в цих царинах людського життя відбувалися докорінні зміни, пов'язані з промисловою революцією. Шлях до модернізації, індустріалізації та урбанізації відкрився із скасуванням кріпацтва. В Австрії у 1846 році, а в Росії після 1861 року селяни ставали вільними. Посилюється їх мобільність.

Довгий час селянство не мало професійного описувача і воно у притаманних лише йому засобах (думи, народний фольклор, пісні, оповідання, приказки), фіксувало свою історію. Саме Т.Шевченко вперше в історії порушив цю тисячолітню німоту українського селянства. Через його слово вперше проходила моторошна, наскрізь пропечена стражданнями "речовина" джерел генфонду, духовності українського народу, пісня національних цінностей, свободи і незалежності. Обтяжені надмірною панщиною у 1858 році 2 млн. 493 тис. поміщицьких селян не могли повністю обробляти землі багатіїв, вести свої господарства, були ізольовані від внутрішнього і зовнішнього ринку. Зворотнім боком такого становища був упадок поміщицьких маєтків, що живилися за рахунок селянського господарства [8,9].

Феномен українського селянина синтезувався тисячоліттями в дуалістичних бінарних елементах, виконуючи продуктивну і культурну працю, багату досвід побуту духовного життя та вимушеною реакцією (панщина загострювала до краю суперечності між поміщиками і селянами). Незважаючи на те що державні селяни (на 1858 рік їх налічувалося 1 млн. 682 тис. чол. [8; 9]), поділилися на оброчних і тих, хто залишався на "господарському становищі", розвиток товарно-грошових відносин прискорив процес розшарування серед них, а також і поміщицьких, котрі перебували на оброці [8; 10]. Це стосується державних селян Правобережної, Лівобережної і Південної України. Заможна верхівка села, будучи сама експлуатована поміщиком чи кріпосницькою державою, жорстоко експлуатувала зубожілих односельчан у своєму землеробському господарстві та на допоміжних промислових підприємствах [8,10].

Властива лише селянину картина світу, основні землеробські архетипи та символи, втілені у землі як внутрішній формі, чистій ідеї, душевній і одночасно державній стихії. З землі виростають найхарактерніші риси глибинної основи всього буття людини, своєрідного ґрунту для освоєння духовності і кристалізації потоків вільної праці. Справедливим є твердження О.І.Гуржія про те, що селяни в Україні в кінці XVIII - першій половині XIX ст. розподілялись на різні групи, підгрупи і розряди, які різнилися між собою ступенем особистої заможності, розміром і характером повинностей, величиною наділу тощо [5, 9]. Їх диференціація відповідала складним процесам тогочасного економічного розвитку.

Здійснення реформи 1861 року в Україні показало всю неорганічність соціонормативної діяльності щодо цілого селянського організму, оскільки моральна його зрілість не збігалась з існуючим державним і навіть суспільним устроєм.

В українському селі у другій половині XIX століття надзвичайно гострими були дві взаємопов'язані проблеми - перенаселення й нестача землі.

Відхід від землеробства і тваринництва певної частини населення, масове вивільнення робочих рук, і в зв'язку з цим поширення наймів, як головного засобу для існування, прискорило зміну соціального вигляду села, сприяла формуванню в ньому нових станових груп. Так, наприклад, наймитування стає виразною рисою господарювання на селі.

Якщо після 1861 року на російській півночі селяни втратили майже 10% своїх колишніх наділів, то на Лівобережній і Південній Україні їхні землі зменшилися майже на 30%. [9; 161] Іншим наслідком реформи 1861 року і всіх наступних процесів, пов'язаних із розселенням села стало безробіття [9,161].

У 90-х роках XIX ст. наявна на Україні робоча сила становила майже 10 млн. 700 тис. чоловік [9,161]. Із них сільське господарство потребувало 2 млн. 300 тис. чоловік, а в інших галузях економіки працювало 1 млн. 100 тисяч. Решта людей (7 млн. 300 тис. чол., або 68% робочої сили) становили надлишок і були здебільшого безробітними або неповністю зайнятими, практично ведучи напівголодне існування.

За оцінкою Б.Кравченка, українські селяни не переселилися у міста через переважання панщини в добу кріпацтва. На відміну від Росії, де з XVIII ст. кріпаків зобов'язували працювати на фабриках, українських селян і далі змушували працювати на землі, щоб максимально використовувати родючість українських чорноземів. Це не тільки обмежувало їхнє пересування, а й позбавляло можливості опанувати ремесла. Коли же розпочалися промисловий бум та урбанізація, українці виявилися не готовими взяти в них участь. Якщо росіяни від'їздили з Росії до заводів українського півдня й осідали в містах, то українські селяни, навіть ті, що жили неподалік від заводів, змушені були в пошуках землі долати тисячі кілометрів до Сибіру, Середньої Азії та Далекого Сходу. Там українці селилися в кліматичній смузі, подібній до України і займалися хліборобством. Це саме стверджує і О.М.Краснікова, проаналізувавши джерела і обсяги фінансування переселенських акцій, доводячи, що українці виявили більшу, порівняно з іншими етносами, тенденцією "домообзаведення" нових місцях [16,133]. Провідні українські вчені правильно акцентують увагу на доцільності продовження з'ясування причин конкретних наслідків аграрного перенаселення (у нечорноземних та західних губерніях України), що стало причиною масовою еміграції українців за океан [33,28].

Тяжке становище у Наддніпрянській Україні, безправ'я, царський гніт змушували маси українців цього регіону також шукати кращої долі. У 1906 році лише у Таращанського повіту Київської губернії виїхало 450 чоловік, а з усієї губернії - 886 осіб. Помітним був переселенський рух з Канів-

ського, Сквирського та інших повітів. Одна з газет рясніє такими рядками: "Страшне убожество та злидні здавен примушували селян нашого повіту залишати рідні оселі і начепивши на натруджені плечі сапки, шукати по всіх усюдах заробітків. Кілька років тому таким чином дехто забивсь аж до Північної Америки [ 10,241 ]. Зростаюче безробіття формує ринок постійної сили селян. А це в свою чергу свідчило про формування національної верстви сільської буржуазії, з одного боку, та сільського предпролетаріату- з іншого.

Коли селянин імперії втратив віру, у царя, втратив і цар їх милість, тобі розпочалася перша російська революція 1905 року. Їх продовженням є громадянська війна, голодомор 1921,1933-1934 рр. Такі приклади можна продовжувати звертаючись до європейської і світової історії. І нарешті, в який раз, з якою історичною послідовністю, на початку вже третього тисячоліття, український селянин, нібито в тій казці, "сидить біля розбитого корита", і знову все потрібно починати спочатку. Чи закарбована ця довготривала, нелегка, героїчна і трагічна історія українського селянина з давніх часів до наших днів в усій її об'єктивності, співвідносності з його близькими і далекими сусідами, з його миродайною, дивовижною силою виживання, зразками неперевершеної працездатності.

На просторі пострадянських європейських суспільств селянознавчі дослідження тільки розпочинаються. Але лише швидка руйнація відмежованості та закритості сприятиме зміні наукової та суспільної психології.

В українському контексті варто визначити переважно маргінальний характер наукових досліджень, пов'язаних з різними аспектами проблеми "село і суспільство". Хоча у кінці ХІХ - на початку ХХ ст. відбувається структуризація історичної науки, однак очевидно, що силами вчених одного чи двох поколінь було не можливо сформувати цілісну структуру наукових досліджень. Селянство ототожнювалося з народною масою, однак в силу відомих обставин, малорозвиненою в національній культурі залишалась властива для багатьох європейських народів традиція монографічного, філософсько-культурологічного, психолого-аналітичного розуміння проблем українського села.

Дещо інший варіант розвитку соціологічного підходу у трактуванні суспільних проблем села, ілюструє марксистсько-радянська історіографія, яка від соціоло-

гічно-політичних історіософських засад перейшла до класово-ідеологічних. Очевидно, що доробок селянських студій українсько-радянської історіографії був похідним від аналогічного російського (тобто фантомом), отже, як правило, не міг претендувати на теоретично-концептуальну чи методологічну оригінальність.

Численна та аргументована критика як самого процесу скасування кріпосного права 1861 року, розв'язання "селянського питання", а пізніше і в соціалістичних країнах, так і радянського історіографічного доробку, присвяченого, процесу скасування кріпацтва в Україні аж ніяк не означає, що марксистсько-радянський варіант трактування проблем взаємозв'язку "села і суспільства" принципово антагоністичний до загальносвітових, а насамперед, європейських тенденцій у баченні цих проблем.

Марксистсько-радянська історіографія є складовою частиною універсального, так би мовити, першого етапу розвитку ідейних та науково-дослідних процесів у селянських студіях. Ця історіографія надзвичайно спростила та схематизувала історію впровадження реформи 1861 року, придбала весь аспект складної проблематики, обрубила "зайве", а залишене одягала в шати класово-ідеологічної фразеології.

Незважаючи на тиск ідеологічних схем та штампів російські радянські історики, а в слід за ними українські, видали ряд науково-вартісних монографій. Здебільшого, відображення їх поглядів через певну специфіку проведення реформи 1861 року, як скасування кріпацтва, знаходимо в сучасних монографіях, історичних працях, брошурах, науково-популярних виданнях з історії України.

На жаль в українській історіографії наступних років (аж до сьогодні) цю проблему не відокремлено, а в кращому разі трактовано на рівні та принагідних зауваг та окремих положень в сучасних підручниках, посібниках з історії України. Виняток складають праці О.П.Рєєнта "Проблеми історії України ХІХ - початку ХХ ст.: стан і перспективи наукової розробки" (1999) [32]. Вчений погоджується з думкою Л.В.Таран про необхідність зважено оцінити, вписати українську марксистську спадщину в національній історіографічних процес [33, 87], що не виключає необхідності постійного переосмислення, критичної оцінки їх праць, полеміки з приводу тих чи інших питань [32, 7].

Лише в кінці ХХ ст. на початку нашого проведення конференції в Черкасах вивчення цього питання в Україні дещо активізується.

Загальний аналіз української історіографії з проблем селянства свідчить про необхідність вийти на типологічно спільний з європейським, а в перспективі - світовим шляхом науково-інтелектуального розвитку, а також і в нашому контексті зокрема, визначити основні історіософські засади цього напрямку наукових досліджень, без штучної модернізації і підтягування нашої історії до всесвітньої і європейської. О.П.Реєнт ставить питання про необхідність мати власний, а не запозичений (хай і найавторитетніший!) погляд на світовий історичний процес [32, 9].

Провідною ідеєю сучасної української історіографії є окреслення хронологічних меж ХІХ - початку ХХ ст. Інколи цей час називають добою капіталізму, як знаємо в ленінській інтерпритації остання третина століття позначена вступом Росії у стадію імперіалізму. О.П.Реєнт цілком слушно і правильно ставить питання: "Але чи можливо у принципі визначити хронологічні параметри таких складних явищ як зародження нових форм організації й оплати праці, власності та т.п. І чи був в Російській імперії, на Україні чистий капіталізм, коли в економіці ХІХ - поч. ХХ ст. існувало кілька соціально-економічних укладів? Мову можна вести про домінуючий, певний уклад, про час, коли вирішальне значення у господарстві країни почали відігравати капіталістичні відносини" [32, 9]. Вчений вважає, що завершується "українське століття" визвольними змаганнями 1917 -1921 рр. [32, 9]. Саме події ХІХ - поч. ХХ ст. в аграрному секторі залишаються у затінку наукових інтересів вітчизняних дослідників вчених. Кризові явища в сільському господарстві змусили царських уряд "пожертвувати тією частиною із 170 тис. дворян-душевласників (у 1858 році), яка вбачала в кріпосних та латифундіях лише обтяжливу, але постійну статтю доходів і нічого не робила для розвитку й удосконалення аграрного виробництва" [35; 23].

Визначальною тенденцією у розробці, взятої нами сьогодні для розгляду проблеми, є інтеграція всього можливого джерельного матеріалу і різноманіття його втілення у працях з селянства як зразків інтелектуальних знань людського духу.

Зокрема вимагають детального аналізу наприклад, численні скарги і прохання як колективні, так і індивідуальні подання

поміщицьких селян України, що зберігаються в Центральних архівах Росії" 1 (ЦЦАД Росії), Центральному Державному Історичному Архіву України (ШЦА), Інституті р>кописів Національної Центральної Науков. Бібліотеки імені Вернадського, обласні: державних архівах України [35].

Варто більше уваги звернути на досте вірні джерела, що зберігаються в фонда ЦЦА Росії (Ф. 477) і ЦЦАР (Ф. 190) [35].

В повному обсязі слід дослідити всі існуючі джерела, які відображують процес реалізації селянської реформи 1861 в Україні Наприклад, скрупульозного дослідження чекають дані, що засвідчують процес трансформації в ході реформ взаємопов'язаних структур наділів і платежів поміщицьких селян. Вивченню також підлягає механізм утворення пореформеної надільної системи в Україні. Поки що враховані найбільш загальні показники (середні розміри наділів, величина відрізків і прирізків селянської землі, розміри, яких відрізняються) Зазначене пояснюється зверненням до різних джерел і серед них таких, як матеріали офіційної і земської статистики, даних редакційних комісій, уставних грамот.

Детального вивчення вимагають: загальні, місцеві положення про селянську реформу, царські рескрипти, укази про поземельний устрій державних селян України, законодавчі акти, норми наділу селян, системи викупу, оформлення викупної угоди. Ще малодослідженими є мемуари дворян, поміщиків, зокрема на друковані в "Историческом вестнике" (1880-1916 рр.), земській періодиці, та ті що вийшли окремими виданнями.

Уваги потребують й питання прогалин в інформації, що стосуються лакун в реконструкції історії проведення реформи 1861 року і часто приводять до спотворення стійких структур, котрим історіографічна традиція здатна була надати непритаманну їм значну достовірність.

Взагалі в працях з історії України, особливо з історії проведення селянської реформи 1861 року написаним за радянських часів, при всьому видимому рівні догматизму, коли рух здійснювався не від факту, а від теорії (положень Маркса, Енгельса) і ленінських робіт з питань скасування кріпацтва, відбувалося вилучення значної кількості інформації, яка нібито не відповідала первісним уявленням про події. Як наслідок, виникала певна ілюзія поглибленого вивчення теми. Так зокрема, американський вчений С.Л.Хок, вивчаючи аграрне питання Російської імперії, спростовує

тезу про непосильний тягар, скинутий на плечі селян у вигляді викупних платежів за землю після реформи 1861 року. Він стверджує, що дійсні виплати колишніх кріпосних у 19 разів перевищували їх недоїмки [35,31].

Російський історик В.Я.Гросул, торкаючись аграрного питання, дослідив його в аспекті з'ясування першопричин трьох російських революцій, поруч з характеристикою диференціації дворянства за політичною ознакою. Він відмічає існування могутнього феодального класу землевласників який незважаючи на зміни, таким і залишився. Вони "зіштовхувалися" з багатомільйонним селянством і з сільською буржуазією, що народжувалася, й з "новими росіянами" з його власного середовища, які були вже підготовлені до впровадження нових методів господарювання [35,34].

Реформа 1861 року чітко окреслила вектори протистояння між окремими групами сільського населення: а) між поміщиками і селянами; б) колишніми державними селянами, які швидко й охоче освоювали капіталістичні засоби ведення господарства, та колишніми кріпосними, що сплачували більший викуп і отримували менші земельні наділи; в) між купецтвом і лихварями й незаможним селянством.

На Україні процес диференціації зикликав концентрацію земельних угідь у руках заможних селян та появу куркулів-банкїрів. "Малоросійські" губернії відзначалися наявністю значного прошарку заможного селянства: 491,7 тис. дворів (16,5%) володіли 7 млн. 335 тис. десятин (37%) всієї надільної землі [9; 387]

З огляду на зазначене доцільно поширити застосування методу імітації можливих змін у соціальній структурі села, шляхом побудови альтернативно-імітаційної моделі процесу, як з'ясування ходу розвитку конкретних явищ за умов відмінних від реально існуючих, але припустимих [11,32; 22]. На думку О.П.Реєнта, цей спосіб моделювання "дозволяє передбачити варіанти розвитку таких явищ і міркувати про сприятливий чи несприятливий хід їх еволюції, а також дає розуміння того, чому реальних процес був саме таким, а не іншим" [32; 22].

На порядок денний стає питання створення ґрунтового монографічного дослідження, де б знайшли своє відображення три аспекти розгляду нашої проблеми: теоретико-методологічний, історіографічний та джерелознавчий.

У цьому зв'язку архівні джерела є продуктами матеріальної та духовної культури, що слугують для отримання даних про процеси суспільного розвитку селянства, являють собою, поряд з іншими, певну єдність функціональних, цінних, логічних (змістових), знакових (мова) засобів.

Таким чином, історіософський аспект вивчення реформи 1861 року, пов'язаної із скасуванням кріпацтва вимагає науково-об'єктивної оцінки, бо вона зачепила всі соціальні прошарки українського суспільства.

Дослідження історії цієї селянської реформи повинно включати, принаймні, три головні аспекти: а) ідейно-змістовний, в тому числі, формування соціальної свідомості народних мас (еволюція світоглядної ідей селянства, методи і стилі її відтворення даною історіографічною практикою, розвиток уявлень про реформу, про людину в її контексті, а саме селянина, його діяльність, ідеали, становище і зміни в поглядах на аграрні відносини, реакцією у вигляді селянських рухів, виступів, покарання поміщиків, підпалу маєтків, масових втеч, зростання недовіри до місцевих, центральних органів влади, організацій; б) інституційний (дослідження установ, форм і засобів, що забезпечують відтворення та організацію проведення реформи, спрямування цього процесу). Адже, наприклад, ще цар Микола I вимушений був константувати що в Росії "... дуже мало хороших і дбайливих поміщиків, багато посередніх і ще більше поганих" [9,76-77]. Його звернення в грудні 1848 р. до дворян, їх совісті і закону, із власних інтересів турбуватися про добробут, ввірених їм людей, намагатися всіма силами здобувати їх любов і повагу залишилося порожнім звуком; в) людський фактор (чим меншою була особиста залежність селянина, тим більше відкривалися можливості для ведення власного господарства, і одночасно різні економічні можливості представників сільського населення призводили до ще більшого розшарування в його середовищі, поглиблення масової нерівності).

В нашому випадку їх наукове переосмислення має відобразитися в новітніх працях з історії впровадження реформи 1861 року в Україні, а саме: колективних і індивідуальних монографіях, збірниках архівних матеріалів, документів, різного профілю, наукових брошурах, статтях, розвідках, оглядах, інформаційних повідомленнях матеріалах, тезах, критичних замітках, рецензіях, бібліографічних матеріалах та ін.

Процес реформування викликав значні зрушення і модернізацію суспільного устрою, місцевого самоврядування, зміни у розподілу між собою поміщицької землі та майна.

Нарешті, потрібно історіографічно та джерелознавчо проаналізувати обширне коло архівних та документальних матеріалів та опублікувати джерела з даної теми.

Чекає сумлінного опрацювання губернська періодика. Потенційна джерельна база реформи 1861 року в Україні досить потужна і насичена. Вірогідність, репрезентативність, автентичність та оригінальність джерел, які її склали, не викликають жодного сумніву. Зазначене, дозволило, хоча б з початку, перевірити та узгодити ті узагальнення, які належать доробку сучасних російських вчених: І.Д.Ковальченку [11], В.Я.Гросулу[3], А.П.Кореліну [12, 13], представникам зарубіжної історіографії - японської - С.Хінаді [32; 24-25] та американської - С.Л.Хоку [35].

Наукові напрацювання в галузі вивчення дрібного кредиту в Україні в другій половині XIX ст., кооперативного руху, переселення селян в 1861-1917 рр. мають і українські вчені: В.І.Кузченко [17], В.Д.Половець [28], В.І.Марочко [21], М.А.Якименко [37], П.П.Литвинов [20], Є.Д.Петренко [26] та О.М.Краснікова [15].

Враховуючи складність проблеми, її багатоплановість, широту хронологічних та географічних меж, певну суперечливість в проведенні процесу розкріпачення селян, не невілюючи гостру боротьбу різних суспільних сил за вплив на селянство, беручи до уваги і віддаючи данину всьому науковому, що є в сучасній історіографії і в залишеній попередній традиції, (тобто певний рівень її вивчення), варто було б виробити новий концептуальний підхід, здатний аргументовано визначити характер соціальних відносин в українському селі, реальний вплив різних груп населення на загальну картину сільськогосподарського виробництва, його перехід на капіталістичні рейки, створити компетентний авторський колектив і написати декількатомну монографію присвячену історії реформи 1861 року в Україні.

Така праця стала б надійною основою для наукової обробки більш обширної і не менш важливої проблеми - історії українського селянства XIX століття, написаної у річницю більш широкого спектру традиційних і сучасних методологічних практик наукового пізнання: реконструкції - пояснення - представлення - інтерпретації минулої

дійсності з використанням принципів системного підходу до спеціальних методів просторової типології, комп'ютерної обробки об'ємних статистичних матеріалів.

1. Бородкін Л.И., Максимов С.В. Крестьянские миграции в России. СССР первой четверти XX века (Макроанализ структуры миграционных потоков) //Отечественная история.-1993.-№ 5.- С. 124-143.
  2. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX — XX ст. (Навчальний посібник).- К, 1996.- 306 с
  3. Гросул В.Я. Истоки трех революций // Отечественная история.-1997.-№2.- С. 34-54.
  4. Гуржій І.О. Селянський рух на Україні в 1856 році.-К., 1956.-23 с
  5. Гуржій І.О. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х роківXVIIIст до 1861 р.).- К, 1958.-168 с
  6. Гуржій І.О. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII - XVIII ст.).- К, 1994.-107 с.
- Див.: Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії//Укр. іст. журн., 1997.-№ 1.- С 149-150.
7. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России.- М, 1960.- 402 с
  8. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності.- Львів, 1999.- 224 с
  9. Історія селянства УкраїнськоїСРС.-К, 1967,- Т. 1.-672 с
  10. Історія української еміграції. Навчальний посібник - К.: Вища школа, 1997— 520с.
  11. Ковальченко И.Д., Моисеенко Т.Л., Селунская Н. Б. Социально-экономический строй крестьянского хозяйства России в эпоху капитализма.- М, 1788.-604 с
  12. КорелинА.П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX- начале XXвека //История СССР.-1989.-№4.- С. 3-18.
  - 13.Корелин А.П. Кооперативное законодательство в России и западный опыт //Отечественная история.-1996.-№ 2,- С. 180-189.
  14. Коновець О. Розвиток природничих і технічних знань в Україні (від найдавніших часів до XVI ст.) // Праці Наукового товариства ім. Шевченка. 14. Студії з поля історії української науки і техніки.-Львів, 2000.- т.4., С. 19-38.
  15. Краснікова О.М. Фінансове забезпечення переселення селян з України в Сибір і на Далекий Схід після скасування кріпосного правав (1861 - 1917) // Історіографічні дослідження в Україні.- Вип. 9.-133-148 с.
  16. Крестьянское движение в 1827- 1869 гг.- М., 1931.- Вып.1.- 309 с.
  17. Кузченко В.І. Дрібний кредит в Україні в другій половині XIX ст.: волосні допоміжні ошадні початкові каси //Історіографічні дослідження в Україні.-К., 1999.- Вип.9.- С 97-107
  - 18.Леценко Н.Н. Крестьянское движение в Украине в связи с проведением реформы 1861 года.-К, 1959.-256 с.
  19. Леценко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-тіррXIXст.).- К, 1970.- 302 с
  20. ЛитвиновЛ.П. Переселення українців-сектантів до Середньої Азії наприкінці XIX - на початку XXст. //Укр. іст. журн.- 1996.-№2.- С 47-55.
  21. Марочко В. І. Українська селянська кооперація.



- Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.)*. - К., 1995. - 317 с
22. *Материалы для истории крепостного права в России. Извлечение из секретных отчетов Министерства Внутренних Дел. Берлин, 1872.*-406с
23. *Материалы для истории упразднения крепостного состояния.* - Берлин, 1861. -ч. 1.-367 с.
24. Мироненко С.В. *Самодержавие и реформы. Политическая борьба в России в начале XIX в.*- М., 1989. - 401 с.
25. *Отмена крепостного права на Украине в связи с проведением реформы 1861 года*- К., 1967.-162 с.
26. Петренко Є.Д. *Переселенський рух з України на Кубань (оругапол.Ш-поч.ХХст.)*.-К., 1997.-201 с
27. Пойда Д.П. *Крестьянское движение на Екатеринославщине в период революционной ситуации в России конца 50-х начала 60-х гг. XIX в.*-Дніпропетровськ, 1949.- Рукопис- 608 с.
28. Половец В.М. *Домарксистські концепції кооперативного руху (історико-теоретичний аспект) // Історіографічні дослідження в Україні*- Вип. 9.- С.255-266.
29. Попова Р.С. *Социально-экономическое положение и борьба помещичьих крестьян Южной губернии Украины накануне падения крепостного права (1841-1860 гг.)*.- Автореф. дис... канд. іст. наук-Дніпропетровськ, 1972.-24 с.
30. Рыбаков Б.А. *Календарь IV в. из земли полян // Советские архивы* 1962. т.2. с.25; 31.
31. Рыбаков Б.А. *Языческое мировоззрение русского средневековья//Вопросы истории—1974.* -№1. -С.13
32. Реент О.П. *Проблеми історії України XIX - початку XX ст.: стан і перспективи розвитку наукової розробки.*- // *Історіографічні дослідження в Україні*.- Вип. 9.- С. 6- 38.
33. Таран Л.В. *Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки //Укр. іст. журн.*-1999.-№1.-С.
34. Теплицький В.П. *Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні.*- К., 1959.- 310 с [бібліографія.- С. 297-306]
35. Хок С.Л. (США) *Мальтус: рост населения и уровень жизни в России. 1861-1914 годы // Отечественная история.*-1996.-№2.- С. 28-54.
36. Див. на приклад: *Центральний державний архів державних актів Росії ф. 109, оп. 76, спр. 120, арк. 169., Швід., 4експ., спр. 192., арк.237-242.; Центральний державний історичний архів Росії (ЦДІА Росії).*-ф. 1405, оп. 50, спр. 1648, арк. 91-92., звор., оп. 55, спр. 3393, арк. 2-3., оп. 56, спр. 3617., арк. 9-10., оп. 57, спр. 4647, арк. 2., ф. 1385, оп. 4, спр. 223, арк. 71-72; ф. 1266, оп. 8, спр. 309, арк. 7; спр. 532, арк. 11, оп. 15, спр. 689, арк. 1-12; спр. 935, арк. 5; оп. 19, спр. 19, спр. 548, арк. 47- 48, оп. 21, спр. 612, арк. 1-6; спр. 896, арк. 143-144, ф. 1291, оп. 123, спр. 2, арк. 37-39 та ін.
37. Якименко Н.А. *Переселение крестьян Украины на окраины России в период капитализма (1861-1917 гг.) // Автореф. дис... док. ист. наук.*- К., 1989.-34 с.

*Панченко П.П., Падалка С.С.*

### **Скасування кріпацтва (1861) як засіб соціально-економічної модернізації тоталітарної Російської імперії**

У першій половині XIX ст. в Російській імперії відбувався прискорений процес розкладу феодально-кріпосницької системи. Здійснюється формування нових, більш прогресивних, порівняно з феодалізмом, капіталістичних відносин. Проте цей процес стримувався наявністю кріпацтва, оскільки прикріплення селянина до землі гальмувало приплив робочої сили на промислові підприємства, звужувало ринкові відносини. Водночас праця селянина-кріпака була не вигідною для нього, низькопродуктивною. Наявність примітивної техніки, відсутність зацікавленості у її вдосконаленні для підвищення агрокультурного рівня негативно відбивалося на подальшому розвитку сільського господарства.

Наприклад, у Київській губернії в поміщицьких мануфактурах виробництво різко скоротилося й поступилося місцем купецьким мануфактурам. Занепад поміщицьких господарств був спричинений широким використанням малопродуктивної кріпацької праці. Вона ставала маловигідною, а примітивна техніка не забезпечувала підвищення рівня виробництва. З поміщицьких підприємств розвивалися, головним чином ті, які застосовували нову техніку та вільнонайману працю.

Основою економічних відносин між поміщиками та селянами виступала поміщицька власність на землю - головний чинник виробництва.

Так, у 1847 р. на Київщині у кредитних установах було закладено 786 маєтків із 280814 кріпаками, тобто 2/3 їх загальної кількості, та понад 1/2 їх селян. Аналіз показує, що у Київській губернії, незважаючи на сильні позиції кріпосництва, відбувався зростаючий розпад феодального господарства.

У середині XIX ст. режим Російської імперії у Східній Україні зазнав великого революційного удару, оскільки тримався на поневоленні атмосфері, сприятливі для революційних широких народних мас, які не переставали рухуватися. Одиниці інтелігентів захоплені хвилюватися своєю сутужною долею демократичними ідеями, йдуть у народ і ведуть. Статистичні дані 1883 р. свідчать, що масово-активну революційну пропаганду. Одним із лідерів трьох великих українських губерній перших інтелігентів-демократів був - Волинської, Київської й Подільської - С.Олійничук, родом із кріпацької сім'ї - 26 -

складалося з таких груп: 4 млн. 200 тис. становили селяни-українці - панські кріпаки, над ними маячила дворянська верства, переважно польська, чисельністю близько 100 тис. чоловік. Серед них лише Третину СТАНОВИЛИ ДІДИЧІ, ЯКІ ВОЛОДІЛИ земельною власністю, переважна ж частина - близько 65 тис. - належала до дрібної малоземельної шляхти, яка служила в маєтках "більших панів" або орендувала у них маєтки. Шляхта на правах російського дворянства була звільнена від усяких податків і повинностей, у тому числі й від військової служби. Чисельна дрібна шляхта жорстоко пригнічувала селян, виступаючи як посередниця між дідичами та їх кріпаками в ролі управителів, довірених, орендарів. У результаті цього селянський рух у 40-х роках XIX століття ще більше посилювався.

Значний вплив на правобережне селянство мало повстання в Галичині 1846 р., відоме, за висловом І.Франка, як "різня" панів. Важким випробуванням для українських селян стала Кримська війна 1853-1856 рр. Губернії України були основним джерелом постачання продуктів харчування та солдатів для царської армії.

Одним з найвизначніших проявів антифеодальної класової боротьби була так звана Київська козаччина 1855 р., що охопила вісім повітів, тобто половину Київської губернії. Вона виникла саме в тій місцевості, де збереглася пам'ять про козаччину й колишню свободу.

Після Кримської війни почалося стихійне переселення селян Херсонської й Катеринославської губернії у Таврію (Крим). Тисячі селян рушили за Перекоп у пошуках землі та волі. Але цей стихійний рух, як і всі попередні, був приречений, його також спіткали криваві репресії.

Селянські рухи не вгамовувались і пізніше. Вони поширювалися по всій імперії, загрожуючи перерости в загальне масове повстання селян. Особливої гостроти набули виступи селян в 1859-1861 рр. Своєю активністю вони показали панівним верхам нагальну потребу в необхідності радикальних змін у господарському житті та соціальних процесах на селі.

Інтереси українського селянства захищала революційна демократія, яка створювала удару, оскільки тримався на поневоленні атмосфері, сприятливі для революційних широких народних мас, які не переставали рухуватися. Одиниці інтелігентів захоплені хвилюватися своєю сутужною долею демократичними ідеями, йдуть у народ і ведуть. Статистичні дані 1883 р. свідчать, що масово-активну революційну пропаганду. Одним із лідерів трьох великих українських губерній перших інтелігентів-демократів був - Волинської, Київської й Подільської - С.Олійничук, родом із кріпацької сім'ї - 26 -

на Поділлі. У 1849 р. він був заарештований і за наказом Миколи I покараний (ув'язнення відбував у Шліссельбурзькій фортеці, де й помер у 1852 р.).

Інтереси селянства захищав славний український патріот Тарас Шевченко — син селянина-кріпака, внук гайдамаки, який виніс із своєї батьківщини — Звенигородщини глибокі традиції боротьби за волю і землю, світлу людську долю. Колишній кріпак не забував про своїх "знедолених братів" і відкрито таврував гнобителів закріпаченого селянства. На відміну від більшості інших представників інтелігенції, ХШевченко не вірив у ліберальні проекти здійснення поступових реформ. Як ніхто інший, він сповна пізнав злидні, нужду селянського життя і домагався знищення цього лиха, закликав до справжньої відкритої боротьби, і відоме всім "обух спалить", "кайдани порвіте" розумів достеменно, не як літературну пропаганду. Т. Шевченко своїм бунтівним генієм випереджав епоху, його слова належали не лише сучасникам, а й "ненародженим" землякам. Він бачив не тільки поточні проблеми свого народу, а й його світлий день, пропагував радикальні, революційні методи знищення несправедливості в суспільстві. Його обурення соціальною несправедливістю тісно переплітається з кипучою ненавистю до національного гноблення в Україні, на цій "нашій не своїй землі", як він про неї писав.

Визначне місце в антикріпосницькій боротьбі за визволення українського селянства з кріпацтва належить таким революційним демократам як М.Гулаку, В.Білозерському, П.Кулішу, які разом з Т.Шевченком були учасниками Кирило-Мефодіївського товариства, несли ідеї демократизму та соціальної справедливості в Україні. У діяльності товариства найактуальнішою була боротьба проти кріпацтва.

Першою офіційною заявою про необхідність скасування кріпацтва був виступ Олександра II перед предводителями московського дворянства 30 березня 1856 р. Приводом до виступу царя було прохання московського генерал-губернатора Закревського роз'яснити дворянству Московської губернії політику влади по селянському питанню в зв'язку з тим, що серед дворянства ходять чутки про відміну кріпацтва.

Відомо кілька редакцій виступу царя. Приведемо текст однієї з них. "Я дізнався, що між вами ходять чутки про мій намір скасувати кріпацтво. Відверто кажучи, про різні неправдиві плітки по цій важкій справі

вважаю необхідно об'явити всім вам, що я не маю наміру зробити це тепер, але й ви самі розумієте, що існуючий порядок володіння кріпацькими душами не може залишатися незмінним. Краще почати скасування кріпосного права гори, ніж чекати того часу, коли воно почне само собою знищуватись знизу. Прошу вас обдумати, як би зручніше все це зробити і привести до порядку. Передайте мої слова дворянству для обміркування" [2].

Такий різкий поворот царату в аграрній політиці, на думку авторитетних подільських дослідників реформи 1861 р. П.Щербини та В.Щербини, був продиктований страхом перед новою "пугачовщиною" в умовах, коли по всій країні назривала революційна ситуація [3].

Причини реформ, як і кожний переломний момент в історії, стали об'єктом гострих наукових суперечок. Більшість західних вчених стверджує, що вирішальним мотивом у проведенні реформ були економічні чинники, оскільки відкриття чорноморських портів і участь російських землевласників у світовій торгівлі зробили ще очевиднішими недоліки кріпацької праці. Так, продуктивність кріпака Російської імперії у 1860 р. дорівнювала продуктивності праці англійського фермера в 1750 р. та центральноєвропейського селянина у 1800 р. Отже, кріпацька праця хоч і була дешевою, але малопродуктивною, не виправдовувала себе економічно.

Інші зарубіжні вчені доводять, що реформу спричинило, насамперед, прагнення модернізувати царську армію, подолати помітне відставання Росії від Заходу. Деякі вбачають у здійсненні реформи особливу роль інтелігенції, котра в своїх працях (зокрема Т. Шевченко) піддавала кріпацтво нещадній критиці. Колишні радянські історики наполягали на тому, що масові селянські заворушення створили "революційну ситуацію" і, побоюючись її, цар та дворяни змушені були піти на поступки. Проте, всі вони сходяться на єдиній думці: нищівна поразка Росії у Кримській війні викликала шок у царату, вона стала вирішальним поштовхом на шляху до реформування.

Влітку 1856 р. Міністерство внутрішніх справ підготувало першу програму уряду, в якій передбачалося: "Надати кріпосним селянам громадські права, але поставити їх під залежність поміщиків, зберегти за дворянством право власності на всі землі, що належали їм, а в користування селянам

залишити окремі наділи і установити повинності" [4].

На думку царських урядовців, система заходів мала виходити з добровільної ініціативи дворянського стану. Але з цього нічого не вийшло, оскільки предводителі дворянства, зібравшись на коронацію Олександра II в серпні 1856 р., не дали своєї згоди на проведення селянської реформи.

У серпні 1857 р. було створено Секретний комітет для таємного обговорення селянського питання. Він складався з верхівки дворянства, яка намагалася всілякими способами затягти відміну кріпосного права.

Практична підготовка до реформи почалася з кінця 1856 р. зі створення таємного комітету, котрий мав на меті з'ясувати можливості поступового реформування без різких поворотів, за заздалегідь продуманим планом. З приводу обнародування проєктів реформи у пресі, уряд зайняв хитку позицію: то дозволяв, то забороняв їх друкувати.

З метою вивчення настроїв на місцях в усіх губерніях Російської імперії у 1857 р. почали засновуватися дворянські комітети. В Україні у роботі губернських комітетів взяли участь 323 дворяни, котрі представляли різноманітні інтереси таких регіонів як Південна Україна, Правобережжя та Лівобережжя, Слобідська Україна. Керівництво підготовкою реформи покладалося на таємний комітет, названий Головним комітетом у селянській справі. Для узгодження проєктів губернських комітетів і розробки загальних проєктів уряд створив спеціальну Редакційну комісію.

До складу Головного комітету, який діяв у Петербурзі, входили провідні чиновники та громадські діячі як ліберального, так і консервативного напрямку. Помітне місце у ньому займали українці, серед яких був Г. Галаган - відомий діяч, чернігівський поміщик, друг Т. Шевченка.

Визнаючи необхідність особистого звільнення кріпаків без викупу, Г. Галаган водночас захищав іншу вимогу дворянства - визнання поміщицької земельної власності і її збереження. На таких позиціях стояв і чернігівський поміщик В. Тарновський.

Український поміщик з Полтавської губернії М. Позен пропонував наділити селян лише невеличкими ділянками садибної землі (не більше як 1,5 десятин на рев'язьку душу), за умови виконання певних повинностей. Решта землі мала залишатися власністю поміщика. Селяни повинні були сплатити викуп не тільки за садибу, а й за

свої будівлі. Крім того, за поміщиками зберігалася й вотчинна влада над селянами. Як у губернаторських дворянських комітетах, так і в Головному комітеті і Редакційній комісії точилася боротьба між представниками двох напрямів: один захищав інтереси поміщиків і наполягав, щоб через реформи селяни одержали якомога менше землі, заплативши за неї поміщикам подорожче, інший відстоював інтереси селян.

Після п'ятирічної роботи реформа була підготовлена, прийнята Державною Радою й підписана царем Олександром II у формі царського Маніфесту 19 лютого 1861 р. Проте Маніфест було опубліковано лише 5 березня, коли, здавалося, вжито вже всіх необхідних заходів, спрямованих проти можливих заворушень. Крім "Загального положення", яке визначало головні принципи селянської реформи для всієї імперії, були розроблені також місцеві "Положення" для окремих регіонів, у тому числі й для України. "Положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності" стосувалося двох найголовніших проблем: 1) особистої залежності селян від поміщика; 2) поземельних відносин.

З часу опублікування Маніфесту селяни здобули ряд громадянських прав: особистих і майнових. Вони могли укладати договори як з державними установами, так і з приватними особами, займатися торгівлею і промисловістю, мати рухому і нерухому власність, самостійно виступати в суді у цивільних та кримінальних справах. Крім того, їм надавалося право брати участь в органах громадського самоврядування, переходити в інші стани (купецтво, міщанство), вступати до навчальних закладів, на державну службу тощо. Але, перетворивши колишніх кріпаків на громадян, звільнення не принесло їм повної соціальної та правової рівності, порівняно з вищим станом — дворянством.

Відповідно до Маніфесту, звільнення селян від кріпацтва мало наступити не одразу, а поступово, впродовж двох років. Реформа дозволяла поміщикам лишати близько половини землі для власного користування, а решту розподіляти між колишніми кріпаками. Селяни діставали у свою власність землю, на якій вони раніше працювали в поміщиків, за викупні платежі, котрі мали сплачувати впродовж 20 років. Для тих селян, в яких не вистачало коштів або не було їх взагалі, передбачалося, що уряд виплатить поміщикам 80% вартості земель у формі казенних облігацій. Селяни, в свою чергу, зобов'язувалися виплачувати урядові

цю суму (як правило, з відсотками) протягом 49 років. Решту вартості земельного наділу селяни мали виплачувати поміщикам: грашима або відробітками її. У Маніфесті зазначалося, що наділи відводяться селянам не лише для забезпечення їхнього добробуту, а й для виконання їхніх обов'язків перед урядом і поміщиком.

Розмір наділу визначався умовною угодою між поміщиком і селянином. Селяни не мали права вимагати такого наділу, який перевищував би норму, яка визначалася для певної місцевості. Зі свого боку, поміщики позбавлялися права зменшувати наділ порівняно із затвердженою законом нормою. Залежно від місцевості, норми наділів були різними. Орна земля поділялася на три категорії: чорнозем, нечорнозем, степові ґрунти. Селянські наділи з нечорноземами та в зоні степу були більшими, а з чорноземами — меншими.

Оскільки Україна — чорноземний регіон і поміщики прагнули залишити собі якомога більше землі, то норми селянських наділів, на відміну від інших регіонів імперії, тут були найменшими. Вони становили від 3 до 6,5 десятин на рев'язку душу в південних і від 3 до 4,5 десятин у лівобережних губерніях. Тільки на Правобережжі, де українські селяни перебували під гнітом польської шляхти, уряд роздавав їм наділи на 18% більші, ніж вони мали до 1861 р. (цим він намагався привернути селян на свій бік). Проте ціни на землю тут були вищі, ніж в інших регіонах України. Взагалі, ціна землі в Україні була вищою від дійсної її вартості. Селяни переплатили за неї принаймні 45% від її вартості. Лише з 1906 р. уряд припинив стягнення викупних платежів. Але до цього часу селяни українських губерній уже сплатили не тільки капітальний борг -166,8 млн. крб., а й 215,2 млн. крб. відсотків (не беремо при цьому до уваги вартості тих повинностей, що вони відбували на користь поміщика до переходу на викуп). У всіх дев'яти губерніях України від 1861 до 1906рр. селяни сплатили 382 млн. крб. (капітальний борг становив 166,8 млн. крб.), тобто 229% щодо капітального боргу. Селяни, які оформили угоду про викуп своїх наділів, ставали селянами-власниками і припиняли відбувати панщину чи платити оброк поміщикам. Це було значним кроком вперед.

Характерною особливістю реформ у Російській імперії було виділення двох головних форм землеволодіння: приватної та общинної. На відміну від Росії, де понад 95% селян перебували в общині, в Україні

общинні володіння були рідкістю. Понад 80% селян Правобережжя й близько 70% Лівобережжя вели одноосібне господарство. Внаслідок цього більшість українських селянських сімей отримувала індивідуальне право на землю й несла особисту відповідальність за сплату на неї боргу. Це сприяло зміцненню прив'язаності селянства до приватної власності, що й відрізняло українських селян від російських.

Слід пам'ятати, що поміщикам надавалися широкі можливості зменшувати селянські наділи й обмінювати кращі землі на гірші. Так, поміщики Лівобережної й Південної України відрізали у селян понад мільйон десятин землі, що становило 30% загальної площі селянського землекористування. В окремих повітах Півдня України відрізки сягали від 50 до 70% земель, якими користувалися селяни до реформи. Крім того, кріпакам, котрі служили в панських економіях, звільнення принесло лише свободу, але не дало землі. Таких селян в Україні налічувалося близько. 440 тис. У процесі перерозподілу поміщики примушували селян переїжджати, завдаючи їм додаткових витрат. Вони привласнювали луки, ліси, водойми, пасовища, що раніше вважались загальною власністю громад.

Селяни мусили знаходитись на становищі так званих тимчасово зобов'язаних до укладення викупних угод з поміщиками і підлягати їх владі. Протягом дев'яти років після оголошення реформи селяни не мали права відмовлятися від земельного наділу, а тому не могли звільнитися від влади поміщика й виходити зі складу сільської громади. Проте, й після закінчення цього терміну вихід із громади ускладнювався різними обмеженнями, зокрема круговою порукою.

Навіть уклавши викупну угоду і ставши власником наділу, селяни продовжували знаходитись в залежності від поміщика. Вони сплачували подушний податок, відбували рекрутчину, повинності, розмір і форми яких визначалися місцевим "Положенням".

"Положенням" передбачалося дві форми повинностей — оброк (чинш) і панщина (відробітки). За користування польовим наділом необхідно було сплачувати грошовий оброк або відробляти панщину, а за садибу — лише грошовий оброк. Панщину відбували чоловіки віком від 18 до 55 років і жінки від 17 до 50 років. Згідно з "Положенням про великоросійські, новоросійські й білоруські губернії" за кожний душевий наділ селяни мали відробити на рік 40 чоловічих і 30 жіночих днів, причому своїми

знаряддями. Громада за виконання повинностей відповідала там, де існувало общинне землекористування, а де було подвірне землекористування — відповідало окреме господарство. Розмір оброку за садиби був неоднаковий. На Лівобережжі та в Південній Україні він становив 1,5—3,5 крб. з ревізької душі, а на Правобережжі—5,1 крб. за десятину. Неоднаковим був у різних губерніях і оброк за польовий наділ: в одних губерніях—9 крб. на рік, в інших—більше або менше названої суми.

Таким чином, повинності тимчасово зобов'язаних селян по суті не відрізнялися від повинностей часів кріпацтва. Це булата сама грошова або відробіткова система, лише більш унормована законом. Скасовані були тільки підводна повинність та невеликі данини маслом, яйцями, птицею, медом, ягодами, грибами тощо.

У цілому, селяни, і особливо кріпаки, були невдоволені реформою і способом її проведення. Обурення селянства викликало й те, що колишні кріпаки мусили ще два роки після оголошення Маніфесту виконувати феодалні повинності, платити великий викуп за наділи. По селах прокотилася хвиля заворушень. Найбільш активними вони були на Правобережжі, де мала місце ворожнеча між православним українськими селянами та католицькою польською шляхтою. Лише в Подільській губернії з 213 селянських хвилювань, що відбулися в квітні-травні 1861 р. 111 були направлені проти положення 19 лютого 1861 р., 102 - направлені на зменшення розміру повинностей. З них - 140 мали вираз активних форм боротьби: відмова працювати, розгін слуг поміщицької економії тощо [5]. Особливо великі заворушення селян пройшли в Брацлавському і Ямпільському повітах. В маєтках графа Протасова-Бахметова заворушення було охоплено 2000 селян. В цілому на Брацлавщині у зворушеннях взяло участь 43 тисячі селян [6].

Це протистояння було викликане релігійними, етнічними та соціально-економічними розбіжностями. На Лівобережжі та в Південній Україні селянських виступів зареєстровано менше, але всі вони завжди швидко і жорстоко придушувалися й селяни знову продовжували бунтувати, добуваючи хліб.

Селянська реформа 1861 р., хоча й неповна, стала важливою історичною подією і мала значні політичні, економічні та соціальні наслідки. Селянство, що становило понад 80% населення, дістало волю і стало активним чинником життя в Україні, де

кріпаки становили близько 42% всього населення порівняно з 35% закріпачених - середньому по імперії, звільнення селян мало вагоміші результати.

Реформа відіграла величезну роль подальшому розвитку Російської імперії, в тому числі й України, відкрила шлях ринковим відносинам.

1. Панченко П., Шмарчук В. *Аграрна історія України*. К., 2000, с 14-16
2. *Голос минувшини*, -1916. -№5-6. - с 393
3. Щербина В.І. *Аграрне законодавство царизму по селянській реформі 1861 р. на Правобережній Україні* //Творчі вершини вченого. До 60-річчя від дня народження професора Т.Г. Кукурудзяна Кам янець-Подільський, 1998, с 79
4. *Журнали Секретного и Главного Комитетов по крестьянскому делу*. -1915. -т.1, с. 18
5. Леценко Н.Н. *Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г* -К., 1959.-с. 197, 199
6. Щербина П. *Селянський рух в Подільській губернії в період реформи 1861 р.* //Творчі вершини вченого... с 194

Бундак О А. (ЛУЦЬК)

### Становлення індустріальних відносин у волинському селі у передреформенний період

Протягом першої половини XIX ст. на території Волині спостерігається процес становлення індустріальних суспільних відносин, які характеризуються нагромадженням і розвитком продуктивних сил, поступовим відмиранням феодалних інститутів, виникненням нових засобів виробництва. В даних умовах у поміщиків швидко зростала потреба в грошах, і вони перекладали весь тягар своїх проблем на селянство.

Аналізуючи різні галузі промислового і сільськогосподарського виробництва слід наголосити на специфіці Волинського регіону. Насамперед, існування польського елемента в краї наклало певний відбиток на економічне, соціальне та культурне становище власне українського населення, яке в своїй більшості було незаможним. Питома вага поміщиків польської національності в розглядуваний період становила 93%, їм належало 9/10 всієї земельної власності. За словами Д.Бовуа, жорстокі польські землевласники, що вважали себе

повноправними господарями, постійно зловживали в своїх маєтках, керуючись власними примхами і сподіваючись на безкарність [1]. Особливістю поміщицького землеволодіння в регіоні була наявність великих помість - ключів та фільварків [2, 48; 3, арк.2-3; 4, арк.16-18]. Окремої уваги заслуговує церковне землеволодіння, яке структурно складалося з латифундійних володінь католицького та уніатського єпископату [5], монастирських земель [6, арк.7-12] та земельних наділів парафіяльного духовенства [7,73;8, арк.21;9, арк.7].

Напередодні реформи на одну ревізку душу, що користувалась поміщицькою землею, в губернії припадало 2,85 дес. [10,92-93]. Проте спостерігалась зацікавленість поміщиків у збереженні певної кількості міцних селянських господарств [11, арк.55зв; 12, арк.54]. Загальний наділ державних селян коливався в межах від 5 до 31 дес. [13, арк.1-6; 14, арк.2-34; 8, арк.3] і залежав зід наявності земельних угідь та кількості робочої худоби.

Провідними галузями сільськогосподарського виробництва в розглядуваний період були: тваринництво, бджільництво, мисливство, рибальство, млинарство, винокуріння, заготівля лісоматеріалів і т.д. З цього економічного комплексу краю ми спробуємо проаналізувати окремі галузі, в яких яскраво прослідковуються елементи нових відносин.

Елементи товарно-грошових відносин найбільш активно проникли у тваринництво. Велику кількість ВРХ розводили в маєтках граф. Марії Потоцької, пом. Орієшки, Микуловського і Грохольського [15, арк.72зв.]. Поміщики та купці інколи купували воли степової породи в Київській губернії, відгодовували їх при винокуренних заводах, а потім вигідно продавали. При 21 винокуренному заводі, що діяли в Ковельському повіті (1856 р.), відгодовувалось до 1050 волів [16, арк.6]. Така торгівля була вигідна і для поміщиків, і для селян. Останні мали по 10 руб. за відгодівлю одного вола та гній. Кожен відповідав за свою ділянку роботи і отримував відповідну платню: вільнонаймані - гроші та житло, кріпосні - зідбували панщину та інколи - продукти харчування. З 1842 по 1861 рр. в губернії спостерігається загальне скорочення ВРХ на 135359 голів [15, арк.72; 17,7].

На рубежі 40-5 0-х рр. у краї було зосереджено 28 кінних заводів [18, арк.12-17], на яких вирощувалось понад 2,2 тис. коней. Це були заводи з Житомирському, Новоград-Волинському, Заславському та Старо-

косянтинівському повітах і належали графу Потоцькому, князю Яблоновському, пом. Граціану і Францу Мицкевичам, Савицькому, Грохольському [15, арк.188]. За приблизними даними, на ярмарках Волині щорічно продавали від 2 до 11 тис. коней [19, арк.13-21].

Загалом, скотарство і конярство в поміщицьких маєтках першої половини XIX ст., за деяким винятком, перебували на низькому рівні [20, арк.42, 48-73]. Однією з головних причин різкого скорочення цих галузей тваринництва був поворот поміщицьких маєтків до спрощеного зернового господарства, яке більше відповідало низькому рівню техніки і могло дати збільшення поміщицьких прибутків шляхом розширення орних земель.

Дещо більшого розвитку набуло вівчарство. Великі вівчарні мали в своїх маєтках граф. М.Потоцька, князь Любомирський, пом. Понятовський, Уваров, Валевський, Грохольський [15, арк.72зв.].

Тваринництво селянських господарств зберігало натуральний характер, лише в небагатьох господарствах воно було товарним. Наявність в продажу селянської робочої худоби на торгах і ярмарках свідчить не стільки про зростання торгового скотарства, скільки про загальне зубожіння і розшарування в дореформеному селі. Серед усіх галузей селянського тваринництва найбільш пристосованою до товарного виробництва було вівчарство. Як показують інвентарі, в поміщицьких маєтках були села, селяни яких тримали більше овець, ніж коней та рогатої худоби. У с. Токарево Новоград-Волинського повіту селяни на поч. 30-х рр. тримали 127 овець і 111 голів ВРХ. В окремих господарствах було по 25-30 овець. У частині с. Козятин Кременецького повіту селяни тримали 91 вівцю та 45 голів ВРХ [13, арк.1-6; 12, арк.56]. На 1841 р. у с. Печихови нараховувалось 158 овець, 95 робочих і 51 неробочих тварин [22, арк.201-209]. Це пояснювалось тим, що вівчарство було пов'язане з селянськими промислами і доступне для більшості селян. Селянське господарство, незважаючи на всілякі негаразди, повільними кроками ставало на шлях товарного виробництва.

Поряд з тваринництвом дедалі більшу роль починають відігравати промисли, що дають можливість як поміщикам, так і селянинові швидше втягуватись в ринкові відносини і стимулювати цей процес зсередини.

Важлива роль бджільництва та його основного продукту - меду зумовила прагнення панівної верстви отримувати якнайбільший прибуток з даної галузі. Пасічне господарство поміщиків існувало на основі бджільництва залежного населення. Пасічником майже завжди був кріпосний селянин, якому феодал видавав "ординарію", харчі, одяг і навіть платив гроші. Селяни платили бджолину десятину (згідно оцінки інвентарів), яка коштувала 8 злотих [23, арк. 113; 24, арк. 663]. Продукти бджільництва використовувались в маєтку поміщика і йшли на далекі ринки. У 1796 р. Вишневецький ключ продав 203 камені меду по 11 злотих за камінь, в 1797 р. - по 13 злотих за камінь. У 1848 р. на Волині діяло 15 великих свічкарень [25, арк. 50-56].

Товарного характеру починає набирати також рибальство, основними показниками якого було: залучення до праці вільнонайманих робітників, використання нововведень у ставковому господарстві, збільшення обсягу торгівлі рибою за межами губернії для отримання грошей. У 1853 р. загальна площа, зайнята річками, ставками, озерами та болотами, складала 19816 дес. 754 саж. [15, арк. 56 зв.]. Щорічно ловилося в озерах до 3000 пудів риби, яка відправлялася в м. Група Литовська та Кобринь Гродненської губернії [16, арк. 7]. Звичайно, всі роботи в рибному промислі, в основному, виконувались кріпосними селянами в рахунок "тарварків" [26, арк. 11].

Мисливство носило допоміжний характер: для селянських господарств, для поміщиків це була розвага.

Лісовими промислами селяни займалися у вільний від землеробства час, а вирубкою лісу в приватних володіннях - в рахунок відпрацювання панщини. Великий попит на дерево, високі прибутки від його продажу, можливість вигідного транспортування сприяли хижацькому винищенню лісів. По р. Турія Ковельського повіту в 1856 р. пройшло 200 плотів, у 1857 р. - 230, на суму 4600 руб. сріблом [21, арк. 8] до Риги, пруських портів Мемель і Данцінг [27, 164]. З лучини і берести, яку заготовляли на лісових ділянках, варили дьоготь і смолу. У 40-х рр. XIX ст. у Луцькому, Новоград-Волинському, Житомирському, Ровенському, Острожецькому, Дубнівському та Овруцькому повітах губернії заготовляли лучину і бересту більш як в 157 населених пунктах [21, арк. 50-56; 28, арк. 37].

Допоміжним заняттям селян було виготовлення поташу. Адже цей продукт користувався великим попитом на внут-

рішньому і, особливо, на європейському ринках, що призвело до зацікавленості поміщиків даним видом промислу і перетворення його в одну з статей постійного прибутку. У 1853 р. на Волині існувало 8 поташних підприємств, які виробляли продукцію на суму 3303 руб. сріблом, причому їх найбільше було зосереджено в м. Горохові. Останні давали прибуток 1175 руб., всі інші були значно меншими [15, арк. 65-71]. В даній галузі ми спостерігаємо спробу поміщиків зацікавити селян роботою на поташному підприємстві: за роботу останні отримували невелику платню і в кінці року селянину зараховувався податок.

Така ж ситуація спостерігається і у виробництві цегли. У 1795 р. в Ковельському повіті налічувалось 20 дрібних цегелень, які, як правило, належали поміщикам, де цегла вироблялась переважно для власних потреб [29, 135]. В 1796 р. в Луцькому повіті було 8 цегелень, у 1798 р. у Володимирецькому повіті працювало 9 заводів, де поряд з кріпосною використовувалася праця вільнонайманих робітників [6]. У 1845-1848 рр. у губернії працювало 128 цегельних заводів, річна продукція яких складала 10222 тис. руб [29, 308]. У 1853 р. 30 цегельних заводів виробляли продукції на суму 24790 руб. в рік. Отже, збільшення виробничих потужностей і застосування певних технічних засобів веде до скорочення кількості підприємств даної галузі [15, арк. 65-71]. Однак потреби ринку при цьому задовольняються.

У 1853 р. на Волині діяло 55 шкіряних заводів з річним виготовленням товару на суму 50756 руб. Найбільше їх знаходилося у Новоград-Волинському (10), Дубнівському (11), Володимирському (10) та Луцькому повітах [15, арк. 65-71]. Продукція цих закладів використовувалася як в межах губернії, так і за ними: в царстві Польському і в незначних кількостях - Австрії [16, арк. 9].

Поміщицьке підприємництво розповсюдилось, перш за все, в тих галузях промисловості, для яких основна частина сировини вироблялась у власному господарстві і де тривалий час була малопродуктивна техніка. Феодално-кріпосницькі підприємства, що переважали в першій чверті XIX ст., використовували кріпосну, примусову працю і виготовляли продукцію на задоволення потреб маєтку та державної скарбниці. Звіт губернатора за 1853 р., подає відомості про існування 413 фабрик і заводів з річним виробництвом на суму 1564567 руб. 75 коп. [15, арк. 55-57].



Значні прибутки поміщикам давало гуральництво. У 1840-1841 рр. на казенних гуральнях було виготовлено 8959 відер горшки, тобто лише 0,9% загальної кількості, решту - 91% виробляли приватні гуральні [30,240]. Винокуріння давало прибуток у 2-рази більший, ніж продаж хліба. У 40-х років XIX ст. для потреб гуральництва на Золинні щорічно йшло до 200 четвертей зерна [31, арк.13; 32, арк. 12]. В умовах наростання конкуренції дрібні гуральні припинили своє існування (на січень 1851 р. з 558 не діяло 148 гуралень, тобто 1/4) (33, арк. 10-18), середні збільшували випуск продукції, зростала кількість великих гура-лень. На початок 50-х рр. XIX ст. пом. Тиш-кевич мав 4 винокурні, граф Плетер і князь Сангушко - по 5 винокурень [34, арк. 11-18].

В другій чверті XIX ст. спостерігається загальне зменшення кількості гуралень за рахунок концентрації і вдосконалення технології виробництва: прискорюється виробничий процес і збільшується вихід горілки з одиниці сировини.

Суконні мануфактури на Волині - це специфічна форма товарного виробництва, що здійснювалася на феодальній основі.

У 1849 році на Волині діяло 87 суконних мануфактур [35, 65]. На 1853 рік суконні мануфактури краю виробляли продукції на суму 80250 руб. сріблом [15, арк. 65-71]. Частка продукції купецьких суконних мануфактур у 1860 р. становила 53% виробництва всієї галузі [15, арк. 71]. Купецький капітал успішно завойовував полотняну промисловість. 310 поміщицьких підприємств, які були на Волині у 1832 р., на початку 1861 р. залишилося лише 2 [36,194-195].

Розповсюдження промислів, видобування залізних руд, переробка їх та обробіток заліза на Волині визначилась, насамперед, природними факторами. [17,19-40; 37, 199]. Поміщики мали можливість організувати так звані рудні - залізорудні підприємства. У 1853 р. в губернії працювало 24 залізобудовних заводи: в Овруцькому повіті -12 (річний прибуток становив - 3991 руб.), Острозькому -1 ( 3060 руб.), Ровенському - 2 (1753 руб.), Житомирському - 9 (676 руб.). [15,арк.65-71].

Початок XIX ст. був дуже сприятливим періодом для розвитку кріпосної металургійної промисловості, заснованої на використанні місцевих болотних руд. Примітивний видобуток, переважно влітку, за допомогою лома, лопати та кайла для декого з селян був основним засобом існування.

Інколи виплавка в "лупках" ставала більш продуктивною і давала можливість селянам розширювати своє виробництво. Селяни с Рудня Гацковка тримали в оренді "лупки" для виробництва заліза не лише в своєму селі, а й у двох сусідніх [20, арк. 4].

І поміщицьке, і селянське господарство міняли свої структури. Чітко прослідковувалась спрямованість на ринок, спостерігалась нова організація праці, спеціалізація окремих поміщицьких і селянських господарств на виробленні окремих видів сільськогосподарської і промислової продукції. Відокремлення ряду галузей промисловості від сільського господарства, збільшення кількості мануфактур та заводів свідчило про розвиток товарного виробництва, яке було сприятливим ґрунтом для утворення і зміцнення індустріального укладу і яке дедалі поглиблювало суперечності, загострювало відносини між селянами і поміщиками. Адже розвиток різних галузей виробництва вів до закономірного занепаду поміщицької і росту капіталістичної промисловості. За темпами цього процесу Волинська губернія відставала від багатьох інших регіонів Російської імперії.

1. Бовуа Д. *Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами(1831-1863рр.)*. Пер. з франц. -К: Інтел, 1996. - 415 с.
2. Баранович А.И. *Магнатское хозяйство на Юге Волыни в ХУІІІ в.* -М.: Изд-во АН СССР, 1955. - 184 с.
3. ЦДІА в м. Києві. Ф.442.-Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. Оп.452. Спр. 94.
4. ЦДІА в м. Києві. Ф.442.-Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. Оп.1. Спр. 6787.
5. Щербина В.И. *Украинские староства по люстрациям ХУІІІ в.*// Архив Юго-Западной России.-К, 1905.-Т.3.-Ч.7.
6. Центральний архів Міністерства оборони РФ, ф. ВУА.Спр. 18653, 4.1-3,6-8. *Географічне та економічне описання Волинської губернії 1798 р.*
7. *Опыт исследований об имуществе и доходах монастырей.*- СПб., 1876.-178 с.
8. ДАЖО.Ф. 22.- Волинська палата державних маєтностей. Оп. 1. Спр. 178.
9. ЦДІА в м. Києві. Ф.442.-Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. Оп.453. Спр. 57.
10. *Великаяреформа.*-М., 1911.- Т. УІ.
11. ДАЖО. Ф.2.- Житомирський повітовий суд. Оп. 1. Спр. 272.
12. ДАЖО. Ф.2.- Житомирський повітовий суд. Оп.1.Спр.236.
13. ДАЖО. Ф. 263.- Волинський губернський землемір. Оп. 2. (додатковий). Спр. 34.
14. ЦДІА в м. Києві. Ф.442.-Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. Оп.451. Спр. 80.

15. ЦДІА в м. Києві. Ф.442.-Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. Оп.1. Спр. 10412.
16. ДАВО. Ф.480.-Ковельський повітовий страпчий. Оп. 1. Спр. 71а.
17. Братчиков А. Материалы для исследования Волинской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях, 1968.- Выпуск 1. —129 с.
18. ЦДІА в м. Києві. Ф.442.-Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. Оп.1. Спр. 8558.
19. ЦДІА в м. Києві. Ф.442.-Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. Оп. 1. Спр. 2262.
20. ЦДІА в м. Києві. Ф.442.-Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. Оп.452. Спр. 78
21. ЦДІА в м. Києві. Ф.442.-Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. Оп.1. Спр. 6882
22. ДАЖО. Ф. 359. - Володимир-Волинський повітовий земський суд. Оп.1. Спр.217..
23. ДАЖО. Ф.2. Житомирський повітовий суд. Оп.1. Спр. 183.
24. ДАЖО. Ф.4. Житомирська дворянська опіка. Оп. 1. Спр. 62.
25. ДАВО. Ф.359. Володимир-Волинський повітовий земський суд. Оп.1. Спр. 101.
26. ДАВО. Ф. 359. Володимир-Волинський повітовий земський суд. Оп. 1 Спр. 447.
- 27'. Неболсин О.О. Статистическое обозрение внешней торговли России.- СПб., 1850.-Ч. 1. - 375 с.
28. ЦДІА в м. Києві. Ф.442.-Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. Оп.1. Спр. 2257.
29. Нестеренко О.О. Развитие промышленности на Украине.- Ч. 1. Ремесло і мануфактура.- К: Видео АН УРСР, 1959. - 496 с.
30. Корнілович М. Бібіковські обов'язкові інвентарі у Володимирецькому повіті// Список фабрик кантів і цукрозаводчиків Російської імперії-1832.-4.1.-240 с
31. ЦДІА в м. Києві. Ф.442.-Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. Оп.1. Спр. 2556.
32. ЦДІА в м. Києві. Ф.442.-Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. Оп.1. Спр. 2791.
33. ЦДІА в м. Києві. Ф.442.-Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. Оп.452. Спр. 68.
34. Военно-статистическое обозрение Волинской губернии.- Киев: Типография Штаба Киевского военного округа, 1884.- 4.1.
35. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХст.- К: Політвидав УРСР, 1954.- 452 с
36. Селиванов А.Ф. Волинская губерния. // Энциклопедический словарь. Изд. Ф.А.Брокгауза.- СПб., 1892. Т. VII.

### **Особливості запровадження аграрних реформ 50-60-х років ХІХ століття на Волині**

Аграрні перетворення 50-60-х років ХІХ століття докорінно змінили поземельні відносини на селі, внаслідок чого значних перетворень зазнала не тільки економічна система, але і соціальна та політична структура імперії. Регіон західних губерній в процесі таких перетворень відзначався своїми особливостями та характерними рисами, які вирізняли його серед інших районів Російської імперії. Однією із таких особливостей був підхід до запровадження аграрних реформ 50-60-х років ХІХ ст., ще мало під собою певне підґрунтя і визначалося цілим рядом економічних, соціальних і політичних факторів.

Правобережна Україна увійшла до складу Російської імперії наприкінці ХVІІІ ст. На цій території були утворені Київська, Подільська і Волинська губернії, які об'єднувалися у генерал-губернаторство з центром у Києві. Офіційно згадані губернії називалися Південно-Західним краєм (Юго-Западным краєм) [ 1,165 -167]. Тому в історичному та економічному розвитку регіон південно-західних губерній мав свою певну специфіку.

Аграрний сектор економіки на Волині переважав, хоча впродовж першої половини ХІХ ст. спостерігається прискорений розвиток промисловості та кустарного виробництва, які були пов'язані із сільським господарством. Основним виробником сільськогосподарської продукції були поміщицькі маєтки із значними за розмірами земельними угіддями господарствами. Панування великого землеволодіння було забезпечене ще у 1795 році царським указом, коли польські та українські поміщики Правобережжя отримали усі права російського дворянства, а близько 80 відсотків селян потрапили у кріпосну залежність.

Царський указ, надавши польським та українським поміщикам усі права російського дворянства, однозначно зафіксував їх права і на земельну власність. У 1847 році, зазначає дослідник І.О.Гуржій, на Волині 66,9 відсотка усієї землі належало великим землевласникам, а якщо взяти лише орну і сінокісну землю, то в їх руках з 4635 тис. знаходилося 2545,7 тис. десятин, або 88,6 відсотка усієї придатної для господарства

землі [2,53-54]. Важливо відмітити особливу рису поміщицького землеволодіння на Волині: станом на середину XIX ст. 90 відсотків поміщицьких земель належало польському дворянству [3,15]. Така національна ознака та ряд інших специфічних рис спричинили своєрідність проведення реформ.

Зупинимося на ще одній важливій, на нашу думку, рисі соціально-економічного укладу Волині - системі селянського землекористування. За кількістю абсолютного кріпосного населення (тобто кріпаків, приписаних до губернії) Волинь, серед 65 губерній імперії, посідала третє місце. Кріпаки становили близько 60 відсотків, тоді як в інших регіонах України - лише 43 відсотки [4,7-10;5,30]. Окрім того, за даними десятої ревізії (1857-1859 рр.), на Волині близько 24 відсотків сільського населення склали державні селяни, становище яких нічим не відрізнялося від кріпацького стану, а нерідко було ще скрутнішими [5,25-29]. Селянство Волині зазнавало гніту як з боку поміщиків-землевласників, так і держави.

Поміщики з метою отримання вищих прибутків намагалися запровадити різноманітні заходи соціально-економічного характеру, однак більшість з них посилювала експлуатацію селянства шляхом підвищення оброку, збільшення панщини тощо. Частина поміщиків передавала свої маєтки в оренду іншим особам - посесорам (переважно полякам за походженням). Посесорам в оренду передавалися також і державні маєтки. Так, власник Літовезького маєтку Володимирського повіту віддав його в оренду Дирвянському. Орендар та його економ Котульський жорстоко знущалися з селян. Дворовий М. Кальмук помер від катувань. Свавільля орендаря набрало таких огидних форм, що на них змушені були звернути увагу офіційні власті. За рішенням суду Літовезький маєток відібрали у Дирвянського і передали до опікунського управління (оскільки власник маєтку був недієздатним). Проте, Волинське губернське управління, розглянувши скаргу Дирвянського, наказало повернути маєток [6, арк.76,83].

Особливістю селянського землекористування на Волині, як і на всьому Правобережжі, була подвірна, а не общинна його основа. Інституція общини, яка існувала в центральних губерніях імперії на Волині була відсутня. Кількість землі, що її отримували селяни, залежала від кількості робочої худоби у селянському подвір'ї. Селяни поділялися на тяглових, які мали дві та більше голів робочої худоби, напівтяглових,

які мали одну голову робочої худоби, городників (халупників), які мали лише садибу, і бобилів, що не мали ні садиби, ні худоби.

Отже, історичні обставини входження Волині до складу Російської імперії вплинули на соціально-економічний лад губернії, який на середину XIX ст. мав певну специфіку, що і позначилося на особливих умовах запровадження аграрних перетворень 50-60-х років XIX століття. На ситуацію у краї впливали також і події на українських землях, що входили до складу Австрійської імперії. У 1848 році там відбулася революція і, внаслідок революційних подій, на Галичині було скасовано кріпацтво. В громадсько-політичних колах самої імперії у згаданий час розроблявся цілий ряд проєктів щодо реформування поземельних відносин [7,61-93]. Проєкти різнилися між собою залежно від місцевих умов та характеру поміщицького господарства, однак головне питання вирішувалося ними однаково: поміщик залишався власником значної частини землі, а за землю, якою наділялися селяни, він отримував компенсацію.

Перша спроба змінити економічну, соціальну і політичну ситуацію в губерніях Правобережної України була зроблена у 50-х роках XIX століття шляхом запровадження так званих інвентарних правил, що ввійшло в історію під назвою інвентарної реформи 1847-48 років [1,142;5,66-67;7,59-60]. Необхідно зауважити, що основною причиною проведення даного реформування на теренах Правобережжя, Білорусії та Литви стали політичні міркування. Політичні події Польщі (1830-1831 рр.) та Західній Європі (1848 р.) підштовхували царат до проведення економічних заходів задля привернення українських селян на свій бік і отримання для себе опори в разі подальшого розвитку польського національно-визвольного руху.

Інвентарі (лат. опис майна) - господарські описи поміщицьких маєтків на західноукраїнських землях, Правобережній Україні, Білорусії, Литві, Польщі в XV - першій пол. XIX ст.. Вперше запроваджені грамотами польських королів Ягайла (1413) і Казимира IV (1457) в державних маєтках для визначення розмірів феодальних повинностей селян (Украинская советская энциклопедия. Том 4. - Киев, 1980. - с. 151.) склалися поміщиками або управителями маєтностей. До таких господарських книг занотовувалися наступні відомості: географічний та статистичний опис маєтку; загальна площа та якість землі; кількість крі-35-

посних селян, розміри їх земельних наділів та повинності за користування ними, вказувалася кількість днів панщини; розміри оброку тощо. При складанні інвентарів, яке почалося у 1844 році [7,58-59], поміщики вдавалися до фальсифікації: скорочували земельні наділи селян, перебільшували чисельність дворових селян, для яких земельний наділ не виділявся, занижували цифри врожайності тощо. Зрозуміло, що поміщикам не вигідна була фіксація земельного селянського користування і повинностей селян, які раніше встановлювалися ними довільно. Так, дослідник Теплицький В.П. наводить дані, за якими, згідно інвентарним описам 1847 року, з 11.7 млн. дес. поміщицької землі селянські наділи становили лише 4 млн. дес, тобто, 34,2 відсотка. Отже, лише третина землі була в користуванні 452,4 тис. селянських господарств, тоді як на 8,5 тис. поміщицьких маєтків припадало дві третини всієї землі (в середньому понад 800 дес. на один маєток) [5,15].

Окрім того, лісами, луками та іншими угіддями майже повністю володіли поміщики, селяни ж мали користуватися лише сервітутами, зокрема збирати ягоди, хмиз, гриби, випасати худобу тощо.

26 травня 1847 року Микола I затвердив "Правила для управління маєтками по затвердженні для таких інвентарів в Київському генерал-губернаторстві". Нова редакція цих правил була затверджена 29 грудня 1848 року під назвою "Правила для управління маєтками по затвердженні для таких інвентарів, в Київській, Подільській і Волинській губерніях" [8]. Вказані документи законодавчо закріплювали дію інвентарів в Правобережній Україні, зокрема і на Волині. Ці акти стали юридичним підґрунтям інвентарної реформи 1847-1848 років, за допомогою якої царат намагався врегулювати відносини між поміщиками, більшість з яких були поляками, і селянами. Зрозуміло, що ця реформа мала передусім чітко виражену політичну спрямованість, про що йшлося раніше. Красномовним є факт ідеологічного і морально-психологічного забарвлення цієї події. Оголошення законів проводилося публічно і святково. Один примірник інвентаря вручався поміщику, інший - передавався приходському священику для збереження в церкві.

Інвентарні правила проголошували непорушність селянського землекористування. Зменшення кількості землі заборонялося. У відповідності до наділу визначалися і повинності. Так панщинна для тяглої землі

встановлювалася в 3 тяглих дні і 1 день "жіночий", для напівтяглої- 2 дні піших і 1 "жіночий". Здатними для роботи вважалися чоловіки 17-55 років, жінки 16-50 років.

Правила встановлювали також так звані "уроки" тобто, обсяг робіт, який повинен виконати селянин. Насправді, "урок" був таким великим і тяжким, що селянин міг виконати його лише за 3-4 дні. Окрім "уроків", згадані "Правила" регламентували ще й тривалість робочого часу, переважно "від сходу до заходу сонця". Регламент встановлювався і на інші повинності селян, як то: будівельні роботи, несення сторожової служби тощо. На селян накладався обов'язок обробляти землі місцевого приходського священика, сплачувати податки державі інше.

В селі Березовичи Володимирського повіту, що належало відомим на Волині графам Чацьким, інвентарна реформа встановила панщину 3-4 дні на тиждень і визначила 5,7 десятин. Не минуло і 3 років після запровадження інвентарних правил, як власник Березовичів Ф.Чацький відрізав від кожного пішого наділу по 2 десятини придатної землі [9,арк.3,8].

А в селі Доросині поблизу Рожищ інвентарні правила закріпили за селянами 1478 дес. землі, з якої лише 495 дес. було орної, а її більшість належала поміщиці А.Вільчинській. Вона примушувала працювати на ній доросинівських селян цілий тиждень, а уроки "задавала такі, що їх виконували усією сім'ю і з великими труднощами. До того ж, з 1848 по 1861 рік поміщиця загарбала у селян більшу частину сіножатей і близько половини орної землі (588 дес). Лише 690 дес, в тому числі 270 дес. орної, 380-сіножатей, 40 дес. присадибної, лишилося у селянському користуванні [10,614-615].

Як бачимо, суттєвих змін на краще для селянина не відбулося. Він і надалі був обтяжений працею поміщика та різними повинностями. Закріплений наділ для користування селянина залишався у власності пана, який фактично зменшив його на свою користь. Внаслідок, почастишали соціальні конфлікти та виступи селян.

Поміщиків також не задовольнила реформа 1847 - 1848 років. За законом вони не могли обмежити землекористування селян та збільшити повинності, крім того, були скасовані інші речові побори та побічні податки, які поміщик накладав на селян.

Отже, інвентарні правила, як законодавчий акт, мали половинчастий характер, тому не могли задовольнити вимоги сторін. Незавершеність цих реформ і виявилась в

тому, що маючи силу закону, вони діяли лише в Правобережній Україні. Запровадження реформи, наприклад, в північно-західних губерніях, так і не було реалізовано. Основна мета запровадження інвентарних правил, як то: укріплення кріпосної системи і в той же час, обмеження сваволі поміщиків - не була досягнута, а самі "Правила" перетворювались на значну перешкоду капіталістичному розвитку Правобережної України. Реформа 1847-1848-х років хоча і не досягла своєї головної мети, однак започаткувала процес закріплення земельних наділів за селянськими сім'ями в постійне і безстрокове користування. Тому в системі землеволодіння Правобережної України, зокрема Волині, відбуваються зміни: з середини 50-их років ХХ ст. в ній неабияку роль відіграє селянське господарство, хоча і на правах безстрокового користування.

Запровадження інвентарних правил 1847-1848 р. в Правобережній Україні стало основою для наступного етапу аграрного реформування 1861 року. 19 лютого 1861 року цар Олександр II підписав маніфест про звільнення селян, який увійшов в історію під назвою "Маніфест 19 лютого 1861 року" [11,29-36]. Разом із "Маніфестом" оголошувалося і "Загальне положення про селян, що вийшли із кріпосної залежності" [1,37-80;12,35-77]. Основний акт був доповнений цілою низкою документів, які конкретизували тези "Загального Положення" у відповідності до особливостей тієї чи іншої місцевості, зокрема "Місцеве Положення про поземельний устрій селян, що оселенні на поміщицьких землях, в губерніях: Київській, Подільській і Волинській" [13].

"Місцеве Положення" для губерній Правобережної України, у порівнянні з іншими Місцевими Положеннями", мало значні відмінності. В Київській, Подільській і Волинській губерніях за новим законом в основу поземельного устрою було покладено інвентарні правила 1847-1848 років. Основні питання реформи про особисту залежність селян та про земельний устрій, "Місцеве Положення" вирішувало специфічно.

Селяни Волині, так само як і в інших губерніях, звільнялися від кріпосної залежності і переходили до розряду тимчасово зобов'язаних. За ними закріплювався наділ землі, визначений інвентарними правилами (стаття 89, звід законів Російської імперії). Якщо поміщик самовільно змінив розміри земельних наділів селян, визначених інвентарями, то статті 35 і 40 Місцевого Положення зобов'язували негайно його повернути відібрану землю селянам.

Наділ землі ("мирська земля"), який передавався селянам у постійне і безстрокове користування, поділявся на корінний і додатковий наділи. Вони надавалися у користування сімей, причому кожне господарство персонально відповідало перед поміщиком за відбування повинностей. Кругова порука розповсюджувалася лише на повинності за користування т.з. "вакантиними" (тобто не розподіленими) землями. На почесного домогосподаря впродовж 9 років покладалося зобов'язання утримувати за встановлену повинність тільки корінний наділ, від додаткового селянин міг відмовитися. Фіксація повинностей здійснювалася шляхом складання і підписання уставних грамот.

Складання уставних грамот сприймалося селянами як нове закріпачення. Тому вони відмовлялися підписувати ці грамоти і очікували "справжньої волі". Особливо негативно ставилися до складання і підписання уставних грамот селяни Південно-Західного краю, зокрема Волині, що яскраво демонструють офіційні дані. У щотижневих доповідях цареві міністра внутрішніх справ П.А.Валуєва про хід реформ містилися відомості про запровадження на практиці і перевірку уставних грамот. Впродовж лютого-грудня 1862 року у Волинській губернії запроваджено в дію було лише 754 уставних грамот (для порівняння: в Подільській губернії- 1762, в Київській - 1365) [14, 177,167,206,273].

Селяни Волині відмовлялися підписувати уставні грамоти. Місцеве Положення подекуди не полегшувало, а, навпаки, погіршувало становище селян. Так, селяни села Маневичі за інвентарями 1847-1848 років мали 828 дес. орної землі, а відповідно до уставної грамоти у 1862 році отримали всього 670 дес. При цьому багатьом селянам довелося перенести свої житла на нові наділи, що вимагало значних витрат, великої праці [15,арк.24,16,арк.56]. Один із сучасників так описував становище у волинському селі Поворськ після 1861 року: "Найкращі землі були у пана, а все, що було непридатне та далеко від села - наше, селянське. Але не всі селяни мали землю. Більшість йшла у наймити - у пана Глембуцького в маєтку працювати. Лютий пан у нас був. Тут не ходи, там не їдь. Зловлять -нагайки. А щоб, скажімо, порибалити або зайця погонити - ми й думати боялися" [17,арк.51].

Отже, основні засади Місцевого Положення для губерній Південно-Західного краю значно різнилися з актами для інших -

територій імперії, що було обумовлено особливостями соціальної і економічної структури Правобережжя та політичною ситуацією, яка склалася тут у середині століття.

Саме політична ситуація, що склалася в наступні роки на Волині підштовхувала уряд до більш активних дій в напрямку аграрного реформування. В 1863 році в Польщі почався національно-визвольний рух, який поширився і на Південно-Західні губернії. Особливе занепокоєння царату викликала спроба керівників повстання залучити на свій бік селянство західних губерній. 22 грудня 1863 року від імені повстанського провінційного тимчасового уряду в Литві і Білорусії було видано маніфест, який проголосив усіх селян вільними. Землі, що ними користувалися селяни, за маніфестом передавалися селянам "... на вічні часи, у повну власність без оброку та викупу" [4,145].

Поява такого маніфесту і розгортання польського повстання на теренах західних губерній імперії, де соціальна ситуація була складною внаслідок проведення реформи 1861 року, викликала до життя активні дії уряду і прискорила процес реформування. 1 березня 1863 року Олександр II підписав "Указ про селян Північно - Західного краю" [4,146; 18; 19]. Суть указу полягала у припиненні обов'язкових відносин між поміщиками та оселеними на їх землях селянами через викуп земель їх наділу з 1 травня 1863 року.

Оскільки в означений період відбувається значне загострення ситуації і на Правобережжі, то уряд вважав за необхідне розповсюдити дію закону 1 березня 1863 року і на ці губернії. Міністр внутрішніх справ П.А.Валуев, характеризуючи ситуацію у Південно - Західному краї, вказував що термінові зміни необхідні "... для укріплення в крест'янах той преданности к правительству, которую они до сих пор постоянно оказывали, для устранения от администрации необходимости принуждать крест'ян силой и исполнению повинностей и ненавистным для них помещикам-полякам, для отнятия у сих последних возможности подстрекать крест'ян ..." На основі таких міркувань Валуев рішуче наполягав на якнайшвидшому запровадженні обов'язкового викупу і в губерніях Правобережної України [7,404-405].

30 липня 1863 року цар затвердив рішення щодо устрою сільського стану і розповсюдження указу 1 березня 1863 року про припинення обов'язкових відносин селян в Північно - Західних губерніях на Київську,

Подільську і Волинську губернії [19]. 8 жовтня 1863 року були затверджені також "Правила про порядок переведення в маєтках Київської, Волинської і Подільське губерній уставних грамот у викупні акти (статті 187-188) [19]. У відповідності із названими документами селяни Волині з 1 вересня 1863 року переходили у розряд селян-власників, а викупні платежі знижувалися на 20 відсотків, при цьому наділ залишався в тих розмірах, які визначалися у 1847-1848 роках (статті 112,120) [19].

У зв'язку із переведенням уставних грамот на викупні акти виникла необхідність перевірки і перегляду їх, що доручалося мировим посередникам, інститут яких був запроваджений реформою 1861 року. До них одразу ж стали звертатися селяни із скаргами на невідповідність викупних платежів вартості землі, а також на те, що наділи їхні знаходяться на незручних землях (піски, солончаки чагарники) і вартість таких земель значно нижча, ніж вказано в уставних грамотах. Архівні фонди фіксують навіть судові справи, які розглядали скарги селян. Так селяни села Ратнева Луцького повіту отримали за інвентарними правилами у користування 579 десятин землі. Однак вже на час реформи 1861 року поміщиця графиня Гарайська захопила з виділеної для землі селян майже половину, тому на двір прийшлося лише по 6 десятин. Після 1863 року селяни почали клопотати про повернення їм землі і подали своє клопотання до Волинської палати кримінального цивільного суду, рішенням якого від 28 лютого 1874 року земля була повернена селянам, а викупні платежі зменшені майже в половину. Але і така сума в кілька разів перевищувала продажну ціну на землю [20, арк. 1,8,10]. Більшість селян не могла сплатити навіть і знижений на 20 відсотків викуп, внаслідок - селяни відмовилися від наділу, вдавалися до втеч та опору, протестуючи проти економічної залежності і обмеження особистої свободи.

Слід зупинитися, на нашу думку, і на такій особливості поземельних відносин на Волині як сервітутне право. На відміну від інших губерній, на Правобережжі указом 1864 року за селянами відновлялося право користування сервітутами [5,111]. Найпоширенішою формою сервітутів були толока (колективне збирання колосків після зняття врожаю), спільний вигін худоби, сінокіс, випас худоби в лісах і на луках поміщика, вилов риби в поміщицьких ставах, користування паливом з поміщицьких лісів та ін.

У правобережних губерніях, у відповідності із аналізом викупних актів, з 492.456 дворів сервітутами користувалися 283088, тобто більше половини усіх господарств, зокрема у Волинській губернії таких дворів було 71 відсоток [7,230].

В Південно-Західному краї нараховувалося до 20 різних видів сервітутів. Навіть за даними 1810 року, коли питання про скасування сервітутів в правобережних губерніях особливо загострилося, вони існували в 3724 маєтках, що становило близько 50 % усіх поміщицьких маєтків краю [5,111]. Поміщики зловживали сервітутними правилами, самочинно позбавляли селян права користуватися угіддями, що стало однією із причин загострення поземельних відносин.

Так, наприклад, в селі Доросині поміщика К. Підгірська і після 1863 року змогла загарбати більшу частину землі. В її руках опинився і ліс між селами Доросині і Кроватка, до якого по гриби, ягоди та хмиз ходили мешканці цих сіл. Син поміщика Ф. Підгірський наказував палити хата селян або карати їх різками за те, що вони наважувалися, користуючись сервітутним правом, збирати хмиз у цьому лісі [10,614-652]. А в селі Седиміще, близько Ковеля, поміщики Генріх та Йосип Шоманські та Лавр Поганевський після 1863 року взагалі позбавили селян сервітутів, заборонили випасати худобу на панських полях і в лісах. Вони залишили за собою бортні угіддя, право ловлі риби в річках та водоймах, полювання, збирання грибів та ягід [10,651-652].

Отже, проведення аграрних перетворень середини ХГХ ст. на Волині мало цілий ряд особливостей, що були зумовлені відмінностями економічного, соціального та політичного характеру. Основи господарського та соціального укладу Волині були сформовані ще за часів, коли ця територія входила до складу Польщі і вони збереглися до середини ХІХ ст. (подвірне землекористування, відсутність общинних інститутів, система наділу землею за кількістю робочої худоби, сервітутне право та ін.). До особливостей соціального устрою слід віднести і той факт, що більшість землевласників на Волині були польського походження, а це надавало поземельним відносинам національного забарвлення.

Виходячи з цього, реформування аграрного устрою було розпочате урядом з 1847-1848 років інвентарними правилами, які були покладені в основу документів реформи 1861 року. У 1863 році події політичного характеру прискорили процеси реформ. Се-

ляни Волині були остаточно звільнені і отримали, хоча і обмежену, але можливість до економічної свободи.

Особливості аграрних реформ середини ХІХ ст. на Волині вплинули і на подальший розвиток аграрного сектора економіки краю. На нашу думку, згадані характеристики відіграли важливу роль і в тому, що на початку нового століття Волинь стала краєм, де Столипін намагався здійснити свій задум щодо аграрної перебудови.

1. *Історія України (Керівник авт. кол. Ю. Зайцев.) - Львів: Світ, 1996.-488 с*
2. *Гуржій І.О. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст.-К: Держполітвидав, 1954.*
3. *Записка о землевладении в Юго-Западном крае (Сост. И. Радченко) -Киев, 1882.-180 с.*
4. *Хрестоматія історії СРСР. Т.Ш. Упорядкував С.С. Дмитрієв. -Київ: "Радянська школа", 1953.-838 с.*
5. *Теплицький В. Б. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-80-ті роки ХІХ ст.).-К, 1959.-306 с.*
6. *Центральний державний історичний архів України в місті Києві, ф. 442 (Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора), оп.1, спр.4364.*
7. *Зайончковський П.А. Отмена крепостного права в России.-М., 1968. -367с.*
8. *Щербина В.П. Аграрная политика царизма на Правобережной Украине (30-нач. 60-х гг. ХІХ ст.) /Дисертація... кандидата исторических наук.-Киев, 1992.-210с.*
9. *Державний архів Житомирської області (далі -ДАЖО), ф.115, оп.1, спр.607.*
10. *Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. В 26 томах. - К.: Головна Редакція Української Радянської Енциклопедії АН У РСР, 1970. -745 с*
11. *Крестьянская реформа в России 1861 года. Сборник законодательных актов. -М.: Государственное издательство Юридической литературы, 1954.-498 с.*
12. *Российское законодательство X - XX веков. В 9 томах. Том 7. Документы крестьянской реформы. Под общей редакцией док. юрид. наук, проф. О.И. Чистякова. -М.: "Юридическая Литература", 1989.-429 с.*
13. *Свод законов Российской империи. В 5 книгах. Книга 3. Том IX. Особое Приложение. - СПб., 1902.- статьи 88-133.*
14. *Отмена крепостного права. Доклады министров внутренних дел о проведении крестьянской реформы (1861 - 1862).- М. -Л.: Изд-во АН СССР, 1950.-310 с.*
15. *ДАЖО, ф.115, оп.1, спр.1440.*
16. *Державний архів Волинської області (далі ДАВО), ф.35, оп.5, спр.251.*
17. *Там само, ф.277, оп.2, спр.1317.*
18. *Полное собрание законов Российской Империи. Собр. 2-е. Том XXXVIII. Отделение 1-е.- СПб., 1865.-№39337.*
19. *Свод законов Российской Империи. В 5 книгах. Книга 3. Том IX. Особое Приложение.- СПб., 1902.- статьи 108-120.*
20. *ДАВО, ф.3б, оп.4, спр.239.*

*Опанасенко В.В. (Київ)*

**Місце дворянського стану  
Чернігівської губернії в проведенні  
земельної реформи 1861 р.**

19 лютого 2001 р. виповнюється 140 років з дня підписання російським імператором Олександром II маніфесту, який проголошував початок проведення в країні аграрної реформи. Дата 19 лютого 1861 р. зайняла одне з провідних місць серед ключових точок відліку в історії народів, які входили до складу Російської імперії.

Поразка в Кримській війні підштовхнула уряд до реформування внутрішнього устрою країни. Кримська війна тяжко позначилась на становищі України. Основний тягар воєнних дій ліг на плечі українського народу. Тисячі молодих чоловіків були відірвані від домівок і в складі Полтавського, Чернігівського, Житомирського, Подільського, Одеського та інших полків та флотських екіпажів воювали в Криму. Переважно в жителів України реквізували або закуповували майже за безцінь для армійських потреб продовольство та фураж. Без залізниць виявилось неможливим своєчасно забезпечити діючу армію всім необхідним. Десятки тисяч чоловіків і жінок у будь-яку пору відривались від найнагальніших робіт і виряджались на перевезення харчів, фуражу та військових припасів. Дрібні господарства занепадали. Багатіли тільки постачальники та інтенданти, посилювалися корупція і гнилість всієї системи [1,435].

Але головними причинами реформи стали нездатність кріпаків низькопродуктивною працею вдовольнити потреби власних і поміщицьких господарств, зuboжіння значної частини поміщиків і маси кріпосних селян, наростання антикріпосницького руху селянства, стихійне зменшення кількості кріпаків, помітне відставання Росії у військовій справі від передових європейських держав, осуд європейською громадськістю станового устрою Російської імперії тощо.

Уряд і цар добре розуміли необхідність проведення кардинальних реформ, але в своїх діях мусили зважати на ставлення до них різних політичних сил, насамперед, дворянства, як опори панівного ладу. Боротьба між урядом і дворянством тривалий час велася нарівні вироблення відповідних законопроектів. З початку 1857 р. їх підготовкою займався Таємний комітет, з

1858 р. перейменований на Головний комітет селянських справах [1,436].

Масовий селянський рух 1856-1857 рр., в основному на півдні Росії і Україні, найбільш постраждалих від Кримської війни, змусив уряд імператора Олександра II (1855-1881 рр.) прискорити розробку аграрної реформи. Перші ж кроки влади на шляху лібералізації внутрішньополітичного устрою - велика гласність в обговоренні суспільних проблем, послаблення цензури в пресі - принесли позитивні результати. Чисельні випадки вбивств кріпаками своїх поміщиків (в середньому до 13 в рік) припинилися в 1858 р., після перших офіційних відомостей про підготовку реформи.

Впродовж 1858 р. дворянство всіх губерній направило листи на ім'я імператора для отримання дозволу на відкриття в губернських центрах комітетів по підготовці проектів "Положення про селян, які виходять з кріпосної залежності". 6 травня 1858 р. в м. Чернігові відбувся з'їзд повітових предводителів та дворянських депутатів Чернігівської губернії. На ньому були розглянуті відгуки повітового дворянства та його пропозиції щодо шляхів та механізмів проведення змін в аграрному секторі країни. Так, найбільш позитивні відгуки привіз з собою городницький предводитель дворян В.Д.Дунін-Борковський. А зі 100 відгуків, які надійшли від дворян глухівського повіту, 53 мали безумовно позитивний характер, 6 - негативний, а в інших містились слушні зауваження, міст яких і був представлений з'їзду повітовим предводителем [7,35].

Адреса від дворян Чернігівської губернії на ім'я імператора про дозвіл на відкриття в губернії комітету з підготовки положень майбутньої аграрної реформи була складена 8 травня 1858 р. Під нею стояли підписи 1444 представників від дворянства Чернігівської губернії [3,5]. Відповідь із столиці не забарилась. 18 травня того ж року на ім'я чернігівського губернатора К.П.Шабельського був надісланий рескрипт з імператорської канцелярії, на основі якого було дано дозвіл на відкриття в Чернігові комітету для створення проекту положення про покращення побуту залежних від поміщиків селян [7,35].

Комітет мав працювати у такому складі: голова комітету - губернський предводитель дворянства, члени - по два виборні депутати від кожного повіту та два найбільш досвідчені поміщики губернії за поданням губернатора.



Відразу ж після отримання рескрипту були проведені вибори депутатів від повітів для праці у вищезгаданому комітеті. А 22 липня 1858 р. Чернігівський губернський комітет був відкритий у наступному складі [7,36].

Голова комітету - губернський предводитель дворян Бороздна М. Члени від повітів:

Чернігівський - Лизогуб В.І., князь Кейкуатов М.І.;

Борзенський - Подвисоцький В.О., Свирський П.А.;

Глухівський - Маркович О.М., Туманський В.І.;

Городнянський - Дунін-Борковський В.Д., Бакуринський А.П.;

Козелецький - Васильчиков П.О., Тарновський А.П.;

Конотопський - Кандиба О.Г., Кандиба А.А.;

Кролевецький - Соломка Т.І., Савицький А.Л.;

Мглинський - Покорський-Журавко О.І., Скаржинський М.А.;

Новгород-Сіверський - Судієнко М.О., Косович А.Р.;

Новозибківський - Велинський А.В., Сребдольський О.Г.;

Ніжинський - Волжин М.М., Почек ЯЛ.;

Остерський - Олександрович М.М., Калиновський О.І.;

Сосницький - князь Урусов В.С., Лизогуб А.І.;

Стародубський - Миклашевський І.М., Миклашевський О.М.;

Уражський - Ханенко О.І., Чернявський О.Е.;

Члени (за поданням губернатора): Галаган Г.П., Тарновський В.; Секретар - Богинський П.І. Слід зазначити, що Чернігівський комітет був відкритий 15-м при губернаторі Шабельському К.П. На першому своєму засіданні депутати від дворянства приступили до плідної і продуктивної праці. Всіх засідань комітету впродовж 6 місяців його роботи (по 22 лютого 1859 р.) було 69. За цей короткий проміжок часу вищезгаданий комітет виконав великий обсяг роботи, не зважаючи на ті труднощі, які постали перед членами комітету під час обговорення ними шляхів реалізації проведення змін в аграрному секторі своєї губернії. Труднощі полягали в різноманітності типів ґрунтів, великій кількості повітів та строкатості місцевих земельних звичаїв і обрядів. Переглядаючи журнали засідань комітету, увагу дослідника привертає те, що кожне

питання всебічно обговорювалося, висловлювалися різні думки та пропозиції.

Так, дворянин Покорський-Журавко О.І. під час засідань комітету 24 жовтня 1858 р. представив інформацію про борги поміщицьких маєтків по Мглинському повіту (в якому з 22 905 ревських душ, за станом на жовтень місяць того ж року, в боргах у різних кредитних закладів перебувало 18 004 рев. душ) [7, 81]. А під час чергового засідання комітету (2 грудня 1868 р.) Олександр Іванович виніс на розгляд присутніх свою думку про дворове облаштування побуту ревських селян. Він зазначив, що селяни повинні мати право власності на свою садибу за допомогою викупу та можливості передати її своїм нащадкам [7,91].

Думку про можливість викупу селянських садіб у приватну власність розширив у своєму виступі член комітету за поданням губернатора, представник відомого старшинського роду Галаган Г.П. Всі його пропозиції зводились до 5 пунктів :

1) селянам повинно надаватися право спадкового користування садибою;

2) за прав спадкового користування до його оцінки садиби селяни не повинні нести відповідальності;

3) селянам необхідно надати право для отримання юридичних прав на садибу та можливість викупу її у поміщика;

4) ціну садиби уточнює оцінювальна комісія, частина якої складається з селян, а частина - з представників дворянського стану;

5) садиба повинна викуплятися в приватну власність [7,115].

Слід зазначити, що розгляд питання облаштування селянських садіб зайняв не один робочий день засідань комітету. Це питання розглядалось всебічно і ґрунтовно. Так, під час чергового засідання 9 грудня 1858 р. відбулося голосування по вищезгаданому питанню:

А) садиба - це всі житлові і господарські будівлі, а під ними - земля, сад, огорода: "за" - 23 голоси, "проти" - 5 голосів.

Б) чи слід встановлювати одну норму землі на всі випадки? "за"-21 голос, "проти" -7 голосів.

В) якщо під садибою не вистачає встановленої норми, чи не слід прибавляти невиспачаючих десятин чи сажень до норми? "за" - 20 голосів, "проти" - 6 [7,136].

12 грудня 1858 р. на засіданні комітету розглядалися додаткові положення про облаштування селянських садіб:

а) якщо спільним городом користуються декілька господарств, то чи необхідно до садиби додавати ту частину землі, якою користується господар? "за" - 22 голоси, "проти" - 1.

б) чи слід включати в рахунок садиби чагарники, сінокіс та болотні зарослі, які знаходяться біля садиби? "за" - 19 голосів, "проти" - 10 [7,137].

В роботу комітету входила і оцінка грошової вартості земельних угідь Чернігівської губернії. В основу оцінювання лягли ті відомості, які були зібрані по повітам в кінці липня-початку серпня 1858 р. Доречно буде привести зібрані дані по Козелецькому повіту [7,263]:

Орні землі / за десятину / р.к.		Сінокіс/за десятину/ р.к.	
В 2 маєтках- 100		В 6 маєтках- 100	
1	80	3	80
6	75	4	75
6	70	1	70
<b>2</b>	65	1	62,5
71	60	38	60
3	55	2	55
55	50	33	50
28	45	8	<b>45</b>
26	40	1	42,5
1	36	33	40
2	35	1	37

Говорячи про роботу чернігівського комітету по підготовці аграрної реформи слід детальніше зупинитись на характеристиці тих представників дворянського стану, які були обрані від повітів, адже саме їх пропозиції та думки могли значно покращити або погіршити й без того тяжке становище українського селянства.

Особливе місце в роботі комітету займав відомий на той час представник губернського дворянства Григорій Галаган, за яким після 1861 р. міцно закріпилась слава ліберала. Будучи послідовним противником кріпацтва, Григорій Петрович завжди залишався при своїй думці (кожний його підпис під рішенням засідань комітету супроводжувався дописом: "залишився при особистій думці"). Ця риса характеру прижилася в темпераменті Григорія Галагана ще з юнацьких років, коли він отримував настанови на своє майбутнє доросле життя від неординарного в своїх думках і баченні суспільних процесів професора Чижова. Завдяки активній суспільній діяльності Григорій Петрович разом з Василем Тарновським потрапили до складу центрального редакційного комітету і були уклада-

чами того "Малоросійського положення" від 19 лютого 1861 р., яке встановлювало правила межі проведення змін в аграрному секторі Чернігівської та Полтавської губерній. Після оприлюднення Маніфесту Григорій Галаган і Василь Тарновський були призначені урядовими членами губернських по селянським справам управлінь - відповідно Чернігівської та Полтавської губерній. На цій посаді Григорій Петрович систематично, без поступок проводив та втілював в життя зміни в земельні відносини між селянами та поміщиками [5,283].

Іншим членом від уряду був дворянин Мглинського повіту Іван Есимонтовський. Це була дуже освічена, мудра і водночас стримана людина. Завдяки цим якостям він завжди обережно висловлював своє бачення на ту чи іншу проблему. В багатьох питаннях Есимонтовський не погоджувався з думками Григорія Галагана, але їхні дискусії завжди носили форму дружніх прирікань [5,284].

Дворянин Сосницького повіту Андрій Лизогуб уособлював в собі типового поміщика другої половини XIX ст., котрий поєднував в собі українофіла та звичайного поміщика, який зовсім не співчував аграрним нововведенням [5, 285].

Безпосередніми і прямими виконавцями "Положень..." були мирові посередники, основним завданням яких було роз'яснення змін в аграрній сфері серед селян та вирішення можливих непорозумінь на місцях. Слід зазначити, що склад посередників був різноманітний: багаті і бідні, високопосадові чиновники і щойно випущені зі стін вищих навчальних закладів особи... В ті ж часи відбулися і перші з'їзди мирових посередників під головуванням повітових предводителів дворян. Водночас ці з'їзди були першими гласними закладами, в яких проводилися слухання справ між донедавна безправними людьми зі своїми повноправними господарями-власниками. До роботи цих закладів була прикута увага всієї громадськості. З'їзди мирових посередників не викликали великої довіри в селян, оскільки вони склалися з представників місцевого дворянства, які будь-що намагалися залишити за собою найліпші земельні угіддя [6,27].

Згідно історичних документів, мирові посередники під час об'їздів та оглядів закріплених за ними повітів, зіштовхувались з масою перепон у своїй діяльності. Так, матеріали для складання уставних грамот (юридичного документу, який засвідчував і фіксував майбутні засади відносин між

селянами та їх колишніми власниками) в більшості випадків довелося збирати самим посередникам. Відзначається і висока інертність українського селянства як риса національної ментальності [6, 30].

Нарешті настав і день 19 лютого 1861 р., коли з імператорської канцелярії вийшли в світ царський Маніфест і "Загальні положення про селян, звільнених від кріпосної залежності". В губернському Чернігові вищезгадані акти були зачитані в одному із соборів 9 березня об 11 годині в присутності духовенства, дворян та військових. Потім був відслужений святковий молебень [3,31]. Того ж місяця в Чернігові на посаду губернатора була призначена нова людина - князь Голіцин С. П. (так само, як і в більшості інших губерній., на той час в губернському центрі говорили з гумором, що "для нового вина приготували нові міха"). Це був один з тактичних маневрів тогочасного царського уряду, коли на відповідальну посаду призначали лояльну до правлячого режиму людину [4,353].

Згідно виданих в світ законних актів, в Чернігові була відкрита тимчасова комісія з селянських питань (3 березня 1861 р.), а вже 16 березня було відкрито "Чернігівське губернське з селянських питань присутствіе", яке очолив губернатор князь Сергій Голіцин [3,6]. Таким чином, почалося впровадження в життя тих змін, які вже давно назрівали в суспільстві.

Проведені реформи справили неоднозначний вплив на забезпечення селян землею. За даними сучасної історіографії, по всій Україні понад 220 тис. ревських душ було обезземелено, 100 тис. одержали наділи до однієї десятини, а понад 1 млн. 6,00 тис. - до трьох десятин. Понад 94% усіх селян мали наділи до 5 десятин, що явно не задовольняло мінімальних життєвих потреб сімей. До того ж їм відводились гірші, часто непридатні для ведення зернового господарства землі. Селяни багатьох населених пунктів втратили громадські ліси, випаси, сінокоси, одержали смуги землі в різних місцях. За таких умов селянство мусило пристосовуватися до нових умов, одним це вдалось, іншим - ні [1,440].

Підбиваючи підсумки 1861 р., слід зазначити, що земельна реформа зробила селянина формально вільним, але, по суті, справи на десятиліття передбачила його господарську залежність від поміщика і держави.

2. Два документа к истории 19 февраля 1861 года // Киевская старина. -1901. -март. -т. LXXII.
3. Ковалевский А. Освободительная реформа императора Александра II и осуществление её в пределах Черниговской губернии (1858 — 1861).- Чернигов, 1911.
4. Лазаревский А.М. Отрывки из Черниговских воспоминаний (1861-1863)//Киевская старина.-1901.-март.-т.LXXII.
5. Лазаревский А.М. Отрывки из Черниговских воспоминаний (1861-1863) // Киевская старина.-1901.-май. -т. LXXIV.
6. Сорок лет назад / из воспоминаний мирового посредника первого созыва Н.Волк-Карачевского / //Киевская старина.-1901.-апрель. -т.LXXIII.
7. Труды Черниговской архивной комиссии Материалы по освобождению крестьян.- Чернигов, 1912.-выпуск 9.

**Панишко Г. Т. (м. Луцьк)**

### **Еволюція великого землеволодіння на Волині у II половит XIX ст.**

Велике землеволодіння на Волині пройшло тривалий і складний шлях розвитку. Його зародження та швидкий розвиток можна віднести до литовського періоду. Вже у другій половині XVI століття фактично вся Волинь була поділена між українсько-литовськими магнатами, найбагатшими з яких були князі Острозькі та Заславські. У цей період князям Острозьким належало 80 міст і містечок, 2760 сіл, 2 млн. моргів землі. На цій території, що становила 32,7% території воєводства, проживало близько 15 тис. залежних селян [1,268].

Входження Волині до складу Польської держави після Люблінської унії 1569 року привело до швидких змін у системі великого землеволодіння у регіоні, які зрештою не змінювали суті самого явища. З окатоличенням українських магнатів велике землеволодіння тут стало майже виключно польським. Інколи результатом розростання родин власників та інших процесів впродовж XVII-XVIII ст. було дроблення їх володінь. Хоча на певних етапах спостерігався і зворотній процес - концентрація великої земельної власності в одних руках, як правило, в результаті династичних шлюбів.

Поряд із магнатським впродовж цього періоду сформувалось і велике шляхетське землеволодіння. Таким чином, на кінець XVIII ст. польське поміщицьке землеволодіння на Волині було представлене різноманітними маєтками - від ординацій, наприк-

лад, Олицької, що була затверджена ще у 1589 р. - до дрібних володінь.

Входження Волині до складу позначилось не одразу Російської імперії після поділів Польщі на структурі великого землеволодіння. Не дивлячись на союз поляків з Наполеоном та повстання 1831 р., царський уряд до 60-х років XIX ст. не проводив широкомасштабної кампанії наступу на землеволодіння польських поміщиків. На це яскраво вказують інвентарні правила 1848 року, які спрямували цей процес у помірковане русло. У 1860 році 90% усіх поміщицьких земель Волині належало польському дворянству [2,15].

Новий етап у розвитку великого землеволодіння настав у другій половині 60-х років XIX ст. і був обумовлений двома факторами: реалізацією реформи 1861 р. та наслідками польського повстання 1863 р. При цьому слід зазначити, що повстання спричинило своєрідну специфіку проведення реформи, в результаті якої викупні платежі тут зменшились на 20%.

У зв'язку з проведенням селянської реформи площа поміщицької землі у Волинській губернії зменшилася з 4839,6 тис. дес. до 3785,9 тис. десятин, тобто, у поміщиків залишилось 65,8% землі, якою вони володіли до реформи. В цей період у губернії налічувалося 2587 дворянських маєтків. На одне таке володіння в середньому припадало 800 дес, а 480 володінь мали 1 тис. десятин і більше, 75 власників мали понад 5 тис. десятин [3,22].

Іншим напрямком діяльності царського уряду після придушення повстання було обмеження польського поміщицького землеволодіння і створення сприятливих умов для переходу землі в руки російського дворянства та вищого чиновництва. Вже циркуляром Міністерства державних маєтків від 25 лютого 1863 р. було приписано здавати державні маєтки виключно особам польського походження. Пільги надавалися православному духовенству, росіянам-старообрядцям, а також благонадійним місцевим селянам [3,24].

Є свідчення про конфіскацію майна осіб, які брали участь у повстанні. Так, в архівному фонді 359 "Володимирський повітовий суд" знаходяться розпорядження Волинського губернського управління з переліком 98 осіб, які брали участь у повстанській організації. Там же містяться розпорядження губернського управління про конфіскацію маєтків, до якого додається перелік 46 осіб, які раніше ними володіли. З них у Володимирському повіті проживало 28 осіб, у

Ковельському - 4, Рівненському - 9, Дубнівському - 8 [4, арк. 2].

Конфіскація маєтків польських дворян-учасників повстання 1863 р., а також їх висилка за межі Волинської губернії, погіршила економічний стан регіону. Так, державні маєтки, які раніше часто орендували польські землевласники, тепер не давали доходу державі. У зв'язку з цим уряд вирішив розпродати частину казенних земель. У відповідності до Положення від 5 березня 1864 р. казенні землі продавалися з торгів бажаним, окрім поляків і євреїв. Останнім було дозволено бути тільки винокурами та орендарями корчем.

У 1866 р. було організоване Товариство покупців маєтків у західних губерніях Росії, що мало допомогти росіянам у купівлі тут землі через видачу позики. Уряд надав 5 млн. крб. на підтримку цієї організації. Однак вже у 1867 р. Товариство припинило діяльність, а його функції були передані Товариству взаємного кредиту, яке діяло до 1890 р., після чого ці функції перейшли під опіку дворянського Земельного банку [5,14].

Царський уряд всіляко прагнув зацікавити росіян до поселення на території Волинської губернії. З цією метою 23 липня 1865 р. була затверджена інструкція про порядок продажу казенних земель у західних губерніях особам російського походження, які бажали тут оселитися. У відповідності до цієї інструкції із казенних земель формувалися ділянки двох типів: 1) 300-600 десятин; 2) 600-1000 десятин. Право на купівлю цих ділянок надавалося службовцям, в першу чергу тим, які були викликані в регіон у період придушення повстання 1863 р. Особи, які отримували право на купівлю цих ділянок за заслуги на державній службі повинні були виплачувати вартість ділянки протягом 20 років без задатку та процентів. Наголошувалось, що власники отриманих ділянок у майбутньому не повинні були передавати їх у будь-якій формі полякам та євреям [5,24].

10 грудня 1865 р. було видано закон [5, 57] за яким заборонялось особам польського походження купувати поміщицькі землі у 9-ти західних губерніях Росії, у т.ч. і Волинській. Проте, вже у 1868 р. з-під дії цього закону були виведені селяни-католики. Польські селяни не могли купувати багато землі, а 1907 р. розміри земельних володінь польських селян взагалі були обмежені 60 десятинами.

Таким чином, закон від 10 грудня 1865 р. був покликаний ускладнити перехід землі у руки польської буржуазії від польських помі-

щиків. У той же час він створював всі умови для переходу земельних наділів у руки російського дворянства, чиновництва, буржуазії. Тільки у деяких випадках на місці останніх могли опинитися особи українського походження. Окрім польських, впродовж другої половини XIX - початку XX ст., на території Волині формувались великі земельні маєтки, що знаходилися у власності представників інших національностей.

Друга половина XIX ст. позначена подальшим погіршенням стану єврейського землеволодіння. У відповідності до Положення про євреїв від 1835 р., Волинська губернія була віднесена до межі осілості [5,15]. Євреї мали право купувати нерухомість (за винятком заселених маєтків), а також право переходити у землеробський стан, для чого виділялися державні землі. Однак, якщо єврей одержував у спадок населені маєтки, то він мав право їх продавати, а виручені кошти передавати спадкоємцям. У 1844 р. був прийнятий закон [5,16], за яким єврей-землевласникам заборонялося продавати або передавати в оренду особам іншої віри відведену їм казною чи орендовану землю.

У середині XIX ст. спостерігається деяке пом'якшення політики царського уряду щодо єврейського населення. Невдовзі, після ліквідації кріпосного права, 26 квітня 1862 р. Положенням Комітету Міністрів євреям було надано право купівлі земель та угідь тих поміщицьких маєтків, де селяни юридично вже не були пов'язані з поміщиками. Однак дія цього закону не була поширена на Віденське та Київське генерал-губернаторство (у т.ч. і на Волинську губернію), а у 1864 р. євреям взагалі було заборонено купувати поміщицьку або селянську землю. У подальшому становище євреїв у земельному питанні постійно погіршувалось. Усі законодавчі акти після польського повстання 1863 р. обмежували землеволодіння як поляків, так і євреїв.

Становище євреїв у питанні землеволодіння ще більше погіршилося після видання у 1882 р. розпорядження, що забороняло їм селитися за межами міст і містечок Західного краю, за виключенням уже існуючих землеробських колоній. Іншим дискримінаційним моментом цього розпорядження було припинення дії закладних та орендних угод на нерухоме майно (у т. ч. і землю) за межами міст.

Після ряду роз'яснень це розпорядження набуло ще більш жорстких рис. Наслідком розпорядження 1882 р. було різке збільшення єврейського землеволодіння у губерніях поза "межею осілості". У той же час на тери-

торії західних губерній з'являється багато єврейських промислових поселень.

Незважаючи на свою антиєврейську політику, царський уряд, особливо в період реформ 60-70-х рр. та економічного піднесення на рубежі XIX-XX ст., змушений був періодично робити поступки у питанні єврейського землеволодіння. При цьому основним аргументом були економічні міркування.

У другій половині XIX ст. земельна політика царського уряду мала специфічні особливості щодо переселенців з інших держав, які не вступали у встановленому порядку у підданство Росії, але знаходилися в її межах, користуючись захистом її законів. У тогочасних документах таких осіб називали іноземцями.

Іноземці мали право набувати всіма встановленими законом шляхами (купівлею, успадкуванням, даруванням) рухоме і нерухоме майно, в т. ч. і землю. Право набуття ними земельної власності було надане їм законом від 7 червня 1860 р. Однак, вже у 1865 р. до нього були прийняті деякі обмеження [5, 38].

Починаючи з 1864 р. уряд, як було сказано вище, почав заохочувати збільшення російського землеволодіння у західних губерніях Росії. Одним із методів досягнення цієї мети було усунення суперництва іноземців по відношенню до росіян у придбанні тут земельної власності. З цією метою у 1887 р. був прийнятий закон про встановлення особливих правил набуття іноземцями у власність або у тимчасове володіння і користування нерухомого майна. У відповідності до цього іноземцям було категорично заборонено набувати власність поза межами портових та інших міських поселень. Однак на території Волині цей закон не діяв.

У 60-70хрр. XIX ст. у Волинській губернії набула поширення німецька та чеська колонізація. Колоністи прибували великими групами, купували великі земельні наділи і обживали їх, влаштовували тут свої поселення [6,17].

15 червня 1888 р. Державна Рада встановила правила влаштування побуту іноземних поселенців, що оселились у Київській, Волинській та Подільській губерніях [5, 57]. Ці правила розрізняли іноземних поселенців, які прийняли російське підданство і поселенців, які його не прийняли.

14 березня 1892 р. був виданий указ, який спеціально присвячувався правилам поселення іноземців у Волинській губернії

[5, 23]. Цей указ спрямовувався на зміцнення російського землеволодіння на території губернії. У відповідності до цих правил іноземцям, у т.ч. і тим, які не прийняли російське підданство, надалі було заборонено селитися у межах Волинської губернії, їм також заборонялося набувати будь-якими способами, окрім успадкування, права власності нерухомого майна, в т.ч. і землі. Характерно, що іноземцям, які сповідували православну віру, право купувати землю за межами міст було залишене.

Для чеської колонізації характерним було придбання великих ділянок землі у поміщиків групами поселенців. Так, наприклад, у 1860 р. представник чеської общини Прибил купив 1,5 тис. га землі у Гринському маєтку поміщика Веселовського [7,24].

У 80-90-х рр. XIX ст. колоністи мали на Волині 876 поселень у яких налічувалося 23218 дворів з 139,6 тис. мешканцями. На одне їх господарство припадало 22,3 десятини власної і 3 десятини орендованої землі [8, 165,172]. Ця середня величина була набагато більшою, ніж землеволодіння місцевих українських селян. Отже, частина великих земельних маєтків, що належали іноземцям, в першу чергу, німцям та чехам на Волині, була досить значною. Успіхи колонізаційної політики царського уряду на Волині у частині збільшення непольської великої земельної власності у другій половині XIX ст. були досить значними, про що свідчать вище наведені матеріали. На кінець XIX ст. у руках поляків знаходилось, як ніколи мало середніх та великих земельних маєтків - всього 53% [9,5]. Проте впродовж усього згаданого періоду визначальною у структурі великого землеволодіння залишалася польська власність.

Розглянемо на конкретному прикладі як історичні обставини позначилися на формуванні та господарському розвитку поміщицьких маєтків Волинської губернії. За приклад візьмемо маєток польського поміщика Томаша Сумовського. Народився Томаш у 1852 р. у родині Адольфа і Марії (з Масальських) Сумовських у батьківському родинному маєтку Піддубці біля Луцька. За участь у повстанні 1863 р. Адольф Сумовський був засланий до Сибіру, де і помер у 1869 р. Невдовзі померла і мати Томаша на засланні у Новгороді. Родинний маєток був конфіскований царським урядом. Молодий Томаш виховувався своїм дядьком Іакімом та тіткою Алексією Сумовськими у їх родинному маєтку

Замличах. Пізніше він здобув агрономічну освіту у Ліді та в 1887 р. вступив у право власності маєтком Замличі, який успадкував від дядька і тітки. У цьому маєтку він проживав з 1887 р. до 1921 р., ведучи зразкове господарство.

У Замличах вже в кінці XIX ст. на площі кількох сотень гектарів вирощувалося елітне насіння цукрових буряків, існувало стадо елітної худоби, частина якого була закуплена у Швейцарії. З 1900 р. тут починають вирощувати коней, які користувались широким попитом, зокрема для потреб армії. Кілька коней із Замличівського табуна здобули собі європейську славу, а один із них виграв королівську нагороду на конкурсі у Лондоні. Висока прибутковість маєтку дозволила його власнику розпочати розширення володінь - Томаш Сумовський купив два сусідніх маєтки (один з них у росіянина). На кінець XIX ст. Замличівський маєток Т. Сумовського займав площу 1600 га і був одним із найрентабельніших на Волині [10,855].

Були на Волині і великі маєтки, що належали українцям. Унікальною є історія маєтку Черняків, що веде свій початок з XVIII ст., коли ці землі були пожалувані полковнику Полтавського козацького полку Григорію Черняку. У 1865 р. власник маєтку І. Черняк, що зазнав репресій з боку царського уряду за участь у повстанні 1863 р., змушений був продати частину маєтку надвірному радникові Олександрю Дунікову. А пізніше решту земель (130 га) - судді Володимир-Волинського, дійсному статському радникові і відомому вченому-історикові І.К.Богуславському. У цей же час 35 десятин землі було розparcelьовано між селянами [11, 111-112]. Наведений приклад характерний для багатьох подібних маєтків.

Цікаво відзначити, що на території Волинської губернії кількома сотнями десятин землі володів батько Лесі Українки П.А.Косач, зокрема маєтком у с. Колодяжному. Частину з них - маєток Старі Верхи (біля Торчина) площею 73 дес. у Луцькому повіті він передав у власність своїй дочці Ларисі Косач - Лесі Українці. Цю землю вона здавала в оренду німецьким колоністам до її продажу у 1907 р. [12,9]. Слід зазначити, що перед початком Першої світової війни на території Волинської губернії нараховувалося 1481 володіння площею від 50 до 100 десятин і 2504 володінь площею

понад 100 десятин. Уяву про їх розподіл за окремими повітами дає таблиця:

Повіт	50-ЮОдес.	більше 100 дес.
Володимирський	74	230
Лубенський	49	147
Житомирський	162	264
Ізяславський	41	177
Луцький	83	254
Ковельський	432	172
Кременецький	89	165
Новоград-Волинський	86	198
Овруцький	306	416
Острозький	73	146
Рівненський	48	170
Старокостянтинівський	38	165
<b>ВСЬОГО:</b>	<b>1481</b>	<b>2504</b>

Таблиця складена автором за даними: [13,24].

З статистичних даних, наведених у цій таблиці, добре видно, що володіння площею понад 100 десятин переважали у всіх повітах, окрім Ковельського.

Причому виділяються дві чіткі групи повітів за співвідношенням за цими двома групами маєтків. Так, у Володимирському, Лубенському, Ізяславському, Луцькому, Новоград-Волинському, Рівненському, Старокостянтинівському повітах володіння площею понад 100 десятин переважали у 3-4 рази. У Житомирському, Кременецькому, Овруцькому, Острозькому - у 1-2 рази. У Ковельському повіті це співвідношення зворотнє - там володіння площею 50-100 десятин чисельно переважали маєтки площею понад 100 га. Таким чином, у групі великої земельної власності на Волині на кінець XIX ст. прослідковується тенденція зростання володінь площею 50-100 десятин у регіонах з меншою родючістю ґрунту.

1. *Історія Української РСР.* - Київ, 1982. - 302 с
2. *Оксенюк Р.Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861-1939).* - Львів: Вид-во Львівського держ університету, 1970. - 274 с
3. *Громачевский С.Г. Ограничительные законы по землевладению в Юго-Западном крае (с их историческим обзором, законодательными мотивами и разъяснениями). Изд. второе.* - СПб, 1904. - 173 с.
4. *Державний архів Волинської області (далі — ДАВО), ф. 359 (Володимир-Волинський повітовий суд), оп. 2, спр. 182, арк. 2.*
5. *Шульга С. А. Чеська община на Волині в 20-30-ті рр. XX століття. Дисертація на здобуття наукового ступеня к.і.н.* - Луцьк, 1998. - 193 с.
6. *Военно-статистическое обозрение Волинской губернии. 4.1.* - Киев, 1888. - 272 с.
- 7.\* *WiKksza i wrednia wiasnohbDK na Woyniu.* - Juck, 1937.-28 s.

8. *Opisy gospodarstw.* - Warszawa, 1938. - 890 s.
9. *Михальчук І. Історія козацького маєтку "Черняхів" //Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь. Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20-23 січня 1998р.* - С. УІ-т.
10. *Вітренко В. З історії одного позову до Лесі Українки //Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь. Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20-23 січня 1998р.* - С. 9-10.
11. *Вітковський С, Лянди С. Волинь в цифрах.* - Луцьк, 1939.-64 с

Соловійова Т.М. (Переяслав-Хмельницький)

### Землеволодіння та землекористування на Правобережній Україні у дореформений період

Протягом першої чверті XIX ст. на Правобережній Україні істотні зміни відбулися як у феодальній власності на землю, так і в землеволодінні селян, міщан та інших категорій населення. Феодальна земельна власність зростала, з одного боку, за рахунок освоєння цілинних та занедбаних земель, з іншого - шляхом скуповування і захоплення ділянок у селян та сільської бідноти. У досліджуваний період була велика кількість орної землі. На 100 тис. десятин обробленої землі припадало в Подільській губернії 53 003 дес, Київській - 50 940 дес. Винятком була Волинська губернія, в якій на 100 тис. десятин припадало 32 277 десятин зораної землі [21, 21]. Поміщики стали оцінювати свої господарства не тільки за кількістю кріпосного населення в ньому, але і в залежності від якості ґрунту, розуміючи, яку велику цінність має земля. Розподіл землі між поміщицькими господарствами був нерівномірним. В одних господарствах розмір земельної площі обмежувався сотнями і навіть десятками десятин, а в інших досягав десятків і сотень тисяч десятин [1,219]. Так, наприклад, графам Браницьким належало до 300 тис. десятин, а князю Лопухіну - 100 тис. десятин у той час, коли на кожного дрібного поміщика припадало в середньому до 235 десятин орної землі [2,13]. Взагалі, на Правобережній Україні близько  $\frac{3}{4}$  всієї землі перебувало в руках поміщиків. Зокрема, в Київській губернії в середині XIX ст. 1266 поміщиків володіли 3 млн. 631 тис. 139 десятинами

землі, тобто площею, більшою ніж у всього простору губернії. У Волинській губернії з 6 млн. 930 тис. 778 десятин землі поміщикам належало 4 млн. 635 тис. 066 десятин, або 66,9%. У Подільській губернії із загальної кількості землі 3 млн. 974 тис. 880 десятин у користуванні державних селян перебувало всього 367 тис. 267 десятин, або 9,2%; отже можна уявити частку поміщицької землі [3,53-54]. Характерною рисою місцевого поміщицького землеволодіння була наявність великих латифундій.

Розглядаючи дані про поміщицьке землеволодіння, необхідно врахувати ту обставину, що тут значного поширення набувала оренда маєтків. Власники великих латифундій часто самі не вели господарства, а подрібнювали його на окремі фільварки й віддавали в оренду іншим поміщикам-посесорам. Так, граф Потоцький здавав в оренду юнкеру Реусому село Радзвилівку, а "сам потім платив борги кредиторам" [4]. Значного поширення набувало орендування маєтків у Подільській та Волинській губернії. Інколи орендарі влаштовували цілі хутори і обробляли землю за допомогою безкінних селян, найманих робітних людей. Селяни продавали свою робочу силу в обмін на засоби для підтримання свого господарства і сім'ї. На такі роботи наймалися селяни, які мали засоби виробництва, землю, робочу худобу. Вони розглядали працю в орендних маєтках як промисел. Поміщикам належали не тільки села, містечка й цілі міста. Навіть так звані повітові міста Бердичів та Умань перебували в приватному володінні. Перше належало князям Радзивілам, друге - до його конфіскації в 1843 році - графу О. Потоцькому. У Волинській губернії з двадцяти так званих "штатних міст" половина належала поміщикам (Новгород-Волинський, Старо-Костянтинів, Заслав, Острог, Дубно і Ровно) [3, 60].

Крім поміщиків, згідно указу Олександра I від 12 грудня 1801 року, право на купівлю основні орні землі були власністю поміщиків і володіння землею отримали купці, держави; частина цих земель належала також міщани, державні та удільні селяни сільському духовенству. Питома вага (поміщицькі селяни одержали таке право в церковних земель на Правобережжі була, 1848р.) [25]. Про користування таким загальним, нижчою, ніж у інших регіонах правом свідчить, зокрема, рапорт "Його держави. У межах самої Правобережної величності Панові Таємному Раднику України питомішою вага церковного Київському Цивільному губернатору різних землеволодіння була у західних повітах орденів кавалеру Петру Прокоповичу Волині і Поділля. Власниками земель виступали Панкратьеву", у якому зазначається, що з 15 різних церковних інститутів: єпископські грудня 1807 р. по 1808 р. було укладено ряд кафедр, капітули, кафедральні собори, договорів купецтвом, міщанством і церковні навчальні заклади, монастирі, приюти, парафіяльні костьоли й церкви. -48-

відпущеними на волю людьми про купівлю землі [5].

У судових актах Сквирського повітового суду зазначено, що 18 лютого 1808р. шляхтич Андрій Вислоухий купив у шляхтича Ігнатія Лозинського частину землі, за яку віддав 100 золотих сріблом [6]. Інша купча датована 16 травня 1808 р. і значиться за Андрієм Квашневичем у сквирського міщанина Григорія Козака (у м.Сквири) [10]. Із витягів Махновського повітового суду дізнаємось, що землю довжиною в 50, а шириною в 20 сажнів у м.Махновці в липні 1808 р. купили махновський скарбник Єрьоміна і махновський фабрикант Готліб Шуберт [8].

20 лютого 1803р. царем виданий ще один указ про вільних хліборобів, який передбачав звільнення кріпосних селян на волю за викуп із землею цілими селами або окремими сім'ями за спільною угодою селянина з поміщиком [26]. Намір уряду полягав у тому, щоб надати поміщикам можливість віддавати свої землі або продавати за найвигіднішими для них цінами не лише в чужі руки, а й власним селянам, якщо поміщик вбачав у цьому зиск. Однією із умов, поставлених законом 1803 р., був розподіл землі, яка кадоходитиме у власність селян окремими ділянками, порушуючи тим самим общинне землеволодіння. Але у більшості випадків земля не була поділена між селянами і закон не мав такого руйнівного впливу на общинне землеволодіння. У законі йшлося і про те, що селяни свою землю можуть продавати, закладати, залишати у спадщину, але вони не повинні ділити її на ділянки менші ніж 8 десятин. Однак уряд допускав звільнення селян і з меншими ділянками [24,272].

Хоча більша частина землі не могла ще стати об'єктом купівлі-продажу, все ж у першій чверті XIX ст. була деякою мірою підірвана монополія дворянства на земельну власність, що свідчило про зародження буржуазних елементів у країні. Як зазначалося, частина цих земель належала також міщани, державні та удільні селяни сільському духовенству. Питома вага (поміщицькі селяни одержали таке право в церковних земель на Правобережжі була, 1848р.) [25]. Про користування таким загальним, нижчою, ніж у інших регіонах правом свідчить, зокрема, рапорт "Його держави. У межах самої Правобережної величності Панові Таємному Раднику України питомішою вага церковного Київському Цивільному губернатору різних землеволодіння була у західних повітах орденів кавалеру Петру Прокоповичу Волині і Поділля. Власниками земель виступали Панкратьеву", у якому зазначається, що з 15 різних церковних інститутів: єпископські грудня 1807 р. по 1808 р. було укладено ряд кафедр, капітули, кафедральні собори, договорів купецтвом, міщанством і церковні навчальні заклади, монастирі, приюти, парафіяльні костьоли й церкви. -48-



Центром сільськогосподарського виробництва у переважній більшості церковних маєтків першої чверті XIX ст. був фільварок або сукупність фільварків. Їх чисельність визначалась кількістю населених пунктів, які мав той чи інший церковний власник та їх віддаленістю один від одного. У великих маєтках фільварків могло бути два, три і більше. Протягом досліджуваного періоду у церковних маєтках спостерігалася тенденція до збільшення числа фільварків у значних маєтках та зростання обсягів господарства в межах окремого фільварку. Це було зумовлено, насамперед, зростанням товарності сільськогосподарського виробництва під впливом інтенсифікації ринкових відносин. Зростання чисельності фільварків спостерігалось далеко не в усіх маєтках, воно було властиве значнішим з них. У маєтках середньої руки і тим більше дрібних, що складалися з невеликого села або навіть частини села, засновувати такі фільварки було не доцільно. У таких маєтках збільшення виробництва досягалося розширенням фільваркових засівів [12,37-41].

У першій чверті XIX ст. значно змінилося і селянське землеволодіння. Селянські наділи скоротилися завдяки розвитку поміщицького господарства і частково природного приросту населення. Це явище характерне для всіх губерній Росії. За розрахунками дослідників дореформеного землеволодіння, в кінці XVIII ст. в 20 оброчних губерніях Росії припадало на 1 душу 13,5 дес. землі, а в панщинних 7-8 дес. На кінець першої чверті XIX ст. у тих же губерніях припадало в середньому по 4 десятини землі надушу [20,103].

За селянами закріплювалося право володіння і користування землею переважно в формі общинного землеволодіння. Якщо взяти до уваги ту кількість землі, якою, за підрахунками І.О.Гуржія, користувалися поміщицькі селяни в першій половині XIX ст. на Правобережній Україні, то можна зробити висновки, що на одну ревізку душу в середньому припадало в Подільській губернії-1,23, Київській -1,94, Волинській - 2,85 десятин землі [3,66-67]. Ці підрахунки, в цілому, близькі до даних Н.П.Оганов-відповідних зрушень у структурі феодалної ського, який вважав, що на одну чоловічуренти. У першій чверті XIX ст. регулярно душу припадало від 2,5 до 4,4 десятин землі була дводенна панщина з чітко регламентованими "уроками". Під час польових робіт дався із садиби, ріллі та сінокосу. А розмір мала місце і щоденна панщина. Дедалі частіше селянського наділу і наділення селян землею вона поєднувалася з натуральним грошовим залежали від поміщика. Селянські земельні оброком. Свідченням тому є опис наділи майже ніколи не були зосереджені в Подільській губернії 1805р. в якому зазначено масиві. Земля общини розбивалась частєся, що селяни обробляють "хазяйські на кілька ланів в кожному з яких нарізались орні значні за площею лани своєю худобою -

ділянки окремим господарствам. Селяни дуже добре знали як особливості кожного класу своєї землі, так і особливості своїх орних знарядь та свої можливості. Вони прекрасно розумілись на тому де, коли і яким знаряддям та в який спосіб обробити ту чи іншу ділянку, якої ширини та глибини пускати борозну. Якщо в тяглому господарстві було 2-4 пари робочої худоби, то відповідно до цього збільшувався і наділ. Земля, що перебувала в користуванні поміщицьких селян, була розподілена нерівномірно. Основна її частина зосереджувалася в руках заможної верхівки: волових і багатоголових господарств. Наприклад, у ряді господарств Київської губернії так званий плуговий господар (той, що мав 6 волів або коней) одержував від поміщика більший наділ землі, ніж інші категорії населення і відробляв меншу панщину. "Скрізь помічаємо, що сім'ї плугові, отримуючи більшу пропорцію землі, відпрацьовують менше, порівняно з господарями двох пар волів; ці господарі наділені меншими ділянками...; найбільш переобтяжені господарі, які не мають тяглової сили" [27, 353].

На Правобережжі були навіть селянські землеволодіння. За заможного селянина панщину відпрацьовував найманий бідняк. Один колишній кріпосний розповів, що його батько був заможним селянином, мав батрака, який відбував за нього панщину [16, 733]. У документах дані про селянське землеволодіння наводяться фрагментарно, тому встановити загальну картину селянського землеволодіння досить складно.

Землі в руках заможної частини селянства були одним із основних джерел подальшого збагачення і економічного зміцнення, джерелом росту нової сільської буржуазії. Частина ж поміщицьких селян зовсім не користувалася землею або користувалася лише садибою. За даними О.Оглобліна, на Київщині на кінець першої чверті XIX ст. тяглові і напівтяглові селяни становили лише 30%, пішні -55%, городники і бобилі - 15% [19,35].

Розвиток земельної власності призвів до зрушень у структурі феодалної ського, який вважав, що на одну чоловічуренти. У першій чверті XIX ст. регулярно душу припадало від 2,5 до 4,4 десятин землі була дводенна панщина з чітко регламентованими "уроками". Під час польових робіт дався із садиби, ріллі та сінокосу. А розмір мала місце і щоденна панщина. Дедалі частіше селянського наділу і наділення селян землею вона поєднувалася з натуральним грошовим залежали від поміщика. Селянські земельні оброком. Свідченням тому є опис наділи майже ніколи не були зосереджені в Подільській губернії 1805р. в якому зазначено масиві. Земля общини розбивалась частєся, що селяни обробляють "хазяйські на кілька ланів в кожному з яких нарізались орні значні за площею лани своєю худобою -

і своїм інвентарем" [13]. Поміщик визначав скільки днів на тиждень повинен працювати кожен дім і яку кількість данини (грошима, хлібом, бджолами, вівцями) мусить здати йому через рік. Як правило, для роботи поміщик встановлював два дні. До цієї норми додавався і чинш - грошовий оброк, який сплачував "по 2 карбованці - одиничний, по 3 - парний, плуговий - по 6 карбованців від господарства. Крім того селяни давали десятю вівцю або гроші, від бджіл - десятий вулик або ж з нього сплачували гроші" [14].

Селяни-кріпаки мусили виконувати ще й лісові, транспортні, грабарські, вартові та інші роботи. У повітах Подільської губернії кожні два дні селяни повинні були зносити накошене сіно, збирати і перевозити його в село, складати в скирти. "Холопки-жінки, між іншим займалися копанням ділянок, садінням насіння, збиранням сіна, жали, збирали і терли коноплі і льон, пряли у призначені за інвентарем дні. Усі роботи виконувалися худобою, на своєму утриманні і харчах" [15].

Тяжкою була і транспортна повинність. Кріпосним селянам доводилося перевозити майно поміщика, який мало цікавився відстанню, матеріальним становищем селян. Від транспортної повинності страждали особливо селяни тих поміщиків, які вийшли на ринок, оскільки їм доводилося відвозити сільськогосподарські продукти. Більш повну картину про повинності, які відбували жителі Київської губернії дає "Табель про повинності, які відправляли мешканці Київської губернії з приблизним відрахуванням за місцевими цінами на повну суму за 1806р." в якому вказані щорічні і тимчасові роботи селян у повітах" [22].

Працюючи майже цілий тиждень на поміщика, селяни фактично не мали змоги працювати на себе [29, 41-42].

Від неділі до неділі працювали мешканці села Яблунівки Липовського повіту [28]. У неділю і свята виконували повинності селяни містечка Райгородка, села Топорища та деяких інших сіл Волинської губернії [ 11 ]. Це ж спостерігалось і в Подільській губернії. При формальному дотриманні дводенної або триденної панщини поміщики широко почали застосовувати урочну систему, даючи селянам на день такі "уроки", які ледве можна було виконати за два, навіть за три дні. Невиконання урочних робіт вело в свою чергу до щоденної панщини. З приводу цього досить характерним є лист малоросійського генерал-губернатора князя М.Г.Рєпіна від 16 червня 1818р., адресова-

ний Олександрю І. "Уроки їм (селянам) даються самочинно і часто від селянина вимагають поперх його сили, він не встигає виконати призначене в панські дні і змушений використовувати для цього частину часу, яка йому належить" [3,77].

Панщинні роботи розподілялися з врахуванням наявності тяглової сили. Порядок виконання панщинних робіт кріпосними був неоднаковий, і все залежало від самого поміщика. У деяких маєтках панщинні роботи виконувалися усіма наявними тягловими селянами, а в інших поміщики щоденно викликали на роботу лише половину тяглових робітників і робітниць. Важко визначити конкретний розподіл роботи між самими працівниками, але всі вони перебували під контролем поміщика. У Правобережних губерніях поміщики були зацікавлені у збільшенні кількості робочої худоби, оскільки зростав наявний обсяг робочої сили в маєтках. У деяких маєтках 17-літній вік вважався достатнім для виконання самостійної тяглової повинності. Хоча і тут все залежало від поміщика. Не існувало також і певного обмежування віку для закінчення виконання тяглових робіт. Селяни працювали доти, доки дозволяли їм фізичні сили.

Одним з найтяжчих видів панщинної праці була робота на поміщицьких мануфактурах, кількість яких особливо швидко почала зростати з другої половини XVIII ст. Поряд з переведенням селян у місячників і кріпосних робітних людей, почастишали випадки їх продажу поміщикам. Так, з купчого запису 1803 р. відомо, що сотник Семен Тузов купив у поміщика Антона Тушинського в Радомишльському повіті Київської губернії селян Семена Пархоменка і Степана Мельника з дітьми [9]. Газети "Київські губернські відомості", "Волинські губернські відомості", "Подільські губернські відомості" час від часу друкували на своїх сторінках відомості про купчі, які затверджувалися в губернських установах.

Для ведення господарства деякі поміщики намагалися використовувати вільнонайману працю. Але вона не була широко розповсюдженою завдяки неоднаковій заселеності території, нерівномірному розподілу кріпосного населення. Крім того, вивчені нами джерела не завжди дають можливість розмежувати коли селяни самі наймалися на сільськогосподарські роботи і коли поміщики віддавали селян в найми. Поміщицьке господарство першої чверті ХГХ ст. було побудовано на кріпосній праці і мало тенденцію до посилення феодальної

експлуатації, а наймана праця у сільському господарстві посідала другорядне значення.

Посилення панщинної експлуатації призводило до втеч селян. Свідченням цього є лист поміщика Київської губернії царю в якому говорилося, що в 1809 р. з села Острова Васильківського повіту втекли селяни, а поміщик Мелешков записав їх за собою і тримав неправильно, "тому їх потрібно повернути на попереднє своє місце проживання" [10]. Не дивлячись на посилення поміщицької експлуатації, поміщики все ж звертали увагу на стан селянського господарства, оскільки виснаження селянина і його худоби підривало матеріальний добробут самого поміщика. Панщинна форма експлуатації вимагала, щоб господарства панщинних селян забезпечували працездатність селян на поміщицькому полі. Це означало, що кожний кріпосний повинен був мати наділ землі, необхідний для прохарчування своєї сім'ї і утримання худоби. Якщо поміщики розширяли свої орні землі за рахунок селянських, то автоматично скорочувався прожитковий мінімум кріпосного, що врешті-решт впливало на працездатність селянина і становище поміщицького господарства. Безперечно, результат дуже швидко проявився для поміщика.

Поряд з кріпосними селянами на Україні жило багато державних селян. Щодо своїх повинностей вони поділялися на дві групи: ті, що перебували на оброчному становищі і ті, що залишалися на "господарському становищі".

До останньої групи належала основна частина державних селян Правобережної України. Вони були віддані поміщикам в оренду експлуатацію і відбували панщину за лостаціями, інвентарями чи контрактами. Сусідні поміщики і тимчасові орендарі постійно захоплювали у державних селян землю, внаслідок чого створювалося гостре малоземелля. Особливо воно відчувалося у Подільській губернії, де до 18,5% ревських душ мало середній наділ менше десятини і 50% ревських душ - від 1 до 2 десятин [3, 104]. У державних селян Київської губернії було 190,8 тис. десятин землі. На ревську душу припадало 3,7 дес. Економічні селяни мали по 6 дес. землі, казенні - 13,7 дес, старостинські - 2,3 дес, рангові - 1,6 дес. У користуванні селян Волинської губернії знаходилося близько 152 тис. дес, тобто приблизно по 6,7 дес. на ревську душу [17,60]. Взагалі ж, в усіх трьох губерніях Правобережної України частина державних селян не користувалася навіть п'ятидесятиною нормою. Якість землі, якою корис-

тувалися селяни, була низькою, бо посесори відбирали у них родочу землю, а наділяли малопродатною. Розмір земельних наділів залежав від кількості робочої худоби, а також від наявності земельних угідь. Так, у Подільській губернії поплучний двір, у якому було 12-16 волів або коней (тобто на 2 плуга), наділявся 100 дес. землі, плуговий - 50 дес, потрійний (три вола або коня) - 18 дес, паровий - 12 дес, поєдинок - 6 дес, пішний 3,5 дес [33]. За таким же принципом розподілялася земля в Київській Волинській губерніях, але по встановлених для них нормах.

Таким чином, зміни, що сталися в феодальній земельній власності, землеволодінні, у структурі феодальної ренти у дореформений період свідчили про визрівання і формування нових соціально-економічних відносин.

1. Водарский Я.В. *Дворянское землевладение в России в XVII- первой половине XIX в.* -М, 1988.
2. Воинов Д. Загоскин В. *Киевская губерния.* - СПб., 1867.
3. Гуржій І.О. *Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.* -К, 1954.
4. *Державний архів Київської області, ф.2, оп. 1803, спр.1152, арк.38.*
5. *Там само, 1808,спр.2160, арк. 5,7.*
6. *Там само, арк. 8.*
7. *Там само, арк. 10.*
8. *Там само, арк. 27.*
9. *Там само, арк. 164.*
10. *Там само, 1809, спр.2198, арк. 15.*
11. *Державний архів Житомирської області (Далі ДАЖО), ф.2,оп.1, спр.202, арк.7.12. Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII - перш.пол.XIXст.,-К, 1994.*
13. *Інститут рукопису ЦНБ ім.В.І.Вернадського НАН України (Далі ІР ЦНБ ПАН України), фі, спр. 1657, арк.4зв-5.*
14. *Там само.*
15. *Там само, арк. 5.*
16. *Из воспоминаний отшельника н-ской пустыни. //Киевская старина. - Т.XIX. -1887.*
17. *Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. -К., 1989.*
18. *Огановский М.П. Очерки по истории земельных отношений в России. - СПб, 1911.*
19. *Оглоблін О. Шевченко і його епоха, б/в.*
20. *Пичета В.И.История народного хозяйства в России XIX-XXвв. -М., 1923.*
21. *РожковаМ.К. Сельское хозяйство и положение крестьянства. //Очерки экономической истории России первой половины XIX в. - М.. 1959.*
22. *Російський державний історичний архів (Далі РДІА), ф, 1281, оп. II, спр.56, 1806, арк. 180.*
23. *Там само, ф.1589, оп.1, спр.411, арк.7; спр.415, арк. 14зв.; спр. 380, арк. 17зв.; спр. 380, арк. 17 зв.; спр.394, арк. 9-10.*
24. *Семевский В.И. Крестьянский вопрос в России е XVII-пер. пол.XIX в., СПб., Т.І, 1888.*

25. Полное собрание Законов Российской империи (ДаліПСЗ), - Т.ХХVI, №20075.
26. Там само, Т.ХХVII, №20104.
27. Фундуклей И., Статистическое описание Киевской губернии. — 4.2 - СПб, 1852.
28. Центральний державний історичний архів України у м.Києві, ф.1, оп. 2, стр.177, арк.9.
29. Ястребов Ф. Нариси з історії України. Україна в першій половині XIX ст. - К., 1939.

*Сухушина О.В. (м. Черкаси)*

### **Селянська реформа 1864 року у Царстві Польському**

Селянські реформи на польських землях почалися ще на початку XIX ст. і продовжувались більш ніж півстоліття. їм передувало скасування особистої залежності селян у 1807 р. у пруській частині Польщі та князівстві Варшавському. Триваліше всього, поступово і поетапно реформи здійснювались в пруській частині, починаючи з 1811 року. У Галичині вони йшли з 1848 р. під тиском революції, в Царстві Польському з 1864 р. під тиском повстання 1863 року.

Перший указ відносно селянської реформи у Царстві Польському був виданий царським урядом у 1846 р., але Кримська війна та опір поміщиків відтягнули його виконання. В 1858 р. вийшла постанова про добровільне чиншування, доповнена указом 1861 р. про заміну панщини законним окупом, а в 1862 р. постановою про обов'язковість чиншування [1,521].

Маніфест про скасування кріпосного права в Росії 19 лютого 1961 р. не поширювався на селян та поміщиків Царства Польського. Ця обставина посилила національно-визвольний рух і стала однією із причин повстання польського народу 1863 року. Важливим його наслідком було, в першу чергу, здійснення аграрної реформи 1861 р. власне на польських землях Російської імперії. Припинення селянами відробітку феодальних повинностей у 1861 -1862 рр., аграрні декрети Національного уряду повстанців 1863 р. зумовлювали відміну і особливості цієї реформи від реформи 1864 р. в основних землях Росії. Аграрна реформа 1864 р. була більш радикальною (буржуазною), але не по причині усвідомлення царем Олександром II необхідності цього, а в зв'язку з тим, що вирішувала завдання відірвати селян від участі в повстанні та покарати польську шляхту за повстання 1863-1864 років.

Основні положення селянської реформи були декларовані в указі "Про устрій селян Царства Польського", який 19 лютого 1864р. підписав Олександр II. Землі, що знаходилися у використанні селян, разом з житловими та господарськими будівлями і реманентом переходили в їх повну власність. Право власності на землю надавалося усім категоріям селян. Окрім присадибних ділянок, у власність селян переходили ділянки земель загального користування [2, 163-164]. Селянин отримував право оренди, закладу чи продажу своєї садиби з землею, але з певними обмеженнями, метою яких, зокрема, було уникнути дроблення селянських господарств і переходу їх в руки інших категорій населення (не селян). В результаті цього право повної власності селян на їх землі обмежувалось, а селянські землеволодіння набували характеру станової поземельної власності [3,127].

Указ повертав селянам землю, відрізану у них після 1846 р. В той же час він зберігав за поміщиками землі, відібрані у селян до 1846 р. [2, 165]. Для надання землі безземельним селянам був утворений фонд з державної землі у розмірі понад 150 тис. моргів (1 морг відповідає 0,56 га). З цього фонду видавалась земля до 3-х моргів [4, 189].

Викуп за землю було замінено підвищенням існуючих державних податків та введенням нового земельного податку на 54 роки [7, 189]. Самодержавство розраховувалось з поміщиками за збитки при ліквідації викупу 4% ліквідаційними листами, які погашалися впродовж 42 років [5,158].

Селянам надавалося право полювання, рибальства на землях, які належали їм, але не кожному окремо, а сільській громаді в цілому. Також вирішувалося питання і про право пропінатції, тобто права виробництва і роздрібного продажу спиртних напоїв на селянських землях. Воно переходило до сільської громади, але прибутки від нього йшли на оплату винагороди поміщикам за землі, які відійшли у власність селян [2,166].

За селянами були збережені права на угіддя (сервітути), тобто права на отримання будівельного лісу, дров, на збір сушняку, листя для підстилки худобі [6,273].

Зіставивши основне положення указу і актів по земельних реформах в інших польських землях та в Росії, ми бачимо, що аграрна реформа у Царстві Польському була більш послідовною. Реформа у Царстві Польському загалом була подібна з реформою в польських і українських землях Галичини та помітно відрізнялась від реформ в

західних польських землях та Росії. Порівняно з положеннями 19 лютого 1861 р., указ більше задовольняв потреби селян і тим самим більш суттєво змінював характер поземельних відносин.

Основними підсумками селянської реформи 1864 р. можна вважати наступне: зросла кількість господарств середнього розміру (біля 2,8 га.), стала встановлюватися особиста селянська власність (в Царстві Польському не було общинного землекористування), землею було наділено близько 200 тис. безземельних селян. Однак реформа не зменшила розмірів фільварків, зберегла поміщицьке землеволодіння, що складало 56,5% земельної площі Царства Польського, а сервітутні права селян стали предметом постійних суперечок між селом і поміщиком [7,79].

Одночасно із селянською у Царстві Польському була проведена гмінна реформа. Олександром II був підписаний 19 лютого 1864 р. також і наказ "Про устрій селянських гмін". Гміна - це первісна адміністративна одиниця у складі однієї або декількох сільських громад. Вона складалася із сіл і фільварків землевласників. Для управління громадськими справами гміни створювалося управління в складі:

- гмінного сходу;
- гмінного войту (старшина);
- лавників (членів гмінного суду);
- солтисів (сільських старост).

Гміна мала писаря, збирача податків, доглядачів гмінних училищ. Гмінний схід збирався чотири рази на рік. На ньому розглядалися наступні основні питання:

- вибори гмінного войта, лавника, писаря та інших посадовців;
- господарські та громадянські справи гміни;
- заснування гмінних шкіл;
- призначення та розкладка гмінних поборів та повинностей;
- грошова звітність посадових осіб гміни та інші.

Справи на сході вирішувались загальним голосуванням, у випадку поділу голосів нарівно, більшість рахувалось з того боку, з якого був згоден війт [3,392 - 394].

Гмінна реформа, як і аграрна 1861 р., несла певні зміни у формування соціальної структури села Царства Польського. Гміна проголошувалась "всестановою" одиницею місцевого самоврядування. Для всіх правомочних в гмінах обов'язковим був земельний ценз більш ніж 1,5 гектарів [7,79].

Гмінний схід обирав двох кандидатів на посаду войта і по два кандидати на кожну посаду лавника. Кандидатом на посаду вій-

та або лавника міг бути обраний, незалежно від стану, мешканець гміни, що мав право участі в справах сходу та володів, в межах гміни, власністю у 6 моргів землі. Пізніше цей ценз був зменшений до 3-х моргів. [3, 394]. Таким чином поміщики втрачали посаду гмінного старшини.

Війти і лавники обиралися на три роки. Напередодні вступу на посаду вони приводилися повітовим начальником до присяги. На гмінного війта покладалась відповідальність за збереження загального порядку, скликання та розпуску гмінного сходу, підготовку невідкладних питань для обговорення, догляд за станом шляхів, мостів, виконання повинностей, видання мешканцям гміни паспортів, довідок на переселення та інші [3, 396-397]. Лавники наділялись судовими правами у межах компетенції поміщика [4, 190]. Ані до війтів, ані до їх виборців не висувалось жодних вимог щодо освіти [7,79].

Помічником війта був солтис. Він обов'язково виконував вказівки війта та надавав йому допомогу [3, 396-397].

Гмінна реформа сприяла зміцненню соціальної позиції заможних селян та збільшила відстань між селянами з наділом і безземельними, не давши останнім жодних прав в гміні. Вона виконувала і певне політичне завдання, перш за все, засобом покарання польської шляхти царатом.

1. *Dzieje Polski*. - Warszawa, 1975.

2. Указ "Об устройстве крестьян Царства Польского" // *Хрестоматія по історії СРСР: В3-хтт.* - М., 1952. - Т. III.

3. *Костюшко И.И. Крестьянская реформа 1864 года в Царстве Польском*. - М.,

4. *Манусевич А.Я. Очерки по истории Польши*. - М., 1952.

5. *История Польши: В 3-х тт.* — М., 1955. - Т. 2.

6. *Brodowska H. Spory serwitutowe chłopów z obszarnikami w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX wieku*. - "Kwartalnik historyczny", 1956, №4-5.

7. *Бродовская Г. Крестьяне в классовой и национальной структуре Польши // Вопросы истории*. - 1977. - №12.

Шульга С.А. (м. Луцьк)

## Аграрна реформа 1861 року та колонізація Волині

Аграрне реформування середини XIX ст. в Росії є надзвичайно цікавим історичним та економічним явищем. В останні роки по-

силився науковий інтерес до реформаційних процесів, їх особливостей та впливів. Вивчення історичних матеріалів та архівних документів виявляє усе нові факти та явища, що тісно пов'язуються з реформою 1861 року, а іноді є прямим або опосередкованим її наслідком.

Західні креси імперії в контексті аграрних змін посідають особливе місце. Південно-Західний край, який об'єднував Київську, Подільську і Волинську губернії, складав генерал-губернаторство з центром в місті Києві. Губернським містом Волині став Житомир. Згадані території увійшли до складу Російської імперії у 1783 році в результаті другого поділу Польщі. Однак адміністративне об'єднання із землями імперії не могло змінити століттями сформований господарський, соціальний уклад південно-західних земель. У цьому зв'язку в західних губерніях спостерігалися певні відмінності (подвірне селянське землекористування, наділення селян землею залежно від наявності робочої худоби, відсутність общинного устрою ін.).

Не можна відкидати і особливості етносоціальної будови західних губерній, зокрема Волині. Етнічний склад Волинської губернії у XIX ст. був надзвичайно різноманітним: українці, поляки, євреї, росіяни, чехи, німці, караїми, навіть шведи. Така національна строкатість обумовлювалася географічними особливостями Волині через яку йшли транзитні торгівельні шляхи зі сходу на захід, із північних районів на південь. Окрім того, наприкінці XVIII ст. до Росії відійшли землі, що потребували господарського упорядкування. Саме з такою метою російський уряд і зацікавився іноземними колоністами, за їх допомоги, на думку урядовців, можна було підняти до тогочасного європейського рівня сільське господарство та промисловість Південно-Західного краю.

Перші законодавчі акти щодо іноземних поселенців з'явилися за часів Катерини II. 22 липня 1763 року вона підписала два акти, які й стали юридичним підґрунтям для поселення іноземців на вільних землях. Цими документами були "Указ про заснування канцелярії опіки переселенцями" і "Маніфест про права та пільги для них". Згідно останнього, колоністи діставали значні привілеї: після переїзду вони отримували земельні наділи від 30 до 65 десятин, грошову допомогу в розмірі до 500 крб., держава гарантувала їм свободу віросповідання та право самоврядування в колоніях, звільняла від рекрутської повинності та податків на

різні строки і т.ін. [1,168-169]. Користуючись даними указами і заохочені пільгами на придбання землі, в Україну емігрують значні групи колоністів. У згаданий час, наприкінці XVIII ст., колоністи оселялися, переважно, на півдні, землі якого були вільні від кріпацтва. Частина переселенців залишалася і в західних губерніях.

Масового і організованого характеру колонізація набуває на початку XIX століття. В пошуках кращої долі на нові землі переселялися німці, чехи, болгари та ін. Процесу переселення сприяли як політика уряду, так і об'єктивні економічні умови. За темпами розвитку виробничої сфери Західна Європа випереджала Росію, розвиток капіталістичного господарства і вивільнення робочих рук штовхали виробника до пошуків роботи поза межами своєї країни. У західних губерніях Росії на середину XIX ст. відчувалася значна нестача робочих рук та орендарів землі, спостерігалися незаповненість місцевого ринку товарами, порівняно низькі ціни на землю та родючі ґрунти. Такі економічні характеристики дуже приваблювали емігрантів. Враховували вони і територіальну близькість волинських земель до своєї батьківщини, схожість методів господарювання та ін. [2,3].

Особливу привабливість згадані риси набули в 50-60-х роках XIX ст., в період активних дій уряду в напрямку аграрного реформування. Реформи 1847-1848 років і наступна відміна кріпосного права призвели до формування земельних фондів, які могли бути реалізовані за досить низькими (у порівнянні із європейськими) цінами. Значна кількість необробленої землі (чагарники, болота, неужиткові землі), що знаходилася в поліській зоні Волині, могла стати при відповідній обробці і розчистці орними угіддями. Колоністи, користуючись значно досконалішими знаряддями обробки землі, успішно і швидко перетворювали необроблену землю на орні ділянки. Значні пільги, що їх надавав уряд у придбанні землі при сплаті податків тощо, сприяли посиленню колонізаційного руху. Імігранти не тільки купували землю (переважно чехи), але й осідали на приватних і орендованих землях (німецькі поселенці). У 1861 році, в один день із днем оголошення Маніфесту, 19 лютого був прийнятий закон про передачу в оренду іноземцям поміщицьких земель строком до 36 років, чим і користувалися імігранти.

Еміграція на українські землі відбувалася переважно із Польщі (Привіслянський край). В середині XIX ст. у Царстві Польському були

скасовані пільги для іноземців, що активізувало виїзд іммігрантів на схід, де ці пільги ще зберігалися.

З середини XIX ст. кількість іммігрантів у Південно-Західному краї неухильно зростає. З 1800 до 1871 року усіх іноземних поселенців тут нараховувалося 44064 душі обох статей, а вже в 1876 р. - 53146 душ, тобто за 5 років кількість іноземних поселенців зросла на 20 відсотків. Якщо у 1800-1871 рр. колоністи володіли 11711 десятинами землі, то у 1876 році - 167636, що означало зростання розмірів земельної власності на 43 відсотки [4,159].

Більшість колоністів розселялася у Волинській губернії, оскільки тут вони знаходили найбільш сприятливі умови для оселення та ведення господарства. Статистика засвідчує, що в період 1800-1871 років із 9050 сімей іноземних колоністів, які оселилися у Південно-Західному краї, 7122 сім'ї переїхали на Волинь. Серед них німців - 5282 сім'ї, чехів - 980 сімей і т.д. Отже, більшість німецьких та чеських переселенців, які займалися безпосередньо землеробством, оселились на Волині: із 7122 сімей - 6341, тобто 87 відсотків, були землеробами, інші - ремісниками, дрібними торговцями та ін. [5, табл.].

Серед іммігрантів, що оселялися на Волині, найчисельнішими були групи німців і чехів. Перші німецькі поселення з'явилися на початку століття: у 1804 році в Луцькому повіті заснована Антонівка, дещо пізніше, у 1830 році, виникають колонії Секулівка, Органівка, Катеринівка. Тоді ж, на початку століття, вихідцями із Східної Пруссії засновані поселення у Новоград-Волинському повіті - колонії Жезофін та Анета [6, арк.4]. На середину століття кількість німецького населення становила 0,3 відсотка усіх мешканців краю. Вони заснували 139 колоній, де проживало 11424 особи [2, 22].

Перші чеські поселення у губернії були засновані у першій половині XIX століття чеськими братами, членами протестантського релігійного руху послідовників Яна Гуса. У 1859 -1860 роках на терені Волині вже існувало кілька чеських поселень, серед яких Михайлівка та Завидів Рівненського повіту, Миротин в Острозькому повіті. Колонії в той час були ще небагаточисельними - 967 мешканців [7, арк. 126; 8, арк.4].

Масове переселення чеських колоністів спостерігається з середини XIX століття, коли на Правобережній Україні розпочалися аграрні реформи, які стали головним чинником активізації переселенського руху. Чехів, як і німців, приваблювала можливість

придбання землі. "Волинские Епархиальные Ведомости" свідчили, що найкраща земля у Волинській губернії коштувала у 10 разів дешевше, ніж у Чехії [9,268].

Еміграція чеських землеробів була започаткована приватними особами. Чех Франтішек Прибил, який працював у Варшавському бюро по найму прислуги та оголошеннях і рекомендаціях, особисто відправився до Чехії для агітації за переселення на Волинь. Вже в травні 1868 року разом із 14-ма чехами він прибув до Рівного [8,арк.4,5; 10,19]. Чеські уповноважені, оглянувши і оцінивши землю, придбали частину Глинського маєтку у поміщика Веселовського. Пізніше Ф. Прибил отримав у Чехії ще 20 тис. крб. і викупив другу частину цього господарства - всього 1500 десятин землі. Незабаром були придбані маєтки Семидуби у поміщика Залеского, село Будеран - у поміщика Франковського. Поміщиця Левицька продала чехам Ульбарів та Мирогощу. До весни 1869 року чехи володіли вже 8093 десятинами землі вартістю 270 тис. крб. і утворили на Волині 14 поселень [11, арк. 1,8,15; 10,21].

Польське повстання 1863 року значно змінило не тільки політичну і соціальну ситуацію в краї, але й вплинуло на економічний розвиток губернії [12]. На Волині значна частина польських землевласників брала активну участь у повстанні, тому репресії царського уряду щодо повсталих були застосовані і проти поміщиків-поляків Волині. Маєтки учасників повстання конфісковувались до державної скарбниці, на них накладався секвестр (повне чи часткове обмеження прав власності чи користування майном) [13, арк., 4,95; 14, арк.34.], заборонялося полякам-католикам купувати нерухомість [15, 117] ін. Здійснення таких заходів мало політичну спрямованість.

Прямим наслідком репресивних заходів уряду, спрямованих на майнове, політичне і соціальне обмеження польських поміщиків, стало різке здешевлення землі і зниження орендної плати. Іноземні колоністи, маючи певні заощадження, могли ці землі придбати. Чеські землероби купували переважно родючі землі, а також ті, що знаходилися поблизу транспортних шляхів і адміністративних таторгівельних центрів. Німці ж не мали такого капіталу, тому у більшості випадків орендували землі або купували неужиткові, які були значно дешевшими.

Законодавче обмеження польського землеволодіння (так само, як і єврейського) призвело до чисельного зростання інозем-

них поселенців, які засновували свої господарства на українських землях. Переслідуючи політичні цілі, намагаючись послабити польські впливи в краї, уряд надавав широких пільг колоністам. Так, 10 червня 1870 року імператор Олександр II підписав постанову Комітету міністрів "О водворенні чехів на Волині" [16] згідно якої чехи отримали цілий ряд пільг економічного і соціального характеру. Чеські землероби, як і німці, отримали законодавчу базу для оселення на Волині.

Система поземельних відносин, що склалася в чеських та німецьких колоніях, мала як спільні риси із структурою землекористування і землеволодіння в українському селі, так і цілий ряд відмінностей. Чеські та німецькі колоністи були землеробами особисто вільними, володіли землею і були звільнені від повинностей, не сплачували податків. Саме колоністи-землероби та незначна кількість українських господарів в 60-х роках склали незначний прошарок середніх землевласників Волині.

Колоністи за агрокультурою значно відрізнялися від місцевого селянства. Вони використовували прогресивні методи обробітку землі (багатопільна система, сівозміни, ін.). Сільськогосподарський реманент землероби-колоністи везли із собою або виготовляли власноруч. Це були передові на той час знаряддя, які не використовувалися в українському селі. Наприклад, чеські господарства в 70-80-х роках мали найвищий рівень технічної забезпеченості. Колоністи успішно використовували природні добрива, угноювали свої ділянки, що для волинських селян було новизною. Цей факт фіксують не тільки звіти державних чиновників, але й мемуари чеських реемігрантів [2; 3; 10; 17; 18]. Колоністи були добрими тваринниками. Особливих успіхів у молочному і м'ясному тваринництві досягали німецькі поселенці, вони розводили породисту худобу, реалізовували молочну продукцію [19]. Колоністи успішно займалися городництвом і садівництвом. Джерела свідчать, що саме колоністи навчили волинян заготовляти консерви із овочів і фруктів.

У другій половині XIX століття Волинь стала основним регіоном вирощування і переробки хмелю. Саме чеські колоністи започаткували виробництво цієї технічної культури на Волині. Чеські поселення Квасилів, Мирогоща, Княгінінок, Московщина відомі як центри хмелевиробництва, яким

у займалися наприкінці XIX ст. майже 9 тисяч чеських колоністів [3]. Чехи засновували кооперативні об'єднання хмелярів, хмелярські банки [20; 21].

Колонізація мала значний вплив на аграрний устрій Волині. Нові інтенсивні методи господарювання сприяли прогресивному розвитку краю. Активізація переселенського руху та процес купівлі-продажу землі колоністами був відкритий внаслідок аграрних реформ середини століття, які мали надзвичайно різноманітний широкий вплив на політичні, соціальні, національні процеси в Україні.

1. *Історія України / Керівник авт. кол. Ю.Зайцев. - Львів: Світ, 1996. - 448с.*
2. *Sichocka-Petrażycka Z. Zywiol niemiecki na Wolyniu. - Warszawa, 1933. - 168s.*
3. *Sichocka Z. Kolonje Czeckie na Wolyniu. - Warszawa, 1928.-78s.*
4. *Записка о землевладении в Юго-Западном Крае. Сост.И.Рудченко.-Киев,1882.-180с.*
5. *Воронин А. Об иностранных поселениях в Юго-Западном крае.-б.м.,б.г. — 23с.*
6. *Центральний державний історичний архів України в місті Києві (далі — ЦЦА), ф.442(Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора), оп.87, спр. 42.*
7. *Там само, ф.442, оп.317, спр.32, ч.3.*
8. *Там само, оп.617, спр. 128.*
9. *Волинские Епархиальные Ведомости. -1884.-№9.*
10. *Vaculik J. Dejiny volynskych Mechu. T.I. 1868 - 1914, -Praha, 1997.-2Us.*
11. *ЦЦА, ф.442, оп.318, спр.149.*
12. *Марахов Г.И. Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине. - Киев, - 254с.*
13. *ЦЦА, ф.442. оп.813, 1863р., спр.305, 4.1.*
14. *Там само, оп.823, 1873р., спр. 165.*
15. *Свод законов Российской Империи. В 5 книгах. Книга 3. Том X. Часть 1.Свод законов Гражданских. Кн.1. Приложение. -СПб., 1902.*
16. *Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. Том 12. 1892.-СПб., 1895.*
17. *Крыжановский Е. Чехи на Волині. - СПб., 1887. -94с.*
18. *Historicka mapa uestkeho osidleni na Volyni.- Praha, 1995.-22s.*
19. *КостюкМ. Землеробство німецьких колоністів Волинського Полісся (друга половина XIX - поч.XXст.) // Народознавчі Зошити. -1995. -п.5. - С.291-293.*
20. *Гайдай Л.І. Розвиток хмелярства на Волині (1906 - 1914)// Науковий вісник ВДУ. Випуск 3. Серія: історія. - Луцьк, 1996. - Випуск І. - С 96-99.*
21. *Шульга С.А. Чеське хмелярство на Волині // Національні та етносоціальні процеси в Україні. Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих науковців. -Чернівці, 1997.-С.101-105*



*Лндрощук О.В. (м. Київ)*

**Вплив реформи 1861 р. на зміни в адміністративно-територіальному устрої українських земель в складі Російської імперії**

Кожен історичний період, як засвідчує досвід, створює своєрідні, притаманні лише йому державно-правові та громадські інституції. Поява нових та реформування існуючих адміністративно-територіальних структур суспільства лише доповнює історичне обличчя даної епохи. Кожна нова влада намагається створити адміністративні одиниці виходячи з власного бачення напрямків, цілей економічної, соціальної, етнічної, військової, конфесійної, культурної політики в країні та поза її межами. Україна в цьому відношенні не є винятком.

Перебування окремих частин України в складі різних держав, суперечливий процес збирання українських земель в єдиній державі, потреби управління господарським комплексом, що постійно зазнавав змін, стали причиною того, що адміністративно-територіальний устрій країни змінювався досить часто, іноді кілька разів за життя одного покоління [1]. Особливо гостро питання управління суспільними процесами поставало щоразу, як тільки громадське та політичне життя зазнавало якихось радикальних трансформацій. Приклади цього спостерігаємо в 20-х рр. XX ст. під час переходу до НЕПу і створення нової адміністративно-територіальної структури, в кінці 50-х рр. XX ст., коли реформування управління промисловістю спричинило до появи нових адміністративно-економічних утворень.

Об'єктом уваги автора обрано питання становлення нових адміністративно-територіальних одиниць в ході реформи 1861 року. В статті зроблено спробу проаналізувати правову базу та порядок створення волосної ланки адміністративно-територіального поділу.

Термін "волость" вперше згадується в давньоруських літописах в значенні окремого феодалного князівства чи його частини, області під управлінням певної особи, земельного володіння тощо. Протягом століть значення цього терміна набувало різних смислових відтінків, залежно від економічних, політичних і соціальних умов того чи іншого періоду. Нарешті, починаючи

з кінця XVIII століття, волость, як адміністративно-територіальний округ з окремим апаратом-установою вводиться для управління державними селянами. За законом від 7 серпня 1797 року для волості встановлювалась певна територія, розмір якої визначався кількістю ревізських душ [2].

Після реформи 1861 року волость і волосні органи управління вводяться повсюдно на українських землях, що перебували під владою Російської імперії. З того часу згадана адміністративно-територіальна одиниця проіснувала до 20-х рр. XX ст., коли була остаточно скасована.

Для підготовки і здійснення селянської реформи уряд створив в центрі і на місцях відповідний апарат. Структура та діяльність цього апарату отримала належне висвітлення в історичній літературі, тому нижче зупинимось лише на тих моментах, які стосуються питання адміністративно-територіальних змін. Спочатку Головний комітет у вказівках губернським комітетам планував лише організувати сільських громадян і сільське управління із збереженням в них вотчинної влади. Про утворення волостей не згадувалось. Вперше пропозиції щодо утворення волосного управління зустрічаються в проектах смоленського, калузького і тверського губернських комітетів. При обговоренні цього питання члени адміністративного відділення Редакційної комісії категорично висловлювались проти утворення волостей. Проте, в процесі розгляду губернських проектів, вони змінили свою позицію і в подальшому волості були утворені [3].

Питання утворення сільського та волосного управління розглядались в II розділі "Положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності", затвердженого 19 лютого 1861 року. В статті 42 зазначалось, що волості утворюються із сільських громад, по можливості, суміжних, що входять до одного повіту. При об'єднанні у волость сільські громади повинні були поділятися на частини [4].

Практичним втіленням цих положень мали займатись в селянських справах присутствія, які скрізь почали створюватись в березні 1861 року. Під їх керівництвом в кожному повіті утворювалась особлива комісія під головуванням повітового представника дворянства і до складу якої входили земський справник та один із місцевих поміщиків, обраний за пропозицією начальника губернії. Проект утворення волостей необхідно було скласти протягом місяця після заснування комісії. Протягом

наступного місяця кожен власник маєтку мав право вимагати внесення змін до проекту. Далі останній подавався на затвердження губернського присутствія. Після затвердження проекту мирові посередники могли розпочинати його реалізацію [5].

Статті 44 та 45 "Положення" 1861 року рекомендували при створенні волостей брати до уваги наявний поділ на приходи таким чином, щоб з кожного приходу утворювалась одна волость, якщо це не суперечило вимогам щодо кількості населення в межах новоутворених одиниць. Це зауваження не стосувалось великих поселень, які мали складати одну волость попри наявності в них кількох приходів чи більшої за вказану кількість населення [6]. Для полегшення і прискорення роботи по розподілу сіл на волості Воєнно-топографічне депо виготовило спеціальні карти. Та все ж уникнути певних проблем не вдалося.

Не зважаючи на закінчення 6-місячного терміну, призначеного для оформлення волосних правлінь, вони не були утворені в багатьох волостях. 24 серпня 1861 року губернатором було запропоновано завершити цю роботу в найкоротші строки. Проте справа просувалась досить повільно. Так у Волинській губернії волості їх ще не було створено і на кінець листопада. Подібна ситуація склалась також у Чернігівській та Полтавській губерніях. Дещо швидше ці процеси відбувались у Херсонській губернії, де на початок серпня 1861р. було створено 140 волостей із 160, Катеринославській та Київській, де на початок листопада було вже 125 волостей. В Подільській губернії волосні правління розпочали свою роботу у всіх волостях [7]. З часом кількість волостей, що входили до складу однієї губернії змінювалась, що було об'єктивним наслідком демографічних та міграційних процесів в українському суспільстві. Так на 1885 рік із шести українських губерній (крім південних) найбільшу кількість волостей мала Київська губернія - 289. Однакову кількість волостей (по 264) мали Полтавська та Волинська губернії. До складу Харківської губернії входило 262 волості, Чернігівської- 173, Подільської-151 [8].

Виникли проблеми також при вирішенні питання про чисельність мешканців новоутворених адміністративно-територіальних одиниць. При розподілі на волості в багатьох випадках допускались порушення відповідних норм Положення. Згідно ст.43 до складу волостей мало входити від 300 до 2000 ревських душ [9]. Як правило, кількість мешканців в них перевищувала

500-600 душ. Волості із населенням менше 300 душ були рідкісним явищем. У Київській губернії таких волостей було дві, але поряд з тим були волості, наприклад, Білоцерківська, до складу якої входило 3410 ревських душ [10]. Аналогічне становище спостерігалось і в інших губерніях.

В наступні десятиліття різниця в чисельності населення окремих волостей стала ще більш показовою. Так в межах Київської губернії на 1885 рік найбагатолюднішою була Кошеватська волость Таращанського повіту - 4547 душ, тоді як Пруснянська волость Черкаського повіту була в 12 разів меншою, маючи 366 ревських душ. В найбільш густо населеній Подільській губернії спостерігаємо наступну картину: найбільша Старо-Синявська волость нараховувала 6992 особи, а найменша, Янівська (обидві Літинського повіту) - лише 1427 душ [11].

Положення подавало рекомендації щодо оптимального розташування волосного управління. Найбільша припустима відстань від кожного населеного пункту до волосного центру становила 12 верст. Дозволялось відхилення від вище вказаного правила з попереднього дозволу начальника губернії [12]. Нерідко вже створені волості об'єднувались на прохання поміщиків чи управляючих маєтками. Так були об'єднані Воротновська і Романівська волості. Мали місце випадки перенесення волосних центрів з одного населеного пункту в інший. Наприклад, волосне правління, яке знаходилося в с.Сусків, було перенесене в село Тростянець тому, що останнє було центром для всіх маєтків, які входили до складу волості. Управитель маєтків Потоцького на Поділлі вимагав, щоб на території, де проживало 16300 душ населення створити чотири волості, тобто по 4000 душ на волость. Існували приклади і зворотних процесів. Селяни с. Нападівки Липовецького повіту, до якого входило 572 ревських душ, подали прохання виділити їх в окрему волость, і, хоча це суперечило статтям Положення, влада не задовольнила їх прохання [13].

Розкриваючи проблему формування волості як нової адміністративно-територіальної одиниці, варто також зупинитись на структурі, порядку утворення та повноваженнях управлінських органів цього рівня. Питання селянського самоврядування в пореформений період знайшли висвітлення в працях окремих дослідників. Тому доцільним буде подати нижче лише загальну схему волосного управління,

базуючись на викладених в Положенні статтях.

Стаття 69 передбачала створення волосного управління, до якого входили: волосний схід, волосне правління на чолі з волосним старшиною та волосний суд.

В діяльності волосних сходів брали участь сільські старости, волосні службові особи та виборні від домогосподарів - по одному від 10 дворів. До компетенції волосних сходів належали питання обрання волосного правління, призначення та розподіл коштів на утримання волосного правління, ремонт і будівництво приміщень волосного правління, розкладка податків тощо. Волосні сходи скликались один-два рази на рік. Виконавчим органом сходу було волосне правління, яке складалось з волосного старшини, старост всіх сільських громад, що входили до складу волості, і збирачів податків. Для ведення діловодства волосного правління обирався або призначався писар. За Положенням волосне правління повинно було збиратися в недільні дні в селах, де розташовувалась прихідська церква.

Волосні правління вирішували питання витрат з волосних сум, продажу селянського майна за борги, призначення чи звільнення службових осіб, що працювали по найму. Решта питань життєдіяльності волості, як то: забезпечення належного виконання селянами повинностей і сплати податків, контроль за переміщенням селян, виконання рішень волосних сходів, догляд за станом доріг, мостів тощо, належали до компетенції волосних старшин. На цю посаду могла бути обрана людина не молодша 25 років, яка не зазнавала тілесних покарань і не перебувала під підозрою суду.

Згідно статей 93-110 Положення для розгляду незначних провин та різних позовів селян (їх сума не повинна була перевищувати 100 крб.) обирались волосні суди, до яких входило від 4 до 12 осіб. Волосний суд мав бути незалежним: волосним старшинам і сільським старостам заборонялося втручатись в судочинство, бути присутнім на судовому розгляді [14].

Поряд із розв'язанням різних дрібних господарських і фінансових питань органи **волосного** управління виконували також і поліцейсько-адміністративні функції, наглядали за здійсненням державних законів та розпоряджень вищих органів влади, за збереженням у волості загального порядку.

Питання про волосне управління не можна розглядати ізольовано від установ, на які покладались завдання проведення

реформ і розв'язання низки питань, пов'язаних із поземельними відносинами між поміщиками і тимчасово зобов'язаними селянами. Такими установами в кожній губернії були вище згадані губернські в селянських справах присутствія, а також інститут мирових посередників [15]. Діяльність цих інституцій мала безпосередній вплив на формування волосної ланки адміністративно-територіального поділу на українських землях в складі Російської імперії.

Таким чином, на кінець 1861 року на Україні було завершено фінансування волостей та формування їх управлінського апарату. В наступні десятиліття волосний поділ зазнавав неодноразових змін. Так на початок XX століття (20-і рр.) кількість волостей в Україні, порівняно з другою половиною XIX століття, зростає з 1652 до 1989 [16]. Остаточно волость, як адміністративно-територіальна одиниця в Україні, була ліквідована постановою ВУЦВК від 12 квітня 1923 року, коли на місцях було утворено 706 районів [17].

1. Доданов Р.О. До питання про критерії адміністративно-територіального розподілу України//*Наук. праці історичного факультету Запорізького держ. ун-ту.* - Вип. VIII - Запоріжжя. - 1999. - С180.
2. Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. -К., 1961. -С14.
3. Там само. - С.20.
4. Свод узаконений и распоряжений правительст-ва по устройству быта крестьян. 1861-1873 гг. - СПб. - М., 1973. -Т.1.-С. 18.
5. Краснова В. Б. Положение 19 февраля 1861 года и образование крестьянского самоуправления // *Вестник Московского ун-та.* - Серия 8. - История. -1989. -№1. - С.68.
6. Свод узаконений и распоряжений правительст-ва по устройству быта крестьян. 1861-1873 гг. - СПб. - М., 1973. -Т.1.-С. 19.
7. Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. -К., 1961. -С.32.
8. Волости и важнейшие селения Европейской России. Вып.3. Губернии Малороссийские и Юго-западные. - СПб. - 1885. - 349 с.
9. Свод узаконений и распоряжений правительст-ва по устройству быта крестьян. 1861-1873 гг. - СПб. - М., 1973. -Т.1.-С. 18-19.
10. Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. -К., 1961. -С.32.
11. Волости и важнейшие селения Европейской России. Вып.3. Губернии Малороссийские и Юго-западные. - СПб. - 1885. - 349 с.
12. Свод узаконений и распоряжений прави-тельства по устройству быта крестьян. 1861-1873 гг. - СПб. - М., 1973. -Т.1.-С. 18.
13. Бондаревський А.В. Волосне управління та

- становище селян на Україні після реформи 1861 року. -К, 1961.- С.32.
14. Свод узаконений и распоряджений прави тельства по устройству быта крестьян. 1861-1873 гг. - СПб. -М., 1973.-Т.1.-С.17-68.
  15. Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. -К, 1961.-С.3.
  16. Недух А.А. Основні зміни адміністративно-територіального устрою УРСР у 1919-1978 рр. //Архіви України. - 1979. -№5. - С.61.
  17. Радянська енциклопедія історії України. — Т.1. -К, 1969.- С 355.

*Беренштейн Л.Ю. (м. Київ)*

### **Соціальні аспекти аграрних відносин в Східній Україні у другій половині XIX століття**

Аграрна реформа 1861 року відіграла значну роль в соціальному розвитку в другій половині XIX - на початку XX століття. Відомий український історик і політолог І.П.Лисяк-Рудницький вказав на два великі етапи в цьому процесі. По-перше, це скасування кріпаччини в 1861 році. По-друге, це розгорнення модерної промисловості під кінець XIX століття. "Обидві події, - визначив І.П. Лисяк-Рудницький, - не обмежувалися Україною, поширювалися на всю Російську імперію. Проте українські землі відзначалися деякими соціально-економічними особливостями. Загальнопоширена серед західних учених думка, що Україна була, буцімто, повністю вплетена в господарську тканину імперії, "немов Пенсільванія у Сполучених Штатах" - неправильна. Українське селянство ніколи не знало системи земельно-передільної "общини", і воно, безперечно, було більш індивідуалістично настроєне, ніж російські мужики" (підкреслено автором). Через чорноморські порти українське хліборобство пов'язувалося з світовим ринком; російський експорт у більшості йшов з України... Аграрне перенаселення та гірка доля індустріальних робітників доводили до загострення соціальних суперечностей на Україні" [1].

Аграрна реформа 1861 року проводилася в часи, коли українські землі були розповинені. Лівобережна, Слобідська, Правобережна та Південна Україна знаходились у складі Російської імперії, Східна Галичина, Північна Буковина, Закарпаття - Австро-Угорської імперії. Між

тим, аграрні відносини на східноукраїнських та західноукраїнських землях були тотожні: а) панівною була панщинна система господарства; б) в аграрних відносинах домінувало поміщицьке землеволодіння (на терені Східної України воно становило в середньому 70 відсотків усієї землі, Західної України - понад 80 відсотків).

У дореформений період в Східній Україні основною господарською одиницею в аграрному секторі був поміщицький маєток. Земля належала поміщикові і поділялася на дві частини: власне панську, яку обробляли кріпаки, і селянську, що знаходилася в користуванні селян. Феодальна власність на землю, як основа кріпосного господарства, характеризувалась такими ознаками: монопольне право володіння землею належало лише дворянству, безпосередній виробник знаходився в особистій залежності від поміщика (прикріплювався до землі), щоб гарантувати робочі руки феодалу. Тому за селянином-кріпаком закріплювався певний наділ, який не був його власністю і міг бути відібраний у нього феодалом.

Кріпосні селяни поділялися на три групи: поміщицькі, державні та удільні. В Україні поміщицькі селяни становили 2,5 мільйона рев'язьких душ. До них належали ті, що займалися сільським господарством на землі, яка юридично належала поміщикові і дворові селяни, позбавлені будь-яких засобів виробництва. За формами експлуатації поміщицькі селяни поділялися на панщинних і оброчних. Напередодні відміни кріпосного права кількість селян, які відбували панщину, становила на Правобережжі 97,4 відсотка, на Лівобережжі - 99,3, у степових губерніях Півдня - 99,9 відсотка. Оброчна система переважала у нечорноземних районах Росії.

Державних (казенних) селян було 2,2 мільйона. На Лівобережжі України було 50 відсотків державних селян, на Правобережжі - 13, на Півдні - 37 відсотків від загальної кількості кріпосних рев'язьких душ. Основна маса державних селян, за винятком селян Правобережної України, перебувала на оброці, виконуючи одночасно і натуральні повинності (підводну, будівельну, дорожню тощо).

Удільні селяни (власність імператорської сім'ї), яких в Україні була незначна кількість, платили оброк.

Усі верстви селянства були безправними. "Селянин-кріпак, - визначив відомий український політик К. Кононенко, - не посідав права власності, а був землекористувачем

на тій ділянці землі, яку йому давав поміщик для харчування. Він не мав безпосередньо зобов'язань ні супроти держави, ні щодо сплати податків, ні щодо військової служби: податки сплачував поміщик, він же зазначав, кого віддати до війська. Рабська праця при надзвичайно низькому життєвому рівні кріпаків, майже цілковитий брак шляхів сполучення при колосальних просторах (що внеможливило нормальний розвиток ринку), безмежні відстані колоніальних теренів, включених у соціальні кордони імперії - **все** це сприяло штучному збереженню натуральної системи господарства, яка з часом заходила в суперечність із розвитком капіталістично-грошової системи Європи і внутрішнім процесом розвитку торгівельно-промислового капіталу". Водночас вказано, "що поміщики виявлялися неспроможними розвивати своє господарство й виконувати податкові зобов'язання перед державою. Це призводило до тривалих глибоких криз у сільському господарстві й у державній фінансовій системі, які й собі спричинилися до затримання розвитку промисловості й ринкових стосунків" [2].

Вказані обставини зумовили те, що не тільки селяни, а й поміщики були зацікавлені у проведенні відповідних реформ. Цього домагалась і народжувана буржуазія, в першу чергу, ті промисловці, які розвивали спиртове і цукрове виробництво. Перші цукрові заводи будувалися поміщиками у великих маєтках і ця верства найбільш багатих землевласників була дуже зацікавлена у найманій праці, ніж у кріпосній. Для території України важливою була переорієнтація хлібної торгівлі з балтійських портів на південно-чорноморські.

І.П. Лисяк-Рудницький пов'язував становище селянства України з національними аспектами. "Великі землевласники, капіталісти, промисловці та підприємці, - писав він, - були переважно членами місцевої російської, польської чи жидівської меншостей або чужинці. Таким чином, майбутня революція мусила бути рівночасно соціальною й національною. Український національний рух не був обмежений якоюсь однією суспільною верствою. Він знаходив собі індивідуальних поплічників серед вищих класів і сягав до індустріального робітництва. Однак найприхильніше його прийняли середні шари: заможне селянство, сільська інтелігенція, півінтелігенція та міська дрібна буржуазія, що народжувалася. Тісні зв'язки існували між

національне свідомим українством та кооперативним рухом..." [3].

В момент проведення реформи 1861 року більшість населення Східної України становили українці. За переписом 1897 року значна частина із них проживала у сільських регіонах. В Полтавській губернії налічувалося 97 відсотків українців, в Харківській - 85,9 відсотків, в Подільській - 84,7 відсотків, в Катеринославській - 74,8 відсотка, на Волині - 74,3 відсотка, в Херсонській - 68,4 відсотка, в Чернігівській - 68,1 відсотка до загалу [4].

У цей же період зростала питома вага українців серед поміщиків та народжуваної буржуазії. Саме ці верстви включилися у активну боротьбу за самостійну, незалежну українську державу. Чимало із них зверталось до царя з пропозиціями провести земельну реформу. Так, дворянство Київської, Подільської і Волинської губернії звернулося до Олександра II з проханням дозволити їм скласти в своїх губерніях проекти положень про поліпшення і влаштування побуту своїх селян. З урахуванням цього Олександр II 9 березня 1858 року виступив із спеціальним рескриптом. "Я дозволяю, - вказував він, - дворянському стану Київської, Подільської і Волинської губерній приступити до складання проектів Положень, на підставі яких наміри дворянства можуть бути здійснені, але не інакше як поступово, щоб не пошкодити існуючого там господарського устрою поміщицьких маєтків". У рескрипті вказані основи, які в подальшому ввійшли до документів про реформи у аграрному секторі. По-перше, за поміщиками зберігається право власності на всю землю, але селянам залишається їх садибна осілість, яку вони протягом певного часу зроблять своєю власністю шляхом викупу; крім того, надається в користування належна, відповідно до місцевих умов, для забезпечення їх побуту і для виконання їх обов'язків перед урядом і поміщиком кількість землі, за яку вони або платять оброк, або відробляють поміщикам. По-друге, селяни повинні бути розподілені на сільські громади, а поміщикам надаються права вотчинної поліції. По-третє, при налагодженні майбутніх відносин поміщиків і селян повинна бути належним чином забезпечена справна сплата державних і земельних податків та грошових зборів.

У тому ж 1858 році Олександр II створив Головний Комітет для розгляду можливостей скасування кріпацької системи. При цьому Комітетові була створена Редакційна

Комісія, в якій брали участь українські поміщики з Чернігівщини - В. Тарновський та Г. Галаган. Редакційна Комісія займалася зведенням усіх проектів, які вироблялися на провінції губернiальними комітетами. Обидва українські поміщики "енергійно обстоювали інтереси селян".

Маніфест про скасування кріпацтва Олександр II проголосив 19 лютого (3 березня) 1861 року. Однак звільнення селян фактично настало через два роки.

Своєрідним стимулом перегляду окремих аспектів проведення аграрної реформи 1861 року в Україні стало польське повстання 1863 року. "Мужицтво українське в часи повстання польського 1863 р., - відзначав М.П. Драгоманов, - само повстало проти поляків, щоб "завоювати собі землю", як колись козаки, і тим примусило й начальство царське дати йому більше землі, ніж її дано було скрізь по царській волі 1861 р. На правобічній Україні, в губерніях Київській, Подольській, Волинській, як і в інших, де було польське панство, почались переглядання "уставних грамот", що були зроблені од 1861 до 1863 р. російським начальством і панством (по більшості польським) з 1864 по 1869 р. В тих трьох губерніях наші селяни здобули через те на 20 % більше поля, ніж вони було дістали до польського повстання" [5].

Саме з 1863 року селяни дістали персональну свободу і двір з присадибною землею. Орну ж землю вони мали отримати тільки через 20 років, тобто в 1881 році після викупів її у дідичів.

Положення 9 лютого 1861 року стосувалося, насамперед, кріпосних селян, які становили в Східній Україні трохи більше половини селянства, а також державних селян - 43,9 відсотка до сільської людності [6].

Програма реформи стверджувала, що: 1) селяни дістають особисту свободу і включаються до вільного селянського стану; 2) в адміністративному відношенні селяни організують сільські громади, які вибиратимуть органи громадського правління; 3) поміщик домовляється з громадою, а не з поодинокими особами; 4) крім забезпечення селянина земельним наділом у вічне користування, в кінцевому рахунку, надати йому можливість викупити той наділ у власність. З цією метою уряд допомагатиме селянам шляхом організації кредитів; 5) необхідно регламентувати терміново зобов'язане положення [7].

Українські губернії були поділені на три окремі групи: Лівобережні, Правобережні та Південні, в яких розподіл землі відбувався

за трьома "Місцевими Положеннями", що відповідали земельним відносинам між поміщиками і селянами. Частково у Південній Україні та в деяких повітах Харківської та Чернігівської губерній переважало так зване "общинне землеробство", зокрема з російськими поселенцями. Звільнення селян з кріпацтва мало відбуватися поступово, протягом трьох років. Вони мали дістати ту землю, на якій вони до реформи працювали у панів. Але на ділі так воно не сталося, бо на Лівобережній і Південній Україні пани затримували у себе в середньому 27,6 відсотків селянської землі. Цей відсоток різнився не тільки між окремими губерніями, але навіть між повітами, залежно від якості землі та характеру господарства. У середньому по всій Україні наділ землі на особу чоловічої статі становив 4,5 десятини і цю землю оцінено на 45% більше від її справжньої вартості [8]. Поміщики отримали за ту землю повну ціну з державного скарбу як відшкодування, а селяни мали ті гроші повернути протягом 20 років. Крім того, селяни мали платити "оброк" - податок поміщикам замість колишньої панщини, на Лівобережжі - по 5 рублів і 10 копійок від садиби щорічно, а в Південній Україні - по 9 рублів від наділу землі, якщо він був вищий, ніж передбачала земельна реформа. За одиницю робочої повинності було обрано робочий день чоловіка на десятину земельного наділу селянина, яка також не була всюди однаковою. Наприклад, у Чернігівській губернії на кожну десятину землі селянин мусив відробити від 12 до 21 днів, у Полтавській - від 16 до 21, а в Харківській - від 12 до 19 робочих днів. У Правобережних губерніях селяни мали відробити в літні місці три п'ятих панщинних днів та дві п'ятих - у зимові [9].

Відповідно до встановлених принципів землеволодіння і землекористування земля стала товаром. Селяни могли викупувати свої садиби, коли їм хотілося, але коли йшлося про земельні наділи, то їх селяни могли викупляти тільки за згодою поміщика, який при тому втрачав робітника. І коли поміщик згоджувався на те, то в основу розміру викупу бралася не ринкова ціна землі і не прибутки сільського господарства, а розмір тогочасних повинностей селянина супроти поміщика. По суті, селяни мали викупляти не так землю, як вартість їхньої робочої сили, яку вони були зобов'язані віддати землевласникові [10]. Крім того, були ще й інші зобов'язання супроти панів і держави, тому селянин був

вільним тільки номінально, а насправді й далі залежав від пана.

За 1863-1902 роки було продано і куплено 25 мільйонів 600 тисяч десятин землі [11]. Більшість її стала власністю заможних селян. Перетворення землі у товар посилює диференціацію селянства. На початку XX ст. в українському пореформеному селі налічувалося 2990446 селянських господарств, з яких 1893842 бідняцьких (63,3 відсотка), 699286 середняцьких (23,4 відсотка), 397318 заможних (13,3 відсотка) [12].

Наслідком реформи було катастрофічне збільшення кількості малоземельних селянських господарств, які мали до трьох десятин. На Лівобережній Україні таких господарств було 43,3 відсотка, а в Південній Україні - 27,6 відсотка [13].

Ліквідація кріпацтва, по суті, не зрівняла у правах селян з іншими групами населення: вони залишилися під особливим доглядом адміністрації, не мали права виїздити з села без дозволу громади, посилати дітей на навчання до гімназій.

Перерозподіл земельної власності йшов по лінії переходу від становості до безстановості, активного витіснення дворянського землеволодіння буржуазним. У 1877-1905 роках поміщики українських губерній продали особам недворянського походження майже 6 мільйонів десятин землі, що становило більше третини загальної площі дворянського землеволодіння. У 1877-1905 роках більшу частину поміщицьких земель викупили заможні селяни, які за вказаний відрізок часу придбали 4 мільйони 500 тисяч десятин, що до 1861 року належали дворянам [14]. Послаблення дворянського землеволодіння виявилось і тому, що значна кількість земель цієї категорії здавалась в оренду.

У пореформений період у сільській місцевості Східної України набула поширення сільськогосподарська кооперація - хліборобські артіль та сільськогосподарські громади, тобто товариства, що займалися організацією виробництва, збутом та переробкою продукції. Характерним був статус хліборобських артілей. "Вся земля обробляється гуртом і сіється в гурті, неначе одна нива одного хазяїна, - писав їх прихильник М.В. Левитський, - а хазяїном усієї землі є вся артіль. Хліб звозиться до купи в артільний двір, якщо є куди, і там молотиться гуртом. Після молотби зерно ділять так: найперше •відділяють на насіння і на посів скільки треба, 2) на харчі, 3) на борги артільні, на

повинності й податки за землю і інше, 4) останній хліб товариші розподіляють між собою, по числу робочих душ в кожній родині" [15]. Отже, розподіл відбувався не за суто їдоцьким принципом, а за своєрідним коефіцієнтом трудової участі працездатних членів двору в артільному виробництві. Особистого домашнього життя артіль не зачіпала. Організаційно-господарським життям артіль, окрім загальних зборів (сходу), керував артільний староста, обраний поміж кмітливих і "хазяїновитих селян", він був не лише керівником, а й фундатором самих хліборобських артілей [16].

Специфічно розвивалися сільськогосподарські громади. Вони мали багато спільного з кооперативними товариствами, але існували і певні відмінності. У дореформений період вони діяли як культурно-просвітницькі об'єднання фахівців сільського господарства. У пореформений період вони поступово перебирали на себе функції кооперативних установ з обмеженою відповідальністю [17].

Реформа 1861 року створила умови для розвитку товарного селянського господарства. У дореформений період селянин майже нічого не купував, а одяг, взуття, посуд і навіть сільськогосподарський реманент і виготовляв сам. Роль грошей була мізерна. Повинності селянина зводилися до натуральних форм - панщини. У пореформений період роль грошей значно зросла. Селянин повинен був сплачувати поміщику чи лихвареві податок і борг, вносити гроші за викуп, вишукувати кошти для придбання землі та реманенту.

Пореформений період характеризується і тим, що посилилася робота щодо впровадження у сільськогосподарське виробництво нових технологій. Це вимагало підготовки кадрів аграрного профілю різної категорії. У 1883 році було видано положення про нижчі сільськогосподарські школи. У 1890-х роках діяло дев'ять нижчих сільськогосподарських шкіл на Волині. У 1899 році створена Ледухівська нижча сільськогосподарська школа - нині Державна агроєкологічна академія України (м. Житомир) [18].

Проблеми розвитку сільського господарства вивчались на певних факультетах університетів. У складі Харківського університету був природничий факультет.

На фізико-математичному факультеті Київського університету діяли кафедри сільського господарства і лісництва. Довгий час в університеті працював видатний вчений-ботанік С.В. Навашин, який був

ініціатором створення агрономічного відділення у Київському політехнічному інституті, відкритому в 1898 році. У другій половині XIX століття у Білій Церкві функціонував колегіум, на базі якого створено Білоцерківський сільськогосподарський інститут. З 1868 по 1903 рік діяло "Уманське училище землеробства і садівництва".

Чимало випускників вказаних навчальних закладів працювали у земствах, кооперативних організаціях, брали участь у написанні популярних праць для селянства. Випускник природничого факультету Харківською університету Є. Чикаленко ініціював публікацію серії популярних брошур для селян, в яких розповідалося про раціональні методи господарювання ("Розмови про сільське господарство", "Чорний пар та плодозміна", "Як впорядкувати хазяйство в полі"). Він фінансував видання газети "Селянин", яку видавала РУП.

Ряд випускників навчальних закладів були активними членами українських партій, стали членами Української Центральної Ради.

Скасування кріпосного права стало початковим кроком, своєрідним ключем до модернізації Російської імперії. Таке радикальне перетворення в аграрному секторі вимагало термінових змін та зрушень у інших сферах суспільного життя, які б дали можливість гармонізувати та стабілізувати ситуацію. Цьому сприяли земська, судова та військова реформи. Відповідно до земської реформи (1864 рік) були створені виборні місцеві органи самоуправління - земства. Їх діяльність суворо регламентувалася законом. Вони контролювали місцеве господарство, народну освіту, медичне обслуговування, благоустрій, шляхи сполучення тощо. Уряд пильно стежив за діяльністю земств, не допускаючи обговорення на їх засіданнях політичних питань, забороняючи будь-які контакти земських установ між собою, боячись організованої опозиції та висування спільних вимог.

Реформа 1861 року зберігала селянську общину, яка перетворювалася в найближчу адміністративну одиницю. До її функцій належали місцеве самоврядування, забезпечення своєчасної сплати селянами платежів та податків і виконання ними повинностей. В Україні була незначна поширеність селянських общин. Якщо у Росії общиною жили понад 95 відсотків селян, то на Лівобережній Україні - 30 відсотків, а на

Правобережній - лише 20 відсотків. Таке переважання індивідуальних господарств зумовило в подальшому більший потяг українських селян до приватної власності, ніж у російських селян [19].

Судова реформа (1864 рік) базувалася на запровадженні низки прогресивних принципів: безстановості судочинства, змагальності сторін при розгляді судової справи (у судах з'явився прокурор, який звинувачував та адвокат, який захищав підсудного). Крім того, було запроваджено суд присяжних у карному судочинстві. "Всі ці прогресивні зміни, що сприяли зростанню в народі громадянської самосвідомості, - визначив О.Д. Бойко, - були практичним кроком до створення правової держави" [20].

Прогресивною була і військова реформа, що тривала п'ятнадцять років. Вона замінила рекрутчину, яка в основному поширювалась на селян, загальною військовою повинністю, скоротила термін військової служби до 6-7 років, заборонила тілесні покарання тощо.

Модернізаційні реформи стимулювали піднесення суспільного руху. Вони певною мірою демократизували суспільство, залучили до громадянського життя багатомільйонне селянство, розширили межі й урізноманітнили форми суспільної активності. В 60-80-х роках XIX століття широкого розмаху набрав народницький рух, основною опорою якого стали вихідці з дворянської та різночинської інтелігенції, в тому числі й спеціалістів аграрного профілю. Серед народників були прихильники різних шляхів вирішення селянського питання. По-перше, пропонувалося встановити в аграрному секторі соціалістичний устрій на основі селянської общини. По-друге, лідер анархістів М.Бакунін виступав за організацію селянського бунту, нової пугачовщини.

Народницькі організації, які діяли в Україні, схвалювали перший підхід вирішення селянського питання. На початку 70-х років активізувався громадський рух, який домагався розвитку народної освіти, поширення національної ідеї, формування національної свідомості. Наприкінці XIX - на початку XX століття виникли українські політичні партії, у програмах яких були сформульовані цілі та завдання з аграрного питання. "Братство Тарасівців", створене у червні 1891 року, виступало за націоналізацію землі. Революційна українська партія, що виникла у 1899 році, орієнтувалася на сільській пролетаріат та незаможне селянство і домагалася наділення їх землею.



Українська народна партія ставила питання про націоналізацію землі за принципом відчуження за викуп від власників-українців і без викупу від власників-неукраїнців. Українська радикально-демократична партія стояла на позиціях примусового викупу від приватних власників землі і промислових підприємств, які часом мали бути націоналізовані. Українська партія соціалістів-революціонерів у початковий період свого існування висувала вимогу націоналізації землі, що, як вважали її лідери, дало б змогу регулювати аграрні відносини відповідно до економічних особливостей України. Таким чином, наприкінці XIX - на початку XX століття більшість українських партій домагалася націоналізації землі. Ставилось питання про викуп селянами землі [21].

Виявом прагнення селянства відстоювати свої інтереси є утворення в Східній Україні влітку 1905 року місцевих організацій Всеросійської селянської спілки. Найбільшого поширення ці об'єднання набули на Лівобережжі та Півдні, де найгостріше виявилися негативні аспекти реформи 1861 року. Всього на східноукраїнських землях діяли 120 селянських і волосних організацій спілки, 12 повітових і 7 губернських комітетів. Вони домагалися остаточного вирішення аграрного питання і підтримали столипінський курс на реформування аграрного сектора. Його основу становили три ключові ідеї: руйнування селянської общини, дозвіл селянину отримувати землю у приватну власність (хутір чи відруб), переселення селян у малозаселені райони Сибіру, Середньої Азії, Північного Кавказу.

Відомо, що у III універсалі Української Центральної Ради записано, що "...землі ті єсть власність усього трудового народу й мають перейти до нього без викупу..." [22]. За радянської доби вона була націоналізована і передана у довічне користування колгоспам і радгоспам.

Основою сучасної аграрної реформи є утвердження права приватної власності на землю і перетворення її у товар. На цих засадах селянин стане не тільки власником землі, а й повноправним господарем.

1. Лисяк-Рудницький І. *Історичні есе*. - К.: Основи, 1994. - С 145-148.

2. *Енциклопедія українознавства Частина 3*. - С 1041.

3. Лисяк-Рудницький І. *Там само*. - С. 149.

4. Голицинская Е. *Украина и ее колонии // Украинская жизнь*. - 1914. - № 4. - С. 21.

5. Драгоманов М.П. *Вибране*. - К.: Либідь, 1991. - С. 284-285.

6. Див.: Теплицький В.П. *Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні*. - К., 1905. - С. 122.

7. *Отмена крепостного права на Украине: сборник документов и материалов*. - К., 1961. - С. 7.

8. Дорошенко Д. *Нарис історії України*. - Мюнхен, 1966. Том 2. - С. 292.

9. *Отмена крепостного права на Украине: сборник документов и материалов*. - С. 22-24.

10. *Там само*. - С. 25.

11. Леценко М.Н. *Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму*. - К, 1970. - С. 43.

12. *Там само*. - С. 57.

13. Верига В. *Нариси з історії України (кінець XVII - початок XX століття)*. - Львів: Світ, 1996. - С 246.

14. Див.: *История Украинской ССР*. - К., 1983. - Том 4. - С. 333-334.

15. Левитський М.В. *Про хліборобські спілки (артілі) Сільський господар*. - 1918. - № 3-4. - С. 7-8.

16. Марочко В.І. *Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.)*. - К., 1995. - С. 37.

17. *Там само*. - С. 39.

18. Панченко П.П., Славог В.П., Шмарчук В.А. *Аграрна історія України*. - К.: Просвіта, 1996. - С. 89.

19. Бойко ОД. *Історія України*. - К.: Академія, 1999. - С. 218.

20. *Там само*. - С. 219-220.

21. Див.: Головченко В.І., Демиденко Г.Г., Срколаєв В.М., Рубаник В.С. *Українські політичні партії кінця XIX - першої половини XX століття. Довідник*. - Харків, 1994. - С 21, 25, 28, 39.

22. *Великий українець*. - К, 1992. - С 185.

**Ващенко А.В. (м. Чернігів)**

### **Розбудова органів селянського громадського управління (законодавчий аспект)**

Маніфест 19 лютого 1861р. відкрив нову сторінку у житті найчисельнішого стану Російської імперії - селянства. Перед самодержавством постало дуже складне завдання - прийняти до оновлюваного дому, за умови рівноправного членства, багатомільйонну масу різнорідного за характером, рівнем розвитку, культурою, світоглядом, традиціями і звичаями та способом господарювання селянства. Зрозуміло, що одним проголошенням рівності в правах досягти справжнього рівноправ'я неможливо, а потрібні десятиліття напруженої, цілеспрямованої законотворчої роботи.

Такий радикальний крок як ліквідація кріпосного права і надання селянам нового юридичного статусу потребував цілого ряду змін, в тому числі, і в системі управління,

перш за все, на місцях. До реформи більшість селян перебувала під вотчинною владою поміщиків, держава мала до них опосередковане відношення. А тепер, після звільнення селян, вся відповідальність за них лягала на плечі держави і ця ноша для самодержавства виявилась дуже важкою.

Розбудова системи управління селянським станом представляла собою складний і багатогранний процес, який навіть на початок XX ст. не набув завершених рис. Законодавці весь час перебували в пошуку найоптимальніших форм управління, а їх завдання ускладнювалось істотними відмінностями у господарському, соціальному і етнокультурному розвитку багатомільйонної селянської маси Російської імперії.

Розглянемо законодавче підґрунтя сільського та волосного управління, яке законодавцями XIX ст. було назване як "суспільно управління сільських обивателів", а в історичній літературі більш відоме як "селянське самоврядування."

Редакційні комісії приділяли значну увагу пореформеному устрою системи управління селянами. В них розглядалися різні пропозиції: реформатори намагались перенести на місцевий ґрунт історичний досвід розбудови системи управління Англії і Франції, а також вітчизняний - управління державними селянами, яке здійснювалось за реформою П.Д. Кисельова. Відомо, що у 1838 -1839 рр. для управління державними селянами були створені сільські, волосні, окружні та губернські правління із чітким розмежуванням функцій і обов'язків як між ними, так і для всіх посадових осіб, аж до писаря. Це був дуже важливий крок на шляху включення селянства до системи державного управління та до звільнення його від влади звичаю, що могло стати передумовою для зрівняння селян з іншими станами. Але творці реформи 1861 р. не знайшли доцільним повністю перенести на поміщицьких селян досвід управління державними селянами, взявши лише окремі аспекти.

У справі звільнення селян навіть реформатори з ліберальними поглядами намагались робити поступові, зважені кроки, що в майбутньому дало ґрунт для висновків про консервативний характер самої реформи. Так, незважаючи на те, що більшість дуже добре розуміла, що в нових господарських умовах община буде гальмом для подальшого розвитку, вона була не лише збережена, а і отримала частину колишніх вотчинних функцій (питання опіки, виконання рекрутської повинності і т. д.).

Державі община була необхідна як нижча фіскально-адміністративно-поліційна одиниця, а селяни на першому етапі "нового" життя також були зацікавлені у збереженні общини, бо вона допомагала їм пристосуватись до нових умов, захищала їх інтереси. Отже, збереження общини бачилось як об'єктивна необхідність перехідного періоду, а також як неодмінна умова збереження станового принципу побудови суспільства.

Виходячи з цього розробка питань місцевого управління велася з урахуванням наявності общини. В результаті вся різнорідна селянська маса Російської імперії була зведена в розряд селян-власників і підпорядкована системі органів, яка носила становий характер. В основу низової ланки управління було покладено принцип самоуправління в общині. Воно мало дворівневу будову. Перший рівень - сільське самоуправління - базувалося на одному або декількох сільських товариствах (общинах). Головною умовою при його формуванні було спільне володіння землею селянами, що до нього входили, тому у законодавстві підкреслювалось, що сільські товариства складаються із селян одного поміщика або декількох, але за умови користування спільними угіддями. Великі поселення могли розділятися на декілька товариств, а малі об'єднуватися або приєднуватися до інших, за згодою останніх [1, §2188-2189]. Розпорядчим органом у сільських товариствах було зібрання всіх домогосподарів та посадових осіб - схід. За відсутності господарів з поважних причин його могли замінити інші члени сім'ї, а вдови були постійними повноправними членами сходів. Великі патріархальні сім'ї могли мати на сході двох, а то і більше (в залежності від звичаю) представників. Саме ці категорії селян були наділені правом голосу. Селяни-власники, що викупили свою землю, теж брали участь у сході, але не могли голосувати при вирішенні проблем, які виникали внаслідок тимчасово зобов'язаного стану селян. На сходах мали право брати участь і селяни без землі та господарства, інші зацікавлені особи, ті, хто був приписаний до товариства, але не проживав на його території та інші, але без права голосу [ 1, § 2191-2211].

Законодавці свідомо виключили із числа учасників сходу дворян-землевласників: з одного боку, через розуміння величезної різниці у становищі, а з іншого, через неможливість захистити інтереси великого землевласника, надавши йому рівні із селянином

права на сході. На наш погляд, не зовсім виправданим було відсторонення від участі у сході приходського священика, його присутність в певних ситуаціях могла бути стримуючим фактором.

До компетенції сходу було віднесено питання по регулюванню життєдіяльності сільських товариств. Серед них велике значення мали: вибори сільських посадових осіб і виборних на волосний схід; випровадження та прийом до товариства; опікунські справи; сімейні розподіли; складання скарг і прохань до вищестоящих органів; справи по військовій повинності; усунення від участі на сході. Оскільки сільське товариство було господарською одиницею, то схід вирішував всі найважливіші справи господарського характеру, пов'язані з общинним землеволодінням: переділи землі або остаточне розділення на ділянки, що переходили в постійне користування; розподіл мирських земель тощо [1, § 2193-2211].

Як нижча фіскальна одиниця сільський схід проводив розверстання податків між членами товариства та здійснював заходи по стягненню недоздач. Також схід мав право вирішувати питання про визначення сум на мирські витрати та їх використання, призначення плати посадовим особам сільського правління, переведення суспільних хлібних запасів у грошовий капітал, призначення допомог потерпілим від пожежі, неврожаю тощо [1, § 2193-2211].

Як видно, законодавці наділили сільський схід досить широкими повноваженнями, але на практиці всі найважливіші питання вирішувалися сільським правлінням, склад якого визначався частково законом, а частково місцевим звичаєм. До нього входили: сільський староста (обов'язково), мирський староста, сільський голова, бурмістр, збирачі податків, наглядачі хлібних магазинів, училищ, лікарень, лісні і польові сторожі і т.п. - зважаючи на необхідність та місцеві традиції. Всі ці посади були виборними, але не всі оплачуваними і привабливими для селян, і тому вони свідомо уникали їх.

Фактично, всю владу у товаристві уособлював сільський староста, який обирався сходом на три роки. Він не лише скликав схід, а і вирішував, які питання на ньому будуть розглядатися. На старосту покладался обов'язок: виконання рішень сходу та вищестоящих органів, контролю за відбуванням повинностей та сплатою податків. Також він мав спонукати до виконання договорів і домовленостей як між селянами, так і між селянами та особами

непідконтрольними сільському управлінню, стежити за цілістю меж і межевих знаків, за станом доріг, мостів та інших споруд, за порядком в школах та лікарнях тощо. Сільський староста завідував громадськими грошима і всім мирським господарством, що дуже часто приводило до зловживань. До обов'язків старости також входило широке коло питань поліційного характеру. Для ефективного виконання своїх обов'язків сільський староста мав право карати селян штрафом (до 1 руб.), ув'язненням (до 2-х діб) або залученням до господарських робіт [1, § 2211-2219].

Другою ланкою селянського самоврядування було волосне управління, яке складалось із сходу (по одному виборному від десяти господарів всієї волості) та посадових осіб (сільських і волосних). Волость як територіально-адміністративна одиниця, була відома ще за часів розбудови Російської централізованої держави, а з 1797 р., з наданням їй поліційних та судових функцій, вона була введена для управління державними та удільними селянами [2].

Згідно з положеннями реформи 1861 р. волость, як територіально-адміністративна одиниця, вводилася для управління селянським станом у більшості російських губерній (виключенням стали Польща, Прибалтика, Фінляндія та деякі інші території) і проіснувала з 1861 р. по 1923 р. Волості склались із декількох сільських товариств, кількість ревізьких душ в яких коливалась від 300 до 2000, а відстань від волосного центру до окраїн - не мала перевищувати 12 верст [1, § 2133-2140]. Значна кількість волостей була сформована на базі приходу, але законодавство не зобов'язувало брати його за основу, загалом волость була штучним утворенням.

Волость, як адміністративно-територіальна одиниця, зосереджувала в собі не лише функції адміністративно-господарського управління, а й була низовою ланкою в системі судочинства (волосний суд). Але вона, як і сільське товариство, була селянською, мала становий характер, що унеможлилювало її пряме включення до державної системи управління та судочинства. В цьому питанні російські законодавці не знайшли доцільним використати досвід французьких комун чи англо-американських приходів.

Волость представляла собою досить складний організм, тому і функції її управління були більш обширними, хоча по ос-

вирішував питання, що стосувались суспільного життя та господарських відносин сільських обивателів волості. Схід призначав і контролював діяльність виборних посадових осіб волості, а також призначав їм винагороду. В його компетенції було обрання земських гласних від селян. На волосний схід було покладено фіскальні функції по призначенню і розкладці мирських зборів і повинностей в межах волості. Селяни самостійно вирішували питання про створення волосних училищ, хлібозапасних магазинів, позиково-ощадних кас тощо і наглядали за їх діяльністю. Схід був уповноважений вирішувати справи про опікунство та догляд, а також контролювати діяльність призначених для цього осіб. Підлягали вирішенню сходом і ряд питань, пов'язаних із відбуванням селянами військової повинності [1, §2151-2161].

Головував на сході та слідкував за дотриманням порядку волосний старшина. Він обирався сходом строком на три роки і уособлював волосну владу. На відміну від сільського старости, посада волосного старшини була більш престижною, бо мала ряд переваг: вони завжди отримували жалування, звільнялись на час служби від тілесних покарань та військової повинності (а також і один із близьких родичів за його вибором) тощо [1, § 2235-2236].

Його компетенція поширювалась на волость і її жителів, але лише селянського стану. Старшина складав і пропонував на вирішення сходу список справ, а також скликав та розпускав волосний схід і в цьому питанні до 1889 р. (до запровадження інституту земських дільничних начальників) він мав певну самостійність. На нього також було покладено нагляд за вчасним відбуттям та сплатою повинностей, зборів селян, приписних до волості колишніх дворових осіб, а також контроль за поповненням та витратами мирських сум та за мирським майном. Волосний старшина був відповідальний за стан доріг, мостів, дамб та інших споруд на території волості, мав вживати заходи щодо їх ремонту. Як голова волосної адміністрації старшина здійснював нагляд за всіма посадовими особами волості як виборними, так і призначуваними, а також слідкував за виконанням вироків волосного суду. Він же завідував видачею паспортів і різних довідок селянам, яких з часом ставало все більше (на тимчасове відлучення, на перехід до іншого товариства і т. д.). До нього, як до голови волосного управління, надходило безліч вимог від вищестоящих органів про надання

інформації про стан справ у волості [1, § 2162-2168], і, хоча безпосереднім виконавцем всіх паперових справ був волосний писар, величезну роль якого у волосному правлінні засвідчують багато дослідників і сучасників [2, 3, 4], але основна відповідальність лежала на старшині. Окрім цього волосний старшина мав наглядати за станом опікунських справ. Таким чином, під його безпосереднім контролем мали перебувати всі питання суспільного життя селян волості.

Дуже обширними і відповідальними були повноваження старшини поліційного характеру. Саме він, за вказівками місцевої поліції та вищестоящих органів, оголошував постанови та накази уряду, мав слідкувати за їх виконанням. Старшина був гарантом безпеки майна і особи у волості, мав слідкувати за дотриманням порядку у громадських місцях. Він повинен був інформувати поліцію про всі випадки правопорушень у волості, слідкувати за дотриманням правил приписки та виписки селян, попереджувати та класти край злочинам, при можливості затримувати злочинців, проводити попереднє слідство і зберігати докази, а також затримувати бродяг і дезертирів [1, § 2162-2168].

У разі невиконання селянами його законних вимог або при їх порушенні, старшина міг накладати ті ж покарання, що і сільський староста. Доказом особливого становища та влади слугував нагрудний знак із світлої бронзи з написом "Волосний старшина" та "Сільський староста". Сам волосний старшина мав виконувати всі законні вимоги повітового та губерньського начальства.

Виконавчим органом, який разом із старшиною керував справами волості, було волосне правління, що складалось із сільських старост (їх могли замінювати засідателями від сільських товариств) та волосних посадових осіб з яких обов'язковими були старшина та збирачі податків. Правління виконувало постанови сходу щодо видатків із волосних сум, а також про продаж особистого майна селян по стягненні казни та приватних осіб (окрім випадків, які були у компетенції загальної поліції). Ним вирішувались питання про прийняття на службу та звільнення посадових осіб волості, що служили по найму. По решті питань старшина лише радився із правлінням, але остаточні рішення виносив сам [1, § 2143-2150].

Органи селянського самоврядування включались до загальнодержавної системи управління через вищестоящі органи повіту та губернії. Однак це включення, зважаючи на їх становий характер, було досить опосередкованим та і система державного управління перебувала на стадії реформування. Саме губернське та повітове управління у пореформений період зазнало найбільших трансформацій. На цьому рівні найвиразніше проявилось змагання між прихильниками та противниками станового принципу побудови суспільства. В результаті безпосередній контроль над органами селянського самоврядування здійснювали спочатку мирові посередники та їх з'їзди, потім, з 1874 р., у більшості регіонів імперії цей інститут було замінено на колегіальні органи - Повітові у селянських справах присутствія, що охоплювали своєю владою повіт, а у 1889 р., за новою реформою, селянське самоврядування перейшло під контроль земських дільничих начальників, які мали адміністративні та судові повноваження і поширювали їх на декілька волостей, що об'єднувались у дільницю.

Таке реформування органів управління на рівні повіту впливало на ступінь самостійності селянського самоврядування, а компетенція його по адміністративній лінії фактично лишалась незмінною, хоча в останні десятиліття XIX - на початку XX ст., внаслідок ускладнення суспільних і господарських відносин, вона значно розширилась і стала більш різноманітною.

Отже, у пореформений період для управління селянами законодавці використали досвід самоуправління в общині і перенесли його навіть на ті регіони, у яких общинна організація була дуже слабкою або її не було зовсім. До компетенції органів селянського самоврядування було віднесено найважливіші питання, що стосувались повсякденного життя та землекористування селян. Запровадження ж дворівневої будови селянського самоврядування пояснювалось ускладненням господарського та суспільного життя селян, спробою поступового включення їх до державної системи управління, середня ланка якої базувалась на адміністративно-територіальному принципі.

На наш погляд, явним відступом від основного принципу загальноімперської системи управління, яка базувалась на одноособовій владі, було збереження колегіального вирішення важливих питань на сільських та волосних сходах. Це була данина традиції, звичаю, який панував у

селянському середовищі. Але на практиці сходи контролювались посадовими особами і вся повнота влади належала сільському старості та волосному старшині, т. ч. принцип єдиноначальності пронизував і органи селянського самоврядування.

1. Учреждение общественного управления сельских обывателей//СЗРК- Т. II. - 4.1. - Изд., 1876.
2. Бондаревський А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. - К., Наукова думка, 1961. - 233 с.
3. В волостных писарях. Очерки крестьянского самоуправления Н. Астырева. М., 1886. 229 с.
4. Записки земского начальника А. Новикова. -240 с.

**Верховський М.М. (Черкаси)**

### **Особистості в реформі 1861 року**

Сучасні реалії дуже схожі з економічним і політичним життям середини XIX ст. Суспільство бачить перед собою такі ж проблеми: необхідність кардинальних реформ у всіх сферах життя, криза владних структур, політична нестабільність, різке зниження продуктивності праці і найголовніше - невирішеність земельного питання. Повертаючись майже на півтора століття назад, нам необхідно згадати, як наші предки намагалися вирішувати назрілі проблеми, і як це їм вдалося, а якщо не вдалося, то чому.

Є дуже мало епізодів у вітчизняній історії, про які було б написано стільки історичної літератури, як про події середини XIX ст., а саме про період Великих реформ. На превеликий жаль, у вітчизняній історіографії цей історичний відрізок часу має не достатнє відображення. Історики обмежувались переважно висвітленням негативних аспектів і наслідків реформ, мало показують, а іноді і замовчують, роль керівників держави і їх близького оточення у проведенні реформ.

Широкому загалу нашого суспільства і досі не відомі життя і діяльність реформаторів XVIII - XIX ст. в українських землях. Мається на увазі діяльність Марії-Терезії, Йосипа II, Олександра II. В переддень річниці скасування кріпосного права в Російській імперії, спробуємо показати роль у проведенні реформи імператора Росії Олександра II та великої княгині Олени Павлівни.

Як показує історичний досвід, при проведенні кардинальних змін у суспільстві, дуже багато залежить від першої людини в державі. Сучасники та історики наділяли Олександра II протилежними характеристиками, які іноді виключали одна одну. "Гуманность и мягкость, законность и справедливость - эти черты были присущи Александру II еще в ранней молодости, составляя характерную особенность духовной личности его. И надо сказать все это было умело развито его воспитателем В.А.Жуковским, имевшим сильное влияние на него. Сведения о выдающемся значении для государства "суда и процесса" цесаревич Александр подчеркнул из уроков Сперанского, занимавшегося с ним законоведением и практическим судопроизводством" [1,58]. З іншого боку, видатний історик XIX ст. С.М.Соловйов на Олександрі II як на реформаторі ставить хрест. "Преобразования, судил он,- производится успешно Петрами Великими и беда если за них принимаются Людовики XVI и Александры II. Преобразователь, вроде Петра Великого, при самом крутом спуске держит лошадей в сильной руке - и экипаж безопасен; но преобразователи второго рода пустят лошадей во всю прыть с горы, а силы сдерживать их не имеют, и поэтом}' экипажу предстоит гибель" [2,162].

Коротко зупинимось на біографії Великого реформатора. Народився він у 1818 році в сім'ї великого князя Миколи Павловича. Оскільки у старших братів Олександра I і Костянтина не було нащадків, які могли б претендувати на престол, від народження Олександр Миколайович стає майбутнім монархом. "Это маленькое существо признано стать императором" - так сказала про нього мати [3,699]. Поет Жуковський вітає "милого пришельца в Божий свет", "как прекрасное России упованье" и на высокой гребне царства желал ему внутренних добродетелей и внешней славы". [3, 699]. На думку С.Платонова, виховання Олександра II було поставлено чудово. З малих років його вихователем був капітан Мердер, людина гуманна і розумна. З 9-ти років Олександр починає вчитися під керівництвом блискучого поета першої половини XIX ст. В.А.Жуковського. Батько Олександра Микола I затвердив план навчання цесаревича, метою якого було зробити майбутнього імператора людиною освіченою, яка захоплюється військовою справою. Цесаревич багато вчився і мав добрих вчителів. М.М.Спіранський вів з ним бесіди про закони, що стало приводом

до складання "Руководство к познанию закона". Кабінетні заняття доповнювалися просвітницькими поїздками по Російській імперії. З 23 років Олександр Миколайович починає займатися службовою діяльністю. Батько постійно знайомить сина з різними галузями державного управління і навіть доручає йому загальне керівництво справами в свою відсутність.

Необхідно об'єктивно вказати на те, що робота по реформуванню села проводилась ще при попередниках, а саме Павлом I, Миколою I. Однак саме Олександр II випала доля провести рішучі кроки в цьому питанні, як і у всіх інших сферах життя суспільства.

В своїй реформаторській діяльності Олександр II спочатку намагається опиратися на широкі верстви дворянства. Він пропонує по всіх губерніях провести дворянські збори, на яких висловити побажання і рекомендації щодо майбутнього села. Всі намагання царя залишилися марними, і, коли Олександр II не дочекавшись "... со стороны губернских обществ формальных заявлений не поступало и дворянство до поры до времени не рисковало выступать со сломным почином в крестьянском деле, то частным запискам и личным влиянием суждено было сыграть большую роль в Великой реформе" [3,704].

Не отримавши широкої підтримки з боку дворянства, імператор іде шляхом директивного ведення реформ, не звертаючи увагу на протести деяких опонентів. В цій боротьбі він опирається на частину ліберальної бюрократії і членів імператорської сім'ї. І, хоча сучасники вважали царя "слабохарактерным с винегретом в мыслях и чувствах" [4, 14], вже в 1858 році ми бачимо іншого царя. При затвердженні урядової програми селянської реформи, "... большинство членов главного комитета было явно против, но царь присек дебаты и объявил вопрос решенным" [5,307].

Енергійна праця царя прокладається на прикладі створення, комплектування та діяльності Редакційної комісії, де були підібрані люди одного з царем покоління і вважались видатними державними і громадськими діячами Росії [5., 310]. Для успішної роботи Олександр II навіть дозволив користуватися матеріалами опозиційного журналу "Колокол", який видавався у Лондоні Герценом: "Чтобы знать, не взирая на личности, что о них пишут и использовать разумную критику в интересах дела" [ 5.312].

Об'єктивною, на наш погляд, є наступна характеристика особи імператора: "Коллеблюющийся император, однако обладал достаточной долей упрямства, что в сложившихся обстоятельствах сыграло положительную роль. Александр II упрямо добивался осуществления своей идеи" [4,20].

Дії імператора отримали схвальні відгуки не тільки з боку прогресивної ліберальної демократії і буржуазії, а й з боку найзапекліших критиків російського самодержавства, зокрема О.І.Герцена, який в 1861 році писав: "... Александр II сделал много, очень много: его имя стоит уже выше всех его предшественников. Он боролся во имя всех человеческих прав, против хищной толпы закостенелых негодяев и сломил их. Этого ему ни народ русский, ни всемирная история не забудут ... мы приветствуем его именем освободителя ... Я в императоре Александре вижу сильного представителя противоположного нам начала, враждебного нам стана, я уважаю в нем нашу борьбу" [6,123].

В умовах феодального абсолютизму Олександр II здійснює справжній подвиг: своїми реформами він виступає проти всього класу дворянства, пропонує їм нові капіталістичні ринкові умови існування. У січні 1862 року, підводячи перші підсумки реформи, П.Г. Семенов пише В.А.Черкаському: "Власть и авторитет помещиков упали как карточный домик. А помните Вы опасения А.М.Милютина, который утверждал, что помещичья власть, отмененная на бумаге, долго еще продержится наделе своими традициями! Где эта власть и где ее традиции?" [7,9].

Запровадженню реформи сприяли і члени правлячої династії, серед них велика княгиня Олена Павлівна (1807-1873), яка виступала з ідеями ліберальної моделі скасування кріпацтва.

Принцеса Фредеріка-Шарлота-Марія Вюртенберг Штутгартська походила з бокової лінії Вюртенбергського королівського дому, до якого належала мати імператорів Олександра I і Миколи I імператриця Марія Федорівна. У лютому 1824 року вона отримує нове ім'я Олени Павлівни і одружується з Великим князем Михайлом Павловичем. Це була жінка, вихована на ідеях європейського Просвітництва, знайома з передовою західною літературою, яка об'єктивно визначала місце Російського самодержавства у системі європейських політичних режимів. У середині 30-х років Олена Павлівна знайомиться з видатним реформатором у селянському питанні П.Д. Кисельовим. За бажання знайомитися

з колом наук, які сприяли реформуванню села, Микола I назвав її "вченим нашої сім'ї" [8,13].

П.Д. Кисельов на прохання Олени Павлівни складає план господарських перетворень в Оранієнбауманському помісті. Перші кроки по перетворенню помістя почалися весною 1836 року. Велика княгиня влітку цього ж року пише чоловікові: "Я вся в делах по переустройству Ораниенбаума. Моя идея учредить здесь образцовую ферму, которая со временем улучшит состояние крестьян, - забота трудная, но в тоже время интересная, и я благодарю тебя за то, что открыл для меня столь обширное поле для полезных занятий" [8.13].

В основу "оранієнбауманського" плану був покладений принцип "губернаменталізму", запропонований П.Д.Кисельовим для реформування державних і поміщицьких селян. Оленою Павлівною був підібраний спеціальний штат управляючих (переважно німців), були визначені межі господарських повноважень кріпаків і власників у питаннях про наділи і повинності, перехід селян на грошовий оброк. Говорячи про ці заходи можна бачити елементи інвентаризації, яку П.Д. Кисельов розглядав як спосіб поетапного подолання кріпацтва і перехід до двоєдиного плану поступового згортання кріпацтва, який був висунутий ще в 40-ві роки XIX ст.

Олена Павлівна поділяла думку про винятковий пріоритет держави у справі майбутньої селянської реформи, про забезпечення селянина власною економічною основою. Підсумками "оранієнбауманського" плану мали як позитивні, так і негативні наслідки. Позитивними можна назвати досягнення певного зовнішнього добробуту та форм. З іншого боку, цей досвід не можна було рекомендувати традиційним зерносіючим районам Росії.

В 1855-1856 роках Михайлівський палац великої княгині стає центром, куди сходяться пропозиції про проведення реформ. З них виділяються документи К.Д.Кавеліна і поміщика В.В. Тарновського. Олена Павлівна стає прибічницею скасування кріпацтва із землею за викуп при вирішальній ролі держави. Носіями якої виступали в середині 1850-х років "ліберальні бюрократи". Виразниками цих поглядів Олени Павлівни були учасники засідань ліберального "гуртка Кавеліна-Мілютіна". "Важнейшей экономической перспективой реформы, которую правительство должно было провести, опираясь на либеральное меньшинство дворянства, согласно мнению КДКавелина, было

создание крестьянского мелкособственного хозяйства, сосуществующего с крупной дворянской собственностью" [8,15].

Під впливом ідей свого близького оточення Олена Павлівна погоджується на експеримент у своєму помісті: в 1855 році вона надає особисту свободу своїм кріпакам. Для цього експерименту вибирається велике помістя Олени Павлівни на Полтавщині, в Костянтиноградському повіті. В Карлівці, так називалося це помістя, проживало по різним даним "15017 душ мужского и женского пола, из которых 2839 были самостоятельными хозяевами" [8, 16]; "...крупное имение Карловка, на думку Литвака Б.Г., з 12-тью селениями в Полтавской губернии. В имени было свыше 9 тыс. десятин земли, 7392 души мужского пола и 7625 душ женского пола" [4, 23]. Враховуючи ці розбіжності, необхідно відзначити вдалий вибір реформаторів: "Карловка была ярким примером товарного зернового хозяйства южной полосы с высокой плотностью населения..." [8,16]. Управителем помістя Карлівка був К.Енгельгардт, який і готував перші документи до "карлівського проекту".

Значення "карлівської справи" 1855-1859 років для реформаторського досвіду царського уряду і, в кінцевому результаті, для прийняття реформи 1861 року постійно підкреслювалося в історичній літературі. "... сегодня, на основе неизвестных ранее материалов личного архива Елены Павловны, сделалось возможным также проследить, как складывался круг участников дела, и выяснить причины ряда изменений, лежащих в его основе социально-экономической концепции" [8.16].

У вересні 1856 року в оточенні Олени Павлівни виникає ядро "карлівського гуртка" з ліберальних бюрократів вищих відомств. Першим важливим документом, як ми згадували вище, була записка К.Енгельгардта з точними економічними розрахунками. Потім з'являється план Мілютіна 1856 року по визволенню селян Полтавської і суміжної губерній про який схвально говорить велика княгиня: "Этот план был призван дать общие рекомендации местному дворянству, которое следуя "августейшему" примеру владельцы Карловки, могло по собственной инициативе собраться в особые комитеты для обсуждения условий освобождения крестьян" [8.16].

Олена Павлівна у березні 1856 року доповідає царю: від нього заперечень не було, навпаки, щось подібне намагався запропонувати і сам імператор.

Наступним кроком прибічників\* Олени Павлівни було рішення перенести "міні реформу" на загальноімперський ґрунт. В другій половині березня 1856 року Олександр II затвердив план для Карлівки і дозволив зібратися членам "карлівського гуртка" з числа поміщиків, які погоджувалися звільнити селян. Безпосередньо цю роботу очолювали К.Енгельгардт і полтавський поміщик Кочубей. Результати роботи полтавчан були готові до дня коронації імператора (серпень 1856 року).

Але під час коронації опонентам радикальних реформаторів вдалося заблокувати переговори з імператором у Москві, і події переносяться до Петербурга. Велика княгиня дає вказівку Мілютіну скласти новий документ, в якому були б відображені не тільки господарсько-юридичні перетворення в Карлівці, але і модель селянської реформи при виключенні приватної ініціативи поміщиків.

З'являється записка Олени Павлівни від 7.10.1856 року під назвою "Предварительные мысли об устройстве между помещиками и крестьянами". Цей документ мав подвійне значення: і як приватний проект, і як документ програмно-теоретичного значення. Особливістю записки було те, що вона розглядалася від імені великої княгині. "Излагая общие мысли об устройстве отношений между помещиками и крестьянами, я постоянно имела ввиду собственные обязанности по устройству принадлежащих мне крестьян" [8,17].

Після коронаційної промови імператора у "верхах" починається боротьба за пріоритети при проведенні майбутніх перетворень. Велика княгиня намагається знайти підтримку у колах вищої бюрократії, викликати у них зацікавленість до своїх реформаторських концепцій, всупереч консервативним опонентам. За ініціативи близького оточення імператора з'являється відносно м'який відгук на записку великої княгині від 7 жовтня. Імператор не приймає "загальні підстави", а допускає подальшу роботу над "карлівським проектом". Знаючи зміст резолюції імператора, Олена Павлівна представляє Олександрю II Мілютіна в якості можливого співробітника реформи і автора "загальних підстав" записки від 7-го жовтня 1858 року. Продовжуючи роботу по просуванню "карлівського проекту" Олена Павлівна знаходить союзника, надійного провідника своїх ідей - великого князя Константина Миколайовича.

Необхідно зупинитися на "німецькому" періоді реформаторської діяльності великої княгині. Перебуваючи в Німеччині, імпе-



ратор відкидає проект Секретного комітету, який був альтернативою "карлівців". Складений у Вільбадені проект великої княгині міг успішно конкурувати з проектом Секретного комітету. Після Вільбадена велика княгиня переїздить до Дармштадта, де знайомить з основними положеннями "карлівського проекту" членів імператорської сім'ї.

У другій половині серпня 1857 року були проведені додаткові засідання великої княгині з Кисельовим і Кавеліним в Остенді. З цього міста в Петербург Кавелін везе готовий "карлівський проект", який повинен був потрапити до рук імператора Олександра II через великого князя Костянтина Миколайовича, але великий князь не наважився відкрито виступити проти програми Секретного комітету. У листопаді 1857 року імператор приймає рішення поетапного визволення селян, починаючи з північно-західних губерній. Це стало початком гласності у селянському питанні. У зв'язку з початком вирішення селянського питання, Олександр II пише Олені Павлівні: "Это всего лишь первый шаг в насущном для нас вопросе. Даст Бог, можно будет использовать его для благополучного завершения, и вопрос об освобождении послужит солидным основанием будущему состоянию собственности в нашем дорогом Отечестве, которое как я знаю, Вы любите всем сердцем". [8.23].

У першій половині 1858 року велика княгиня готує до публікацій в російських виданнях законодавство західних країн з аграрного питання. З цього ж року вона домагається участі в засіданнях Полтавського губернського комітету і майбутнього комітету по визволенню селян. 4-го грудня 1858 року царат приймає нову, остаточну програму в селянському питанні. Її ідеї повністю співпадали з ідеями записки від 7-го жовтня Мілютіна і затверджували буржуазний принцип визволення селян з землею за викуп. Це був заключний етап існування "карлівського проекту". 27 грудня 1858 року цей проект був переданий до Державної Ради і 2-го лютого 1859 року затверджений імператором.

Кріпаки Карлівки отримали особисту свободу. На одного селянина припадало по 4 десятини землі. Всього селянська земля складала 39 649 десятин, панська - 53941 десятин. Панську землю купували 15017 селян шляхом капіталізації оброку з розрахунку 6% річних. Оброк складав 1,50 коп. з десятини на рік. Відробітки обмежувалися

20 робочими днями з 1 десятини на рік [8, 24].

Всі головні учасники "карлівської справи" Мілютін, Черкаський, Самарін, Тарнавський, Галаган ввійшли до складу нового урядового органу - Редакційної комісії, яка цілком контролювала найважливіші стадії підготовки реформи 1861 року.

Як висновок - великій княгині вдалося досягти своєї мети. Мілютинська концепція "карлівський проект" - збереглася в урядових програмах. Олена Павлівна, нагороджена в 1861 році пам'ятною медаллю діяча реформи, була однією з важливих провідників нової соціально-економічної концепції Великих реформ середини XIX ст.

1. Козлов В. Т. Великая реформа Александра II. Грани государственности. -М., 1992.
2. Соловьев Ю. Странички летописи сумашедшего дома. //Родина, 1993. -№1.
3. Платонов С. Лекции. -Петроград., 1915
4. Литвак Б.Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформанная альтернатива. —М., Политиздат, 1991.
5. Захарова Л.Г. Россия на переломе //История Отечества. —М., 1991.
6. Перумова Н. Два Александра: взгляд на реформы Александра II из Лондона. //Родина, 1993. -№11.
7. Христофоров И.А. "Аристократическая" оппозиция реформам и проблема организации местного управления в России в 50-70-е годы XIXвека. //Отечественная история -2000. -№1.
8. Резникова Е.Е. Крестьянский вопрос в России и проекты великой княгини Елены Павловны. //ВестникМГУ. -Серия "История"- 1999., -№1.

**Ігнатенко В.В. (м. Черкаси)**

### **Вплив реформи 1861 р. на реформування української суспільно-політичної думки другої половини XIX ст.**

Реформа 1861 р., крім своїх безпосередніх соціально-економічних наслідків, що продовжують уже майже півтора століття отримувати неоднозначну оцінку дослідників, мала опосередкований вплив на еволюцію української суспільно-політичної думки. Саме після реформаційних процесів на селі в політологічних концепціях українських науковців спостерігаються симптоматичні зміни. Мова йде, перш за все, про зміну безроздільного панування народ-

ницького напрямку української політичної думки еволюційним.

Народницький напрям визначався відомими постатями Кирило-Мефодіївського товариства, серед яких незаперечним лідером був М.Костомаров. Суспільно-політична концепція народників будувалась за відповідною логікою. Насамперед, це притаманний Товариству соціологічний підхід, на підставі якого постулювалася думка про особливу роль селянства, яке ототожнювалося з народними трудовими масами. Селянська домінанта в соціологічних поглядах кирило-мефодіївців пояснюється об'єктивними та суб'єктивними чинниками. Через об'єктивні історичні обставини Україна до середини XIX ст. втратила свою еліту [5, 130-131], завдяки цьому селянство, за логікою народників, повинно було репрезентувати націю в цілому. Побудована на таких засадах соціополітика неминуче привела Товариство до демонстративного протиставлення народу (селянства) й еліти. Останнє і стало однією із визначальних рис народницької ідеології. Селянська тема в народницькому русі мала і соціально-особистісне пояснення, пов'язане з біографією Костомарова та Шевченка, де перший був сином кріпачки, а останній кріпаком. Історія, з огляду на соціологічний чинник, розглядається народниками як соціальні антагонізми, що розгортаються в часі та просторі. Зважаючи на це, селянські хвилювання, бунти, повстання, революції детально досліджувались. Між іншим, саме ця сторона народницької ідеології викликала найбільші симпатії радянських дослідників спадщини кирило-мефодіївців. Абсолютизуючи суспільно-політичну роль народних мас як рушійного чинника історичного процесу, а їхні інтереси як єдиний критерій суспільної оцінки, вчені-народники вбачають в державі тільки інструмент насилля. Такий погляд на державу призводить до ігнорування питання про державність українського народу.

Оскільки головним ідеологом Товариства був М.Костомаров, то відповіді на витоки народницької ідеології потрібно шукати в творчій біографії вченого [4,8-10]. Відомо, що погляди Костомарова, за його особистими свідченнями, формувалися під безпосереднім впливом філософії Шелінга, братів Шлегелів та представників цих шкіл на Україні. Взагалі німецька філософсько-історична школа помітно вплинула на погляди М.Костомарова. Німецька романтична ідеологія, яка розглядала історичну місію нації у здійсненні релігійної ідеї, відбилася в високому напруженні релігійного романтизму,

притаманному Костомарову та його друзям по Товариству. Пізніше це знайде відображення в положеннях програмних документів кирило-мефодіївців, а саме: а) про побудову суспільства на християнських засадах; б) про поширення християнського світопорядку слов'янами на весь світ як реалізацію їхнього месіанського призначення; в) про побудову слов'янської держави як спілки саме християнських республік; г) про знищення кріпацтва та царату як явищ аморальних відповідно до християнської етики.

Релігійно-романтичний рефрен Костомарова, на наш погляд, варто розглядати як неусвідомлену спробу формування селянської ідеології, яка за своїм змістом і формами політичного вияву засадничо відрізняється від нехліборобських ідеологій. Тут можна погодитися з думкою В.Липинського щодо ролі ірраціоналізму як засадничої риси цієї ідеології [3,268]. Селянин-хлібороб співіснуючи і співпрацюючи з природою, об'єктивно, генетично сприймав Всесвіт як ієрархічну побудову присутності невідомих сил, які сприймаються розумом, але не керуються ними. Звідси у селянина віра в Бога, його ірраціональна метафізична релігійність. Ірраціональна віра у вищі сили відзначає вибір хлібороба між особистою свободою та підкоренням себе на користь свідомого самообмеження та дисципліни. Природа в такому ракурсі є вищою окресленою формою, що визначає умови життя, а не є матерією, здатною до всіляких перетворень.

Абсолютизація інтересів селянства народницькою українською політичною та історичною наукою, була поставлена під сумнів наслідками реформи 1861 р. Науковою рефлексією на це стала концепція М.Драгоманова, практично єдиного опонента українського народництва. Передусім привертає увагу критичне ставлення Драгоманова до ідей "народоправства", "інтересів трудового народу", як занадто абстрактно суб'єктивних і навіть антинаукових. Наукові погляди Драгоманова сприяли критичному ставленню до наріжних ідей народництва.

Науково-методологічна позиція вченого формувалася під впливом тогочасного західноєвропейського суспільствознавства, тобто концепції К.Маркса і Ф.Енгельса, соціально-філософських теорій О.Конта, еволюціоналізму Г.Спенсера. Вплив цих концепцій на погляди Драгоманова не був рівнозначним. Ідея прогресу приводила вченого до сприйняття марксизму настільки, наскільки соціалізм розумівся як суспільний лад більш прогресивний, закономірний наслідок еволюції людства. Але Драгоманов

поділяв й іншу думку К.Маркса про можливість виникнення соціалізму лише в індустріально розвинутих країнах. Це ставило вченого перед проблемою вибору між двома концепціями еволюції: марксистською і спенсерівською - на користь останньої, про що він і пише в автобіографії [1,75].

М.Драгоманов відкидає таким чином, як засіб досягнення соціальної справедливості, селянські повстання, народні бунти, що були поетизовані і сакралізовані народниками. Звідси еволюція суспільства розглядається ним як ототожнення ідеї економіко-політичного та морально-духовного прогресу. Останнє свідчить про ідейний вплив ліберально-конституційної домінанти на суспільно-політичні погляди Драгоманова, на ідеологічну спрямованість його еволюційної концепції [2, 107]. Такою домінантою були класично-ліберальні ідеї ашлшсьшгошнституціоналізму Д.Міля, які значно посилилися після вбивства царя в 1881 р. Саме після цієї події Драгоманов звертається до таких цінностей лібералізму як правова рівність, свобода, гідність людини. Помітний і вплив концепції російського лібералізму на еволюцію поглядів Драгоманова, зокрема, положень про самоуправління та роль земств у його здійсненні, про роль моральних ідеалів в громадянсько-політичній діяльності, про взаємодію в класичному ліберальному трикутнику "особи - держави - суспільства". Суттєвим також був вплив ідеї децентралізації правління Ж.Прудона, яка передбачає здійснення демократизації суспільства шляхом створення поряд з центральним законодавчим органом складної системи органів самоврядування для захисту особистості перед державою. Драгоманов протиставив народникам популярний в Європі принцип самовизначення нації "скільки народів - стільки держав".

Селянська реформа 1861 р., яка почала процес структурування селянства і формування ринкових відносин, поставила перед українською суспільно-політичною думкою питання про зміну наукової парадигми. В цьому була об'єктивна необхідність незалежно від того, як вона суб'єктивно сприймалася вченими. Саме тому позитивізм з його критикою апіорного принципу побудови суспільних концепцій мусив замінити довільне теоретизування народників, що спиралось на принципи християнської моралі. Так з'являється концепція Драгоманова про конституційно-репрезентативну політичну систему і державу, побудовану на федерально-автономних засадах.

1. Драгоманов М. Автобіографія //Вибрані твори.

- Прага - Нью-Йорк, 1937.- 250 с
2. Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України. - Мюнхен, 1959. - 340 с
3. Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології. Лист до проф. Яворського //В 'ячеслав Липинський. Історико-політична спадщина і сучасна Україна. - Київ - Філадельфія, 1994. - 375 с.
4. Потульницький В.А. Нариси з української політології (11819 - 1991).-К., 1994. - 317 с
5. Потульницький В.А. Теорія української політології. - К., 1993. - 188 с

**Звірківський І.В. (м. Черкаси)**

### **Тенденції розвитку селянства Російської імперії в пореформений період**

Правління Олександра II (1855-1881) є віхою російської історії; у цей період відбулася серія далекоглядних реформ, що глибоко змінили життя країни. Олександр II не був реформатором за своєю природою. Але він був досить розумним, щоб відчутти знамення часу і досить хоробрий, принаймні на початку свого правління, щоб підкорити свої особисті відчуття державним розумінням. Деякі з його реформ одразу і з запровадженням потерпали від компромісу з інтересами влади; інші ж були перекручені в результаті реакції, що здійснювалась протягом його власного життя. Внаслідок цих фактів, "великі реформи" були жорстко розкритиковані і їхня мудрість була поставлена під сумнів у світлі подальшого розвитку, але вони мають історичне значення порівняно з колишнім порядком речей, який повинні були змінити. Зміни витримали цю перевірку, і прийнятий розподіл російської історії на дореформений і післяреформений періоди здається цілком виправданим.

Найважливішою подією царювання Олександра II було скасування кріпосного права (1861р.). Подібний акт навряд чи можна було далі відкладати. Економічний розвиток і тиск громадської думки поступово підривали основи кріпосництва в той час, як неспокій кріпаків змушував уряд боятися нового загального селянського повстання. Подібно до своїх попередників, Олександр II почав зі спроби переконати поміщиків узяти на себе ініціативу; відповідно, він указав їм, що краще скасувати кріпосництво згори, ніж чекати на його самоскасування знизу [1, 37]. Але коли побачив, що ця ініціатива реалізовується повільно і що більшість російських дворян усе ще залишалися прихильниками кріпосницької всемогутності, він вирішив узяти справу в свої руки. Саме уряд на ранній стадії дискусії

заявив нічого не бажаючи чути дворянству, що звільнення повинно супроводжуватися рішенням земельного питання для звільнених кріпаків. Реформа фактично проводилася самодержавним монархом за сприяння декількох освічених бюрократів і ліберальної частини громадськості, проти сильної опозиції з боку більшості дворянства. Протягом трьох років відбувалась жорстока боротьба щодо умов передбачуваного врегулювання питання; якщо кінцеві результати і не були цілком задовільними для селян, усе-таки незрівнянно більше відповідали їх інтересам, ніж за умови залишення всієї цієї справи в руках землевласників. Юридичний аспект реформи, усунення закріпачення людей, є найголовнішою і, в той же час, найкориснішою рисою. Сам факт того, що більше 40 мільйонів людей було звільнено, дозволяє виправдати визначення звільнення як "можливо найбільшого індивідуального правового акту світової історії" [5,84]. Проте економічний бік реформи був вочевидь відкритим для критики. У цілому, селяни залишили у своїх руках ту частину землі, яку їм дозволяли як кріпакам використовувати, щоб прогодувати себе. Поміщики одержали компенсацію від держави за втрату цієї власності, але селяни повинні були виплатити суму її вартості казні щорічними внесками, розтягнутими на період сорока дев'яти років. Умови варіювалися щодо різних місць і різних груп селянства, але в більшості випадків земельні наділи були занадто малі, а викупні платежі виявилися непосильним тягарем для селян. Але навіть при цьому реформа припускала насильницьке відчуження значної частини поміщицької власності. В Росії умови вирішення земельного питання після звільнення були значно щедрішими, ніж у більшості західноєвропейських країн, однак одна риса цього рішення була досить невдалою. Як правило, земля не віддавалась відразу ж окремим селянам, а передавалась сільським громадам, члени якої повинні були одержати однакові наділи відповідно до права періодичного переділу. Рухаючись цим курсом, зачинателі реформ були керовані частково інтересами фіскальної політики (громада ставала відповідальною за платежі податків і викупу її індивідуальних членів) [7, 112], а часткою бажанням запобігти втраті селянами землі і формування сільського пролетаріату. Подальший розвиток показав, що громада не могла успішно виконувати передбачувані функції, стаючи одночасно перешкодою прогресивному розвитку сільського господарства.

Звільнення мало велике значення не лише саме собі, але й як початок безлічі важливих реформ. Зі скасуванням кріпацтва патріархальна юрисдикція і поліцейська влада поміщиків над їхніми кріпаками автоматично зникла, і в той же час, було завдано удару по престижу дворянства в сільських районах. Послідовна реорганізація місцевого управління, яке перебувало до цього часу цілком у руках дворянства стало імперативною.

Не важко помітити, що всі основні реформи Олександра II були орієнтовані в одному напрямку - по лінії підризу законодавчих бар'єрів, які старий порядок установив між різними соціальними групами. Скасування кріпацтва покінчило з фундаментальною розбіжністю між тими, хто був особисто вільним і невільними. У земських зборах звільнені кріпаки сиділи поруч зі своїми колишніми власниками і розглядалися, принаймні теоретично, як рівні представники інших класів. Нові суди запроваджували ідеал "рівності всіх перед законом" і, як правило, дотримувались цього ідеалу на практиці. І, нарешті, реорганізація російської армії базувалася на демократичному принципі обов'язкової військової служби кожного громадянина. Однак, слід зазначити, що навіть після звільнення селяни не стали повноправними громадянами. Як члени сільської громади вони не могли розпоряджатися своєю власністю, а їхня свобода пересування була дещо обмеженою. За дрібні провини їх судили спеціальні суди на основі особливих законів. А подушний податок, який вони все ще повинні були платити і від якого звільнялися інші класи, був ознакою їхньої соціальної приниженості [3, 274]. Але навіть за цієї обмеженості загальний ефект реформ повинен був привести Росію набагато ближче до цивільної рівності.

Той же зрівняльний процес "працював" у сфері економічних і соціальних відносин. У результаті звільнення селян дворянство втратило не тільки значну частину своєї землі, але також і безкоштовне забезпечення працею. Внаслідок відсутності ініціативи фахової освіти і капіталу багато колишніх власників кріпаків не змогли пристосуватися до нових умов. Було безліч випадків негайного банкрутства і ще чисельнішими були ситуації, коли власники маєтків воліли продавати свою землю, не борючись з несприятливими обставинами [1,318]. Перехід землі від дворян до недворянських власників залишався одним з найпримітніших явищ в економічному житті Росії до кінця імперського режиму. Разом із дво-

рянським землеволодінням відходила в мінусе гегемонія дворян у країні.

Втрачене дворянством було придбане іншими соціальними групами. І лише після звільнення в Росії почалося те піднесення середніх класів, яке проходило у Європі сторіччями. Прискорений розвиток промисловості позначився на зростанні буржуазії; багатство іншого плану, ніж земля, стало слугувати підставою високого соціального становища. Розвиток торгівлі зробив торговий люд численнішим та значимішим. Багато купців намагалися піднятися над своїми колишніми соціальними і культурними стандартами. Робота в земствах і нових судах, навіть у деяких урядових департаментах стала приваблювати багатьох суспільно зацікавлених людей, які за колишнього режиму відкинули урядову службу, прирекли б себе до бездіяльності. Економічний прогрес вимагав збільшення кількості технічних фахівців, зростаюча потреба в народній освіті і загальне інтелектуальне пробудження зумовлювали загальне збільшення кількості вчителів, письменників і журналістів. Вперше в російській історії лікар, адвокат, університетський професор, інженер вийшли на перший план як важливі члени суспільства. Можна сказати, що в Росії з'явився новий клас професіоналів.

Російська інтелігенція, що сформувалася в попередній період, зазнала глибоких змін. Ряди інтелігенції, що зводилися спочатку до прогресивних членів дворянства, тепер швидко поповнювалися професіоналами і взагалі представниками середніх класів. Освічені дворяни більше не були носіями стандартів освіти і прогресу. Їх місця займали інтелектуали середнього прошарку, які, зазвичай, були менш культурно рафінованими і радикальнішими у своїх соціальних, політичних поглядах. І, лише з появою елементів середньої групи, інтелігенція сформувала певну стану свідомість і стала становим хребтом політичної опозиції [11, 30-31].

В жодній іншій сфері прогрес середніх класів не був настільки виразним як в галузі освіти. Реформи відігравали роль могутнього стимулятора інтелектуального життя країни: існувала розповсюджена і постійно зростаюча потреба в знаннях практично всіх груп населення. Протягом другої половини XIX століття спостерігався поступовий прогрес в університетах і середніх школах, більше того, саме в цей період, завдяки активній участі земств, був покладений справжній початок ініціатив в галузі початкової освіти. Не тільки збільшилась кількість шкіл, але й значно змінився

баланс між групами учнів, що належали до різних соціальних класів. У цій сфері, як і в інших, дворянство поступово втрачало свою колишню перевагу; до кінця періоду учні шляхетного походження представляли лише меншість як в університетах, так і в середніх школах. Що ж стосується урядової політики, то вона, як і раніше, залишалася суперечливою, зазнаючи коливань від ліберальної до реакційної [4,192]. Але ніякі штучні перешкоди не могли ефективно заступити шлях культурному, удосконаленню середніх класів і, меншою мірою, навіть селянства. Розвиток у школі був лише відображенням загальної тенденції соціальної еволюції в країні. Починаючи з періоду реформ, у Росії розвивалось демократичне суспільство за самодержавного уряду.

На підставі "Загального положення" селяни негайно одержували ряд громадянських прав: могли укладати будь-які угоди, писати позови, займатись торгівлею і промислами, володіти рухомим і нерухожим майном, брати шлюб без згоди поміщика тощо. З безправного раба, який був власністю свого поміщика, селянин став особою, наділеною законом певними правами; селяни перестали бути "робочою худобою", яку можна було продавати, обмінювати, заставляти, дарувати; поміщик втратив право втручатися в родинне життя селянина; з поміщика було знято відповідальність за сплату селянами податей і за відбування ними рекрутської повинності [8,38].

Для управління селянами були створені нові органи селянського громадського управління, які зберегли цілий ряд рис феодально-кріпосного режиму. Усі домохазяї сільської громади, яка складалася з селян, що належали одному поміщикові, становили сільський схід, який обирав сільського старосту, збирача податей та інших посадових осіб. У волості ж, яка включала в себе ряд сусідніх сільських громад, збирався волосний схід, що складався з представників сільських громад і обирав волосне правління з волосним старшиною на чолі, і волосний суд, якому були підсудні у дрібних цивільних і кримінальних справах селяни даної волості (особи інших станів судились волосним судом лише в разі їх згоди на те) [2, 407]. Селянське управління було надзвичайно обмежене в своїй компетенції: сходи відали переважно питаннями розподілу і збору податей, порядку відбування різних повинностей; в тих громадах, де існувало общинне землеволодіння, до цього долучалися

питання, що стосувалися земельних розпорядків.

Селянське управління було поставлене в безпосередню залежність від адміністрації. Всі посадові особи сільського та волосного управління повинні були незаперечно виконувати розпорядження і вимоги судових слідчих, земської поліції і взагалі всіх встановлених властей [9, 12]. Крім того, над селянським управлінням була поставлена і спеціальна посадова особа - мировий посередник, всі розпорядження якого повинні були незаперечно виконуватись посадовими особами селянського управління.

Основною функцією мирових посередників було сприяння угоді селян з поміщиками і складанню так званих "уставних грамот" [12, 24], в яких точно визначалися розміри одержуваного селянами наділу, його місцерозташування і селянські повинності. Уставні грамоти повинні запроваджувалися не пізніше як через два роки після видання "Положень" [12, 75], до цього селяни змушені були виконувати повинності в попередньому розмірі, крім дрібних зборів. Окрім того, до функцій мирових посередників належало затвердження виборних посадових осіб селянського управління; вони могли скасовувати постанови селянських сходів, розглядати скарги на органи селянського управління, могли накладати стягнення на селянських виборних посадових осіб; арештовувати їх або штрафувати [12,29].

Мирові посередники призначались губернатором за рекомендацією предводителів дворянства з місцевих дворян, що мали певний земельний ценз і затверджувались міністром внутрішніх справ [4,76]. Таким чином, мировий посередник з одного боку, був органом центральної влади, а з іншого - був тісно пов'язаний з місцевим дворянством. Над мировим посередником стояв повітовий з'їзд мирових посередників під головуванням повітового предводителя дворянства, а над з'їздом - Губернське в селянських справах присутствіє під головуванням губернатора, що складалося почасті з чиновників, почасті з місцевих дворян — поміщиків.

Таким чином, влада окремого дворянина - поміщика над селянами замінювалась владою представників місцевої дворянської громади.

Особливі правила стосувалися кріпосних і посесійних робітників. На кріпаків, які відбували панщину як робітники на промислових підприємствах своїх влас-

ників, поширена була, з деякими винятками, чинність "Загального положення" і відповідних місцевих, а також "Положення про викуп". Земельний наділ кріпосні робітники одержували лише у тому випадку, якщо вони користувались землею до реформи. В іншому разі за ними зберігалась тільки садиба. Робітники, які не мали садиби, а жили в хазяйських приміщеннях, прирівнювались при звільненні до дворових [6,41-47]. Панщинна повинність замінювалась грошовим оброком, але закон допускав, що робітники, які будуть неспроможні сплачувати грошовий оброк, могли за згодою з власниками відробляти його в заводських роботах повністю або частково [6,43].

Щодо посесійних робітників, то "майстрові", тобто люди, які працювали безпосередньо на заводах і в рудниках (а також різні службовці), що користувалися раніше покосами або орною землею, також одержували земельні наділи у постійне користування за повинності, але цей наділ (крім садиби) не підлягав викупу; зате майстрові могли від нього відмовитись, звільнившись таким чином і від пов'язаних з ним повинностей. Майстрові, які не користувалися раніше землею, наділу не одержували, зберігаючи тільки садибу за користування якої сплачували оброк, причому мали право викупити її у власність. Майстрові, які не мали окремої садиби і жили в заводських приміщеннях, при звільненні прирівнювались до дворових. На "сільських робітників" які виконували на заводі допоміжні роботи і поєднували з ними своє землеробське господарство, поширювалось "Загальне і місцеве великоросійське положення" (з деякими винятками), а також "Положення про викуп" [8, 121-222]. Обов'язкові роботи замінювались оброком з тим самим застереженням про можливість відробляти оброк на заводах, якщо він буде для них непосильний.

Основні начала "Положень 19 лютого" були поширені на селян державних і удільних. Щодо удільних селян та у 1863р. було видане особливе "Положення" в силу якого селяни зберігали майже повністю свої наділи, що перебували в їх користуванні до реформи, а в тих місцях, де фактичний наділ з удільних селян був менший, ніж нормальний наділ, встановлений "Положеннями 19 лютого" для поміщицьких селян, удільні селяни одержували навіть відповідну прирізку. В результаті землеволодіння удільних селян після реформи трохи збільшилось: до реформи середній наділ становив 4,2 десятини

на душу, після реформи - 4,8 десятини [5, 207].

Наділи удільних селян також підлягали викупу в розстрочку, причому вони відразу переходили на становище селян - власників. У зв'язку з цим оброчні платежі, сплачувані селянами удільному відомству, були перетворені у викупні - без збільшення їх розмірів.

На державних селян основи "Положення 19 лютого" були поширені указами 18 січня і 24 листопада 1866 р. Державні селяни, як і удільні, зберегли повністю свої попередні наділи, які значно перевищували розмірами наділи поміщицьких селян. Але викуп для них не був обов'язковий, а передавався на розсуд сільських громад і окремих домохозяїв; до викупу вони продовжували платити, як і раніше, оброчну подать. Особливим указом 16 травня 1867 р. було визначено земельний устрій державних селян у дев'яти "західних" губерніях (Литві, Білорусії і на Правобережній Україні) [11, 37], в цих губерніях оброчну подать було замінено викупними платежами і селяни відразу перейшли в розряд власників.

За "Положеннями 19 лютого" було звільнено 10,25 млн. рев'язьких душ поміщицьких селян. З них понад 0,25 млн. (переважно дворових) не одержали землі; решта 10 млн. одержали близько 34 млн. десятин, у середньому близько 3,4 десятини на рев'язьку душу [9; 84]. Відрізки селянської землі на користь поміщиків, за найскромнішими підрахунками, становили в середньому для 27 "великоросійських" і "малоросійських" губерній 16% земельної площі, що перебувала в користуванні селян до реформи [9,84-85]. У чорноземній смузі вони були особливо великі (23, 25% для 18 губерній); в окремих губерніях вони перевищували 2/5 кріпосного селянського наділу (в Саратовській, Самарській) [3,32]. Земельні наділи обішлись селянам в середньому на 3 8,4% дорожче від ринкових цін 60-х років, причому особливо великою була різниця в нечорноземній смузі, що становила 90%; в чорноземній смузі ця різниця становила 20,4% [3, 83].

Різниця в земельному забезпеченні різних розрядів селян виявилась дуже великою: за даними 1877 - 1878р. по 49 губерніях Європейської Росії поміщицькі селяни мали в середньому 3,35 десятини на душу, удільні - 4,81 десятини, тобто на 43,6% більше, державні - 5,93 десятини, тобто на 77% більше, ніж поміщицькі [12,22-23]. Розміри платежів були також різні, причому вони були обернено пропорційні розмірам

наділів: найбільше платили за свою землю поміщицькі селяни, найменше - державні. За даними 1885-1886 рр. (по 37 губерніях), незважаючи на те, що викупні платежі поміщицьких селян були перед цим зменшені, а викупні платежі державних селян підвищені, платежі поміщицьких селян перевищували державних на 57,8%, тобто більше ніж в 1,5 рази, а в окремих губерніях - в двічі і навіть втричі [10, 605]. Різке зменшення наділів поміщицьких селян і високі платежі за ці наділи створювали ґрунт для розвитку кабальної залежності селян від поміщиків, що мало, по суті, кріпосницький характер.

Але при всьому цьому реформа, хоч і проведена кріпосниками, була все ж реформою буржуазною щодо свого змісту. Скасувавши ряд феодалських прав поміщика щодо селян і надавши можливість поміщикам переводити селян на викуп, тобто ліквідувати феодалські повинності, реформа стала значним зрушенням від феодалсько-кріпосницького суспільного ладу до буржуазного.

1. Вернадский Г. В. Московское царство. -История России. — 4.2. - Тверь-Москва. - 1997.
2. Второе издание материалов Редакционных комиссий для составления положений о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. - СПб. - 1859-1860.-Т. 1-3.
3. Зайончковский Л. А. Отмена крепостного права в России. - М. -1968.
4. Зайончковский П. А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. - М-1958.
5. Захарова Л.Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России, 1856-1861.- М.-1984.
6. Иванюков И. Падение крепостного права в России. - СПб., -1882.
7. Крестьянская реформа в России 1861 г. — Сб. законодательных актов. - М.-1954.
8. Корнилов А.А. Крестьянская реформа. - СПб. -1905.
9. ЛитвакБ.Г. Русская деревня в реформе 1861 года. - Чернозёмный центр, 1861-1895. - М. - 1972.
10. Освобождение крестьян в царствование императора Александра II: хроника деятельности комиссии по крестьянскому делу ИМ. Семенова. - СПб. -1889-1894. - Т. 1-3.
11. Соловьёв Я.А. Записки сенатора Соловьёва о крестьянском деле //Русская старина. -Т. 7.
12. Хрестоматия по Истории СССР 1861-1917 гг. // под ред. ВТ. Тюкавкина.- М, Просвещение, 1990.

*Т.Д. Крамарчук (м. Черкаси)*

### **Особливості української селянської міграції до Башкири після реформ 60-70 рр. XIX ст.**

З урахуванням особливостей формування українського населення, що проживає на території колишніх радянських республік (т.зв. східна діаспора), його умовно поділяють на три групи:

- 1) українці у смузі етнічних кордонів;
- 2) "аграрні" українці;
- 3) українці, які дисперсно розселені в інонаціональних масивах.

Українців Башкири можна віднести до другої групи, тобто "аграрних" українців, які протягом короткого часу, особливо наприкінці XIX - на початку XX ст., сформували компактні етнічні масиви. На цей час припадає вільне переселення українських селян, що починається після реформ 1860 - 1870 рр. і яке особливо активізувалося в роки столипінської аграрної реформи (1906 - 1916 рр.).

Після реформ 60-70 рр. XIX ст. Башкирія стає одним із основних районів притоку переселенців із України [1]. На це звернув увагу Л.Ф.Скляров, який розглядає політику царського уряду в переселенському питанні після скасування кріпосного права [2].

У зазначений період у центральних губерніях Росії, в Україні, Білорусії та Прибалтиці починається інтенсивний процес обезземелення великої маси хліборобської людності. Особливо швидко селянське малоземелля зростало в центральних і північних губерніях України: Полтавській, Чернігівській, Київській, Подільській та Харківській. Із загальної кількості українських переселенців до східних регіонів імперії, в тому числі до Башкирії, вони становили 85%. Дещо менше мігрантів було з Катеринославської, Херсонської, Таврійської, Волинської, а також південних повітів Курської та Воронежської губерній, які здебільшого були заселені українцями [3].

Переселення було викликано також збереженням багатьох залишків кріпосницької доби, зокрема, поміщицького землеволодіння, відробіткової системи, а також великих викупних платежів. При звільненні селян із кріпосної залежності тільки в шести українських губерніях у них було відрізано більше 985 тис. дес. землі, а за наділену землю хлібороби були зобов'язані виплатити поміщикам понад 500 млн. крб.,

що перевищувало ринкову вартість землі в 3-4 рази [4].

Після скасування кріпосного права в сільському господарстві Приуралля виявилася гостра нестача найманих робочих рук. У "селянському" заселенні Башкирії, як і решти місцевостей регіону, були зацікавлені, перш за все, місцеві землевласники [5]. Вони відчували дефіцит в дешевій робочій силі при постійно зростаючих земельних наділах. Один із місцевих поміщиків Дашкова у записці, яка була надана 1868 р. Уфимському дворянському зібранню, констатував: "Малі доходи маєтків в Уфимській губернії та безвихідь власного поміщицького господарства, при дороговизні робочих рук, труднощах сполучень, віддаленості пунктів збуту та дешевих цінах на продукцію сільського господарства - спонукають багатьох дворян звернутися до думки поселити селян на пустопорожні землі...". Подальший аналіз Дашковим складного становища поміщицьких маєтків в Уфимській губернії в перше пореформене десятиліття засвідчує, що тамтешні дідичі цілком усвідомлювали потребу в селянах-переселенцях. "Якщо, - писав він, - кожен із дворян, продаючи частину своєї землі, хоч би і невелику, заселить її ... вихідцями (з інших губерній - Т. К.) і згустить таким чином населення в своєму маєтку, то ціна на іншу його землю і на землю сусідів підніметься, а робоча сила здешевиться" [6].

Стурбованість дідичів поділяли і представники влади. Виражаючи інтереси безпосередньо поміщиків, оренбурзький та уфимський губернатори наполегливо домагалися заселення Башкирії селянством. Для заохочення притоку переселенців з інших регіонів пропонувалося надавати їм різноманітні пільги. Перш за все, планувалося організувати переселенський банк, який би надавав позики [7]. Зусилля губернаторів не були даремними. Якщо за період з 1863 по 1885 роки чисельність населення Європейської Росії зросла на 33,6%, то в Оренбурзькій та Уфимській губерніях, разом узятих, приріст становив 69,1%, або в середньому 3% на рік. Цей показник поступався лише Таврійській (+74,7%) та Астраханській (+112,9%) губерніям [8].

Встановити кількість українців, які переселилися до Башкирії в пореформений період досить проблематично. Царський уряд не вів обліку переселенців за етнічною належністю. Деякі уявлення про це дають матеріали, зібрані М. Нікітіним [9]. За його підрахунками, з дев'яти українських, двох російських (Курської та Воронежської) та



однієї білоруської (Гродненської) губернії (з високим процентом українського населення), в цілому прибуло 21598 українців. Однак, за такий невеликий проміжок часу (з 1865 по 1912 рр.) неможливе збільшення українського населення в краї на 35325 осіб тільки за рахунок природного приросту. На думку башкирського вченого В. Бабенка, значна кількість українських мігрантів, яка прибула в Уфимську губернію, була віднесена в реєстраційних списках до розряду переселенців не з українських губерній (усього - 93872 особи) [10].

Допомога переселенцям з боку держави була мізерною. Наприклад, за 1890-1893 рр. на кожного переселенця було витрачено лише по 26 копійок (лікування, допомога, реєстрація в переселенських конторах) [11].

Характеризуючи розміщення українських переселенців в Уфимській губернії, Х.Усманов цілком справедливо стверджує, що значна частина селян осіла в тих повітах, які мали зручні для хліборобства землі й були порівняно мало заселені. І це не виглядає дивним. Адже і в Башкирії "малороси" прагнули відновити господарську діяльність у звичних їм географічних умовах та традиційних формах [12].

Згідно із статистичними звітами та репортажами, більшість українських селян-мігрантів становили власники. Проте значна їх частина була орендарями як державних, так і приватних земель. Переселяючись на нові землі, селяни об'єднувалися в артілі та товариства на основі взаємодопомоги. Цьому сприяв і порядок придбання земель, який був установлений Селянським поземельним банком. Товариства створювалися не менш як трьома домогосподарями. Членами товариства могли бути особи чоловічої і жіночої статі. Інтереси неповнолітніх виражали й захищали опікуни. Землі купувалися за готівку або бралися в кредит за позицією, яка видавалася Селянським банком під проценти на виплату до 55,5 років. При цьому банк переслідував декілька цілей: зменшувалися витрати на вивчення та оцінювання якості земельних ділянок, а також на відповідні адміністративні заходи; забезпечувалася реалізація всіх вільних ґрунтів, які були в наявності в регіоні; створювалася можливість стягувати з селян платежі за принципом кругової поруки [13].

Сподівання більшості землеробів на "дешеву землю" не виправдалися. Масовий потік переселенців у Башкирію зумовив різке зростання цін. Так, якщо вартість однієї Десятини землі в 70-80 рр. XIX ст. в Уфимській губернії в середньому складала 13 крб.,

то в 1916 р. вона зросла до 60 крб. Однак, на батьківщині переселенців земля була в 3-6 разів дорожчою. Ця обставина дозволила отримати значні кошти тим селянам, які до переселення мали земельні ділянки в Україні [14].

Становище основної маси українських переселенців ускладнювалося тим, що держава, захищаючи, насамперед, інтереси поміщиків, спекулювала землею.

"Настільки вигідними були тоді земельні операції в Башкирії, - справедливо пише МНікітш, - легко судити по тому, що банками під купівлю "казенної" землі видавалися позики, які в 10 разів перевищували вартість ділянок, які були придбані. Платежі за цими позиками розкидалися на 37 років, хоча вже найближчим часом із 592 тис. дес, які були придбані у башкирів за купчими, і 852 тис. дес. в натурі, тільки 121 тис. дес. було продано за ціною, яка в десять разів перевищувала покупку" [15].

В товариствах земля ділилася серед чоловіків залежно від внесеного паю, що сприяло накопиченню в руках заможних селян великих земельних ділянок. Одночасно в товариствах було немало домогосподарів, які мали менше 5 дес. землі.

Власником землі був голова сім'ї - чоловік - і лише в деяких випадках жінка. Після смерті голови сім'ї, якщо не було заповіту, земля розподілялася між прямими спадкоємцями порівну. Нерідко вони набували права спадковості як колективні власники. Коли ж син відділявся від господарства батька, розмір частини, яка йому відходила, визначався за взаємною домовленістю і залежав від багатьох обставин, зокрема: віку батька, кількості членів сім'ї, чисельності сім'їсина, рівня заможності родини. Іноді батько виділяв із свого землеволодіння ділянку й передавав дочці як придане [16].

Право власності на землю, придбану переселенцем за допомогою кредиту Селянського банку, було обмеженим. Позичальник давав підписку, згідно з якою він передавав у заставу банку "землю із всіма спорудами, лісами та іншим майном" і брав зобов'язання щорічно виплачувати встановлені платежі протягом 55,5 років, при цьому сумарні виплати банку перевищували розмір позики в 2,2-2,5 рази [17]. Переселенець без згоди банку не міг передавати землю в оброчне та орендне утримання впродовж усього терміну виплати платежів; без згоди банку не міг вирубувати ліс, а у випадку знищення лісу внаслідок пожежі, повинен був сповіщати про це банк. В обов'язки селянина входило

допускати в будь-який час уповноважених банку до огляду закладеної землі і майна, яке на ній розміщувалося. Він не мав права продавати і зносити на закладеній землі будь-які будівлі, повинен був охороняти межові знаки, на польових ділянках вести правильну (трьохпільну) сівозміну. У випадку, коли позичальник не виконував взятих на себе зобов'язань, банк залишав за собою право вимагати негайного погашення всього боргу або ж провести продаж із торгів закладеної землі з усіма будівлями та майном, що розміщувалося на ній [18].

Високі платежі стримували розвиток господарств переселенців, збанкрочували їх. Для того, щоб своєчасно вносити в Селянський банк потрібну плату за свою ділянку, селяни нерідко продавали не тільки додатковий, але й частину необхідного продукту - переважно кормовий та харчовий хліб. Все це негативно позначалося на їх добробуті. Так, із 68 сімей, які проживали в с. Степанівському Уршакминської волості Стерлітамацького повіту, не вистачало хліба до наступного врожаю у 35 сімей, в с. Терешківському тієї ж волості - із 43 - у 21 сім'ї, із 39 сімей, які проживали в с. Писарівці Резанівської волості того ж повіту, - відповідно в 19 сімей і т.д. [15]. Така ж ситуація мала місце і в Белебеївському повіті [148]. В. Абрютін, який досліджував становище українських переселенців у с. Самойлівському Єрмеківській волості, в 1898 році писав: "З часу переселення у них не було ні одного скільки-небудь достатнього врожаю... Якби не купували (орендували) на стороні орні землі, то свого хліба не вистачило б і на 1/2... Навіть при купівлі орної землі на стороні хліба на рік вистачає не більше як 2/3 переселенцям" [20].

Часто переселенці потрапляли в фінансову залежність до місцевих шахраїв. Зокрема, жителі с. Рублівки Кременчужького повіту Полтавської губернії, перебуваючи на заробітках у Башкирії і почувши інформацію про нагоду дешево купити землю, домовилися її придбати по 15 крб. за дес. Вони повідомили про це на батьківщину. Незабаром звіди приїхали уповноважені, які привезли зібрані з односельчан гроші. Селяни внесли задаток по 5 крб. за дес. Щоб прискорити отримання землі, їм доводилося неодноразово давати місцевим чиновникам хабарі. Нарешті, новопоселенцям нарізали землі, але, щоб розплатитися за неї, тим прийшлося йти в кабалу до своїх же земляків. Тільки близько десяти відносно міцних господарств села існували економічно самостійно [21].

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що в цілому селянські переселення з України після реформ 60 - 70 рр. XIX ст. певною мірою вплинули на збільшення чисельності та динаміку природного приросту населення південного Приуралля. Активне аграрне заселення відіграло важливу роль у земельній колонізації, розвитку ринкової економіки регіону, продуктивних сил Башкирії.

1. Турчанинов Н. *Итоги переселенческого движения за время с 1896 по 1909 г. (включительно)*. - СПб., 1910. - С. 2-45.
2. Скларов Л. Ф. *Переселение и землеустройство в Сибири в годы столыпинской аграрной реформы*. - Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1962. - 588с.
3. Никитин М. *Основные моменты колонизации Башкирии // Хозяйство Башкирии - 1928*. - №8-9. - С. 83; *Солодкий Г. Из истории столыпинской хуторной и переселенческой политики в Башкирии // Красная Башкирия*. - 1941. - 2 марта; *Петров В. Как заселялась Башкирия // Красная Башкирия*. - 1926. - 6 января.
4. *Украинская Советская Социалистическая Республика*. - К.: Изд-во АН УССР, 1967. - С. 88; *Історія України: Курс лекцій: У 2 кн. Кн. I. / Мельник Л., Гуржій О., Демченко М. та ін.* - К.: Либідь, 1991. - С. 444-445.
5. *Тупеев Ш. Очерки по истории Башкирии*. - Уфа, 1930 - С. 48.
6. *Ремезов Н.В. Очерки из жизни дикой Башкирии: Переселенческая эпопея*. - М., 1889. - С. 126-128.
7. *Усманов Х. Ф. Развитие капитализма в сельском хозяйстве Башкирии в пореформенный период: 60 - 90-е годы XIX века*. - М.: Наука, 1981. - С. 62; *Очерки по истории Башкирской АССР*. - ТА, ч. 2. - Уфа: Башкиргоиздат, - 1959. - С. 173.
8. *Ковальченко И.Д., Милое Л.В. Всероссийский аграрный рынок XVIII - начала XX в.: Опыт количественного анализа*. - М.: Наука, 1974. - С. 126-128.
9. *Никитин М. Указ. работа*. - С. 84.
10. *Бабенко В.Я. Украинцы Башкирской ССР: поведение малой этнической группы в полиэтнической среде*. - Уфа, 1992. - С. 30.
11. *Попов С.А. Из истории поселения украинцев в Чкаловской области // Великая дружба: к 300-летию воссоединения Украины с Россией*. - Чкалов, 1954. - С. 79.
12. *Усманов Х.Ф. Указ. работа*. - С. 73-74.
13. *ПДА Республики Башкортостан, ф. I-336, оп.1, спр. 2044, арк. 353.*
14. *Ковальченко И.Д., Милое Л.В. Указ. работа*. - С. 261-264.
15. *Никитин М. Указ. работа*. - С. 80-81.
16. *ИДА Республики Башкортостан, ф. I-336, оп.1, спр. 2149, арк. 4.*
17. *Там же, спр. 2070, арк. 28-29.*
18. *Там же, спр. 2149, арк. 6-7.*
19. *Михайлов В. Переселенцы и переселенческое дело в Стерлитамакском уезде Уфимской губернии*. - Уфа, 1897. - С. 247, 256, 259.
20. *Абрютин В.А. Переселенцы и переселенческое дело в Белебеевском уезде Уфимской губернии*. - Уфа, 1897. - С. 65-66.
21. *Архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, ф. 12, оп. 1, од. зб. 4, арк. 26.*

*Кубальський О.Н.(м. Київ)*

## **Проблеми реформування в аграрному секторі**

Неабияке значення для ефективного проведення земельної реформи на сучасному етапі має аналіз та прискіпливе вивчення історичного досвіду: реформи земельних відносин 1861 року, 1906-11 років. Звичайно, це не є остаточним вирішенням цього питання, але ж певні схожі елементи будуть спостерігатися.

Головним у реформі царя Олександра II була відміна непродуктивної праці кріпосного. Хоча земельна власність зберігалася за поміщиками, селянин мав у постійному користуванні присадибну ділянку та пільговий наділ, від якого він не міг відмовитись протягом 9 років. За цією реформою селянин мав право викупити наділ у власність і поміщик не взаємодіє окремо з селянином, а лише через органи мирського управління, які складають селяни, повністю вільні від поміщика в особистому плані. Розміри земельного наділу визначалися у статутних грамотах, які уклалися між поміщиком і селянською общиною. Слід відзначити, що багато залежало і від суб'єктивної волі поміщика - за наявності останнього селянин не мав права відмовитися від купівлі земельного наділу. Надавалися позики на 49 років з шести-відсотковою виплатою. Повернення позики сягало майже трикратного розміру від виданої суми, крім того поміщикові відшкодувалась вартість землі і надходив значний прибуток від селян.

Результатом реформи стало збільшення селянських господарств на основі приватної власності на землю і селян-власників.

Мабуть, найбільших здобутків мала аграрна реформа Столипіна, де основна увага була приділена розвитку хутірського і відрубного господарства, підвищенню рівня ведення агрогосподарства. Завдяки селянському поземельному банку зникло, певною мірою, таке явище як малоземелля селян. На відміну від попередньої реформи, виходячи з общини, землю можна було отримати без викупних платежів. Попит на землю підвищувався через бажання селян стати власниками. За деякими даними, збір зернових у тодішній Росії був втричі більший, ніж в країнах американського континенту: США, Канади, Аргентини разом узятих. Більше 70 відсотків товарної продукції поставлялося селянськими господарствами, причому

майже половина спрямовувалася на експорт. Біля половини цих господарств приймало активну участь у кооперації.

Отже, враховуючи вищесказане, реформа має забезпечити охорону і розширене відтворення родючості ґрунтів, залучення національного агросектору у світовий поділ праці, зрештою - високоефективне і раціональне використання земель. Після здійснення певних заходів поступово має вирішитися продовольча проблема, проблема підвищення рівня агрокультури. При цьому підбір цих заходів має бути адекватним ситуації, має відбуватись системний і постійний аналіз явищ, причин, які призвели до появи наявних проблем.

Реформування в земельній сфері є основоположним і для інших сфер української економіки, бо охоплює усі галузі, і в тому числі, суспільну сферу. Має забезпечуватись екологічна безперечність землекористування, вирішуватись комплекс соціально-економічних проблем. Всіляка діяльність по реформуванню має базуватись на науковій основі з метою формування цивілізованого ринку землі (створення банків тощо).

Враховуючи певний традиційний консерватизм відносин, які складаються у сільському господарстві, можна відмітити, що збитки на 2000-й рік після запровадження у дію Указу Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки" сягають мільйонів гривень, порівняно з мільярдними збитками попередніх років, що, певною мірою, можна вважати здобутком. Головне - не аналіз і порівняння "сухих" статистичних даних, хоча і на це необхідно зважати, а зміни у свідомості і ставленні до землі тих людей, які мають реальне відношення до неї.

Важливим є перехід з політичного колапсу у вирішенні аграрних проблем до організаційно-економічного забезпечення їх подолання. Це, відповідно, зумовило погляд лише у минуле і безумовне відвернення від майбутнього і сьогодення. Необхідно забезпечити всебічний моніторинг, ефективний менеджмент в аграрному секторі.

В нашій країні проголошення реформи відбулося вже після проведення значного комплексу заходів визначального характеру. Відбувається оформлення засад, етапів, елементів її проведення, але недоліком цього є підзаконне закріплення (у формі вищезгаданого Указу). Власність на землю як головний засіб виробництва є вихідною для комплексу інших взаємозв'язків. Нормативно-методичне забезпечення і програма

проведення земельної реформи покликані втілити в життя основоположні принципи функціонування аграрного сектору в ринкових умовах.

Початковим етапом на цьому шляху слід вважати прийняття у 1990 році Земельного кодексу і постанови Верховної Ради України "Про земельну реформу". Прийнятий у 1992 році Закон України "Про власність", виділяючи приватну та колективну власність, вступає у протиріччя з Основним Законом держави, який такої форми власності не визначає. Згідно принципам вищої юридичної сили Конституції, норми Закону в частині колективної власності не дають. Пізніше було прийнято постанову Верховною Радою "Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі", згідно якої визначальним є розвиток різноманітних форм сільськогосподарського виробництва, виявлення і закріплення господаря на землі.

Взагалі, реформування земельних відносин є ядром аграрної реформи. Не слід ототожнювати поняття "земельні" та "аграрні", бо до останнього ще додаються майнові, соціальні, організаційно-правові відносини.

Не варто вирізняти окремо економічний і соціальний аспекти зазначених процесів, бо це взаємодоповнюючі і взаємопов'язані елементи. Таки чином, вирішення цих проблем має відбуватися у паралельному розрізі, ні в якому разі не відбудеться поліпшення першого (економіко-фінансова криза) без другого (соціальна криза). Стратегічним у цьому плані є недопущення перетворення селян у найманців, зосередження переробки продукції сільського господарства в місцях її виробництва, що дасть змогу уникнути в майбутньому масового безробіття жителів села.

Звертає на себе увагу і підтримання у дієвому стані інфраструктури села для проведення реформ і вжиття адекватних заходів. Не виконуються вимоги Закону України "Про пріоритетність соціального розвитку та АПК в народному господарстві" щодо асигнування коштів на соціальні цілі; адже відомо, що набагато гіршими в селі є умови наповнення фондів коштами і вищі витрати на створення об'єктів інфраструктури.

Негативом є прорахунки у недооцінці офіційного проголошення аграрної реформи, а головне - невизначеність кінцевої мети. Наслідки цього є очевидними. Нема чітких відповідей щодо темпів, глибини та якості її проведення, особливостей та механізмів подолання суперечностей. Існує плутанина

з етапами проведення і, зокрема, в земельній реформі. Так, здійснення певної акції (видача сертифікатів на розпайовані землі КСП) сприймається управлінцями і селянами як "кінець" реформи.

Отже, важливого значення набуває конструктивне співробітництво законодавчої і виконавчої гілок влади в прийнятті таких необхідних для України спільних документів і нормативно-правових актів. З боку Верховної Ради - це прийняття цілого пакету законів і Земельної "конституції", яка б опиралась на новоприйнятий Основний Закон держави, а не так, як це відбувається тепер, коли діяла Конституція УРСР 1978 року. Кабінет Міністрів України має забезпечити конкретний механізм дії цих актів. А на ділі - реальні кроки робляться Президентом у формі численних Указів в результаті політичних баталій з приводу "земельного" питання.

Відсутність фінансового забезпечення у проведенні зазначеної реформи також є однією з головних перепон на цьому шляху. Такої практики не знає світ та навіть історія (раніше хоч працювали кредитні спілки і земельні банки) розвитку сільського господарства в Україні. Як відомо, реформа має завершальне втілення в роботі низових ланок управління аграрним сектором. А керують, в основному, низовими ланками колишні "червоні" директори, голови, які в абсолютній більшості не готові до того, щоб земля стала одним з елементів ринкових відносин - товаром.

Не варто забувати про позитивні досягнення. Незаперечним досвідом у цьому є передача землі в оренду. Виробник в такому разі залучає свої кошти вже лише на розвиток виробництва, охорону, розширене відтворення і ефективне використання земельних ресурсів. Наприклад, лише в 1999 році більше 2,2 млн. га землі надавалось у користування (оренду).

В 1994 році видано Указ "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва", яким приватизація землі є базисом у проведенні земельної реформи, пріоритетним визначається здійснення земельної реформи в аграрній сфері. 99,7% загальних зборів усіх сільськогосподарських земель України прийняли рішення про паювання земель, а сертифікати на право на земельну частку отримали більше 6 мільйонів селян. Близько 90% власників земельних паїв здали свої наділи в оренду. Орендодавцями за підсумками 2000 року отримано

орендної плати в сумі більше півтора мільярда гривень.

Звичайно, для сільського господарства важливе значення має кооперація, бо лише за акумуляції технічних засобів, коштів і людей можна сподіватися на отримання пристойних показників. На теоретичному рівні в Указі від 03.12.99 "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки" зазначається потреба у збереженні цілісних майнових і земельних комплексів господарств. На практиці вийшло дещо інакше. Обов'язковим є укладання договорів оренди з власниками земельних часток, при чому розмір орендної плати має складати не менше 1% вартості паю. Усуваються багато формальних бюрократичних перепон щодо реєстрації цих договорів, передбачається створення громадських пасовищ, наводиться перелік заходів з підтримки особистих підсобних і фермерських господарств. Але зазначений Указ Президента України Л.Д.Кучми не є панацеєю для подолання усіх суперечностей, які виникають у ході його виконання, а лише передбачає прийняття низки нормативних актів щодо, наприклад, удосконалення структури угідь, інших питань землевпорядкування.

Можна за допомогою визначення засобів, які застосовуються для успішного проведення реформи, визначити сутнісні характеристики останньої. Знову ж таки рівень правового, організаційного, фінансового забезпечення кардинальним чином не відповідає суспільному та соціально-економічному призначенню і цілям, проголошеним органами державної влади України.

Слід вказати і на невідповідність між завантаженістю статистичними викладками і майже повною відсутністю постійного моніторингу, який має проводитися на засадах комплексності, системності і поглибленості у вивченні відповідних показників.

В сучасних часто лунає критика з приводу непотрібності ліквідації колективних сільськогосподарських підприємств. Але в Указах Президента чітко йдеться про їхнє реформування, де визначальним є приватна власність на землю та майно, - про таку можна говорити за умови проведення розпаювання.

Завдяки адекватним крокам з боку глави держави на цей рік кожний підприємець, як людина, яка на свій страх і ризик здійснює виробництво і реалізацію виробленої продукції, може працювати зі своїм капіталом на конкретній ділянці. Все це має

конкуренції та вільної ініціативи. Такий підприємець на зборах, засіданнях повідомляє про свої реальні наміри, конкретні заходи і кроки на різних етапах, матеріально-технічні засоби і фінансові можливості, рівень аграрної культури і чітке усвідомлення наявних процесів, які відбуваються в цьому секторі економіки України. Зрештою, цілком необхідним є певний досвід роботи у цьому напрямку чи наявність відповідної освіти. Весь комплекс питань вирішується у ході вільного обговорення, врахування усіх факторів у сукупності на основі вибору селянами (орендодавцями) своїх орендарів. Як цивілізований тип економічних відносин, оренда підтверджує свою ефективність практикою господарювання і в інших країнах світу.

Не варто брати до уваги результативність так званої "квазіоренди" за радянських часів. Не з'являться очікувані наслідки за наявності "квазівласника" - держави, а відповідні процеси набули лише спотворених форм.

Відносини між селянином і господарством (товариством, кооперативом) в особі їх керівників набули нового змісту і не носять експлуатаційний характер.

З точки зору господарської ефективності, велике господарство має більше переваг перед середнім та дрібним. В Конституції України зазначено, що всі форми власності рівні перед законом. Підприємець має право на будь-яку форму власності та господарювання. Жодні обмеження не допускаються. Мають паралельно діяти і вивчатися показники діяльності різних форм для об'єктивного порівняння і усунення негативних та небажаних проявів у дрібних - особистих підсобних, середніх - фермерських, так і великих господарств - асоціацій, кооперативів та товариств. Власники вільні у виборі форм реорганізації: товариство з обмеженою відповідальністю чи відкрите акціонерне товариство. Правильний вибір може здійснитися після проведення широкої роз'яснювальної роботи та обговорення серед учасників процесів реформування у сільському господарстві.

Навіть видання нормативно-правових актів не вирішило цілого комплексу проблем через їх запізнілість та охоплення і регулювання не усього кола аграрних відносин, відсутність законодавчого забезпечення в деяких питаннях. Розвиткові негативних явищ сприяло неодноразове розуміння реформи суспільством в цілому і селянами зокрема.

Передача земельних ділянок відбувається безоплатно, що є важливим у суспільно-політичному аспекті, за плату передбачається -

передача земельних ділянок понад середню частку у формі безкоштовної приватизації шляхом вільного викупу.

Одним з елементів реформи є створення і функціонування реального, а не формального ринку землі і, в тому числі, через докорінну трансформацію суспільної думки до купівлі-продажу землі. Тобто, земля використовується одночасно як засіб виробництва, предмет торгівельної операції і як основний об'єкт оренди. Відбулося певне соціально-психологічне "розкріпачення" селянина.

Критерієм позитивних звершень на сьогоднішній день є не статистичні показники, хоча вони важливі, а зміни у ставленні людей до землі і праці на ній. Пізніше, можливо, необхідність у такому з критеріїв відпаде.

Якщо проаналізувати конкретні дані, то не можна говорити про такий недолік земельної реформи, як абсолютне подрібнення земельних наділів. Держава має лише допомогти зробити усвідомлений вибір стосовно того що і як робити зі своїми паями.

Необхідним є реальне функціонування механізму іпотеки землі, створення автоматизованої системи реєстрації землі.

За підсумками першого року аграрного реформування стався приріст сільськогосподарського виробництва, хоча і не набагато - лише майже на 8% - та це свідчить про деякі позитивні тенденції та зрушення. Більше за половину спостерігався приріст у галузі рослинництва.

Виникають суперечність і невідповідність між багатьма Указами, Постановами і головне - між фундаментальними правовими регуляторами в цій сфері - Конституцією і Земельним Кодексом. Власність на землю юридичних осіб в законодавстві не має свого механізму дії, крім того, що вона формально лише проголошена в Конституції. Колективна форма власності як така не існує, бо не знайшла свого закріплення на конституційному рівні. Норми Закону "Про власність", які стосуються колективної власності на землю, не діють через невідповідність Основному Закону нашої держави. Отже, негативних елементів і повчальних уроків у всіх аспектах - організації, фінансовому, правовому - більше, ніж вистачає.

На сьогодні Новий Земельний Кодекс перебуває на другому читанні у Верховній Раді. Визначальним є вирішення питання механізму управління і розпорядження земельними ресурсами. Знаходить підтримку пропозиція вирішення цих питань обопільно радою і адміністрацією, що зведе нанівець тиск владно-фінансових структур. Потребує свого урегулювання й питання контролю загалом

національним багатством, за проектом не будуть відчужуватися іноземцям землі сільськогосподарського призначення.

Після прийняття грудневого 1999 року Указу вже не діє відома формула "земля - людина-виробництво". Тепер актуальнішою і головною стає "людина-земля-прибуток".

Водночас, важливо не тільки правильно вибрати шлях, а й зуміти пройти ним. Нині діють біля 37 тисяч фермерських і 11,5 мільйона особистих селянських господарств і вироблено більше 70% валового обсягу сільськогосподарської продукції країни. Є приклади, коли фермерські господарства мають до тисячі гектарів землі. В той же час реформовані колгоспи і радгоспи дають менше 30% сільгосппродукції. Успіхи присадибних господарств пояснюються відсутністю організаційних бар'єрів і кропіткою фізичною працею.

Уряд має виробити реальну і чітку програму реформування великих господарств, підтримуючи, головним чином, конкурентноспроможних, не нівелюючи законами ринкової економіки. Дещо сприятливішим став інвестиційний клімат, лібералізація ціноутворення. В переробних галузях ріст сільгосппродукції досяг 27%. Можна визначити беззаперечно факт поступового переходу від бартерного до грошових форм господарювання. Треба врахувати і те, що іноземці, як інвестори і орендарі, розраховують на одержання прибутку якомога швидше, тож їм байдуже, яка буде якість і господарів-власників.

Не набула свого розповсюдження купівля-продаж продукції аграрного сектору через біржі (аукціони). У вигрaші б були і продавці і покупці, адже на ній (біржі) формуються реальні ціни через об'єктивне співвідношення попиту і пропозиції.

Наразі, готуються нормативні акти, на жаль, лише на рівні підзаконного регулювання, щодо детальнішого регулювання майнових відносин на селі, забезпечення прав власності на майно реформованих господарств. Також, не залишається поза увагою і реформування системи управління агросектором. Пропонується, зокрема, створення дорадчої сільськогосподарської служби, яка допомагатиме у залученні інвестицій, складанні бізнес-планів, впровадженні передових новітніх технологій. І головне на цьому тернистому шляху, щоб селяни (село) стали активним суб'єктом реформування, тоді і зміни відбуватимуться послідовно і результативно.

- использования земель. - М., 1991, - с 38, 39
2. Шульга М.В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях. - Харьков, 1998. - с. 6-9.
  3. В.Рубаник Право приватної власності на землю, або з приводу дискусії//Віче. 2000, №3. — с. 72, 73
  4. А.Шепотько, І. Прокопа Вихід з безвиході в аграрній сфері. //Віче. - 1999. - №12. - с. 70-72
  5. О.Онищенко Аграрна реформа. Які рішення, такий і результат. //Віче. -2000. - с 4-7
  6. А.Солонський, П.Гайдуцький У село приходять цивілізована конкуренція // Президентський вісник. - 2000. - №5. - с 4.
  7. С.Опанасенко Реформи - не для форми // Президентський вісник. - 2001. - №3. - с.б
  8. В. Чопенко. К.Вацук: Земля мене виколосала, у неї й піду. //Зеркало недели. - 2001. —№б. — с. 7.

**В.М. Мельниченко (м. Черкаси)**

### **Аграрні відносини на Правобережній Україні напередодні відміни кріпосного права у працях І.О.Гуржія**

Аграрні проблеми завжди посідали важливе місце в історії України. Не складає винятку і сучасний період, характерною особливістю якого є пошук оптимальних моделей розвитку аграрного сектора вітчизняної економіки, що, в свою чергу, зумовлює необхідність критичного осмислення і врахування наявного історичного досвіду. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває не тільки розширення наукових досліджень різних аспектів аграрної історії нинішнім поколінням вчених, а й підвищення уваги до розробок аграрної проблематики в наукових працях українських істориків минулого.

Одним із провідних вітчизняних дослідників історії українського села XIX ст. і, зокрема його соціально-економічного розвитку в передреформний період, є І.О.Гуржій. В своїх монографіях і багаточисельних статтях він із залученням значного масиву архівних документів і статистичних матеріалів всебічно аналізує стан аграрних відносин на українських землях, в тому числі і на Правобережжі - одному із найважливіших сільськогосподарських регіонів України. Вперше в українській історіографії вченому вдалося відтворити цілісну картину дореформеного правобережного села, з'ясувати особливості взаємовідносин домінуючого в аграрній сфері економіки регіону поміщицького землеволодіння і різних соціальних груп сільського населення. На основі цього

О.І.Гуржій зробив ряд важливих, науково обґрунтованих висновків щодо кризи і занепаду старих феодальних відносин та зародження і формування на селі нових капіталістичних відносин. Основні положення і висновки його досліджень не тільки не втрачають свого значення в сучасних умовах, а й набувають актуальності при вивченні генези капіталізму в сільському господарстві. Звичайно, що при опрацюванні наукової спадщини І.О.Гуржія сучасним дослідникам необхідно враховувати особливості часу, в якому йому довелося жити і працювати, і з розумінням ставитись до наявних в його працях певних ідеологічних штампів, до яких він, як і інші вчені того періоду, змушений був вдаватися, щоб мати змогу працювати над обраною ним дослідницькою тематикою.

Найбільше уваги аграрним відносинам на Правобережній Україні в дореформений період приділяється автором у виданій в 1954 році монографії "Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.", в якій на основі значного фактичного матеріалу ним прослідковуються характерні тенденції розвитку аграрного сектора тодішньої економіки [ 1 ]. Важливе значення для дослідження аграрних проблем регіону має зроблений автором ґрунтовний аналіз соціального складу сільського населення Правобережжя у дореформений період, який засвідчує його роздробленість на різні за чисельністю, правовим і майновим становищем соціальні групи, серед яких переважали поміщицькі селяни, які на початок 1859 року становили 57,9 відсотка усього населення Правобережної України, а в Подільській губернії цей показник складав 59,5 відсотка [1,24]. В свою чергу, поміщицькі селяни ділилися на панщинних, тобто тих, що примусово і неоплачувано виконували роботи а поміщицьких господарствах (в Київській губернії вони склали 98,4 відсотка поміщицьких селян) і тих, що перебували на оброці (грошова та натуральна рента). Крім того автор поділяє поміщицьких селян правобережних губерній за земельно-майновим становищем на такі основні категорії як тяглі, напівтяглі, піші, городники і бобилі.

Оперуючи статистичними викладками в розрізі правобережних губерній і окремих повітів, І.О.Гуржій переконливо показує різницю диспропорцію в розподілі землі між поміщиками і селянами. Наведені в монографії дані дають можливість підрахувати, що 5 449 поміщиків Правобережжя були

власниками 63,3 відсотка придатної землі (з лісом), а 1 484 135 належних їм селян володіли лише 36,7 відсотка землі. Внаслідок такого розподілу земельного фонду на одну ревізську душу в Подільській губернії в середньому припадало 1,23 десятини, в Київській - 1,94, в Волинській - 2,85 [1,52 - 66]. Незважаючи на таку концентрацію у власності поміщиків земельних угідь, їхні господарства, як доводить автор, деградують і занепадають. Натомість, започатковується процес переходу сільськогосподарського виробництва на рейки товарності і підприємництва. Характерною рисою розвитку аграрних відносин на Правобережжі стає дещо швидше пристосування господарств цього регіону до товарно-грошових відносин, оскільки вони мали тут вагомий ринковий потенціал - значні площі землі і достатню кількість дармової робочої сили кріпаків. Конкретними фактами ілюструється формування заможної селянської верхівки, представники якої володіли або орендували значні земельні ділянки. Акцентується увага на поширенні й характері дрібних селянських промислів, чумакування, візникування та прасольства як засобів накопичення первісного капіталу.

Логічний зв'язок із аграрними проблемами Правобережжя та інших регіонів України у дореформений період має наступна в часі монографія І.О.Гуржії "Зародження робітничого класу України" (1958 р.) [2], в якій він, досліджуючи формування верстви вільнонайманих робітників - робітничого класу, розкриває, в тому числі і на прикладі правобережних губерній, поступове витіснення кріпосницької мануфактури капіталістичною фабрикою і переміщення промислових осередків із сільської місцевості у міста. Вбачається важливим зроблений автором в одному із розділів праці комплексний аналіз дрібних селянських промислів, які в умовах зародження капіталістичних відносин виходили за межі натурального господарства і все більше набували ознак дрібнотоварного виробництва. Цілком слушним (хоч і позначеним впливом тогочасної ідеологічної доктрини) є твердження про становлення української національної купецько-підприємницької верстви, до якої автор відносить насамперед підприємців з Київщини Яхненків і Смиренків [2,44 - 55].

Для дослідження історії правобережного села дореформеного періоду має значення й праця "Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького

гніту", в якій І.О.Гуржій розкрив Найважливіші події та показав антикріпосницьку боротьбу селянства. Всебічно охарактеризовано різні форми селянських виступів [3].

Про комплексний і системний підхід І.О.Гуржії до вивчення аграрних проблем в контексті економічної історії свідчить його монографія "Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.)". В ній історик на конкретному матеріалі розкриває господарську спеціалізацію різних регіонів і, зокрема Правобережжя, аналізує процес втягнення у товарно-грошові відносини поміщицьких маєтків та селянських господарств, соціальне розширення селянства. Значне місце в праці відводиться дослідженню розвитку торгівлі та участі в ній селян як свідчення розкладу відживаючої феодално-кріпосницької системи [4].

Проблеми аграрних відносин на Правобережній Україні напередодні відміни кріпосного права знайшли відображення і в інших працях І.О.Гуржії [5; 6; 7; 8] та великій кількості статей в науковій періодиці, збірниках наукових праць, брошурах, енциклопедично-довідкових та інших виданнях.

Отже, навіть побіжний огляд наукової спадщини відомого українського історика І.О.Гуржії дає підстави для висновку про те, що проблеми аграрних відносин на Правобережній Україні в дореформений період займали важливе місце в його дослідницькій роботі і стали вагомим внеском у вивчення соціально-економічного становища українського села напередодні відміни кріпосного права. Напрацьований і узагальнений ним величезний матеріал зберігає актуальність для сучасних досліджень аграрної історії України, а невтомна і різнобічна наукова діяльність І.О.Гуржії є прикладом, гідним наслідування.

1. Гуржій І.О. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. - К., 1954.
2. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України. -К., 1958.
3. Гуржій І.О. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту. - К.,1958.
4. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). -К., 1962.
5. Гуржій І.О. Селянські рухи на Україні в першій половині XIX ст. //Вісник АН УРСР. -К., 1952. -№1. -С.24- 38.
6. Гуржій І. О. Втечі селян - одна з поширених форм антикріпосницької боротьби на Україні в



першій половині XIX ст. // Наукові записки Інституту історії АН УРСР. -К., 1953. -Т.5. -С 96-108.

7. Гуржій І.О. Селянський рух на Україні в 1856 році. -К., 1956.

8. Гуржій І.А. Сельские и городские базары на Украине в конце XVIII- первой половине XIX в. и их роль в развитии товарного производства // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. -М., 1961. -С.96- 105.

### **Мойсієнко В.М (м. Черкаси)**

#### **Урядова політика у галузі місцевого самоврядування в другій половині XIX ст.**

Скасування кріпосного права та подальші реформи в Російській імперії прискорили зміни в державному механізмі абсолютної монархії. В результаті перетворень 60-70-х років XIX ст. у державний устрій були привнесені елементи буржуазної державності: створені виборні представницькі установи місцевого адміністративно-господарського управління (земські та міські органи самоврядування, виборні органи суду), встановлені демократичні принципи правосуддя, більш гнучкі форми фінансового контролю і цензури, закріплена всестановість в комплектуванні армії та діяльності органів освіти.

Однак усі ці процеси в сфері державного правління не слід перебільшувати. Незважаючи на те, що самодержавний уряд здійснив ці реформи, але він вважав завчасним швидкий перехід від необмеженої абсолютної монархії до конституційної. Ця тенденція була характерною для державної політики в галузі місцевого самоврядування.

В 60-ті роки XIX ст. в урядових колах точились дискусії про запровадження нових органів самоврядування. Звичайно, що йшлося не про зміну самодержавно-бюрократичної системи в цілому, а лише про доповнення її новою інституцією, яка б представляла усі стани в самоврядуванні на місцях - земськими установами [1].

В буднях урядової політики земства завжди розглядалися як органи місцевого самоврядування, виключно господарські за своїм призначенням. Але під час загострення внутрішньополітичної ситуації в країні, піднесення суспільного руху та посилення кризи самодержавної влади земське

питання набувало політичного забарвлення, переростаючи в тій чи іншій формі в питання центрального представництва.

Подвійне ставлення до земства в урядових колах: погляд на земські установи як на органи місцевого самоврядування, абсолютно позбавлені права участі в політичному житті, з одного боку, та спроби використати земське представництво для реформування Державної ради, провести реформу політичного спрямування, з іншого боку, ці тенденції проявились в період підготовки земської реформи 1864 року.

Земську реформу було проведено так, що влада імператора не обмежувалась і державні установи зберегли старий феодальний характер. На місцях поряд з органами державного управління створювались органи, які мали самостійну сферу діяльності, напрямки якої були чітко визначені. Так, в ст. 1 "Положення про губернські і повітові земські установи" від 1 січня 1864 р., що "для завідування справами, що стосуються місцевих господарських потреб кожної губернії і кожного повіту", утворювались губернські і повітові земські установи [2].

В Україні земства розпочали функціонувати з 1865 року: з квітня - у Херсонській, з вересня - у Полтавській і Чернігівській губерніях, а з жовтня - у Харківській. У 1866 р. ці установи були введені ще в двох губерніях: з вересня - у Катеринославській та з жовтня - у Таврійській [3].

В основу земської виборчої системи були покладені: виборчий, майновий та становий принципи. Виборці поділялись на три курії: повітових землевласників, міських виборців і від сільських громад. До першої курії - повітових землевласників - входили особи, які володіли земельним наділом не менше ніж у 200 десятин, власники нерухомості на суму не нижче 15000 руб.; власники торгівельних і промислових підприємств з річним обігом у 6000 руб., а також уповноважені від дрібних землевласників і духівництва.

У виборах другої (міської) курії мали право брати участь особи, які були власниками заводів. Ці підприємства повинні були розташовуватись в містах і мати річний обіг 6000 руб.

Крім того, в цій курії мали право обиратись особи, які одержали купецькі свідоцтва першої та другої гільдії, а також власники міської нерухомості на суму від 500 до 3000 руб. [4].

Майновий ценз учасників виборів у третій курії - від сільських громад - був відсутній. Вибори тут були двоступеневі: на

волосних сходах селяни обирали виборців, які в свою чергу, на спеціальних з'їздах вибирали гласних. Балотувались в цій курії й землевласники.

Таким чином, виборча система забезпечувала переважаючий вплив у земствах землевласникам. Розкладка кількості гласних від 3-х виборчих з'їздів покликана була закріпити цей привілей землевласників.

Перші ж вибори в земські установи засвідчили перевагу дворянства серед інших станів в місцевих представницьких органах. За даними С.С.Татищева, у губерніях, в яких вибори відбулись в 1865-1867 рр. склад повітових гласних за становим поділом визначався таким чином [5].

Стани	Склад гласних повітових земельних зібрань		Склад гласних губернських земельних зібрань	
	кількість гласних	%	кількість гласних	%
Дворяни	4962	41,68	1524	74,2
Духівництво	774	6,5	78	3,8
Купці	1242	10,43	225	10,9
Міщани	54	0,45	11	0,5
Селяни	4581	38,41	217	10,6
Інші стани	302	2,53	-	-
Всього	11915	100	2055	100

В історіографії довгий час панувала думка про стабільність соціального складу земств. Б.Б. Веселовський вважав, що протягом 25-річного періоду, від введення "Положення" 1 січня 1864 р. і до 1890 р. він суттєво не змінився, і дворяни повністю зберегли свої позиції в земстві [6]. Цей висновок, ґрунтувався, основним чином, на аналізі середніх статистичних даних складу земських гласних як губернських, так і повітових, що на думку автора не є зовсім точним. Диференційоване вивчення соціального складу у окремих губерніях і повітах дає можливість виявити тенденцію його зміни. Зростання у пореформений період впливу буржуазії, формування заможного селянства, розорення дворянства - всі ці процеси, темпи і інтенсивність яких були не однаковими в різних місцевостях, впливали на контингент виборців і в певній мірі відображались на результатах виборів земських гласних.

Земські гласні щорічно збирались на повітові й губернські земські збори, які були двох видів: чергові та позачергові. Повітові та губернські збори стали розпорядчими органами місцевого самоврядування. Строк діяльності гласних обмежувався трьома роками. Після закінчення терміну представ-

ництва вони знову могли переобиратись до повітових та губернських земських зборів.

На чолі повітових і губернських земських зборів стояв голова. Повноваження голови виконував, як правило, предводитель дворянства губернії чи повіту. На повітових і губернських зборах обирався виконавчий орган-управа, яка засідала безперервно й виконувала постанови земських зборів. Управа складалась з 3-х чоловік: голови і двох членів. Іноді управа складалась із 4-6 членів. Гласні, які обирались на посаду голови губернської управи, затверджувались Міністерством внутрішніх справ, а повітової - губернаторами. За ними закріплювалось право затверджувати членів губернських і повітових управ. Якщо Міністерство або губернатор не давали згоду на заняття гласним посади, призначались нові вибори.

Станова належність голови земської управи не була обмежена. Він міг бути обраний від будь-якого стану, представленого в земських зборах. Так, в губернських і повітових управах 30 губерній Російської імперії в перше триріччя працювало 1617 голів і членів, із них: дворян 1062, купців 239, міщан 12, селян і козаків 304 [7].

Земська управа завідувала витратами земських грошей і взагалі всіма капіталами. Вона вела також поточні земські справи: запрошувала і звільняла службовців, виплачувала їм заробітну платню, завідувала всім земським господарством.

Управа розпоряджалась не самостійно, а керувалась постановами земських зборів. З цією метою земська управа щорічно представляла звіти про свою роботу. В процесі розгляду звіту в земських зборах, кожний гласний, якщо він вбачав у цьому щось незрозуміле, міг вимагати від управи пояснень. Після того як звіт був розглянутий, переходили до складання кошторису. На запропонований управою кошторис визначалась сума, необхідна для його виконання. Досягалось це шляхом обкладання волостей, повітів і губерній податком. Крім того, до бюджету надходили суми з казни, від громад та приватних осіб. Щоб перевірити правильність дій земської управи, всі земські збори з числа гласних обирали ревізійну комісію строком на 3 роки. Ця комісія щорічно контролювала діяльність земської управи. Про всі недоліки ревізійна комісія доповідала зборам. Таким чином, управа у своїй діяльності підпорядковувалась зборам.

Для вивчення невідкладних справ, які потребували негайного вирішення, збори обирали спеціальну комісію й доручали їй опрацювати питання.

Сфера діяльності земств була обмежена лише культурно-господарськими справами: утриманням місцевих шляхів сполучення, піклуванням про медичну допомогу населенню, народну освіту, місцеву торгівлю та ін. Земство мало право клопотатись перед урядом з питань, які стосувались місцевого господарства, потреб губерній чи повіту [8].

Разом з тим уряд намагався поставити земства в такі умови, в яких вони отримали малошановане прізвисько "п'ятого колеса до воза російського державного управління". Нові органи всестанового управління були запроваджені лише на рівні губерній і повітів. Було відсутнім центральне земське представництво, не було земських установ нарівні волості.

"Положення про губернські і повітові земські установи" не ввело земські установи до загального устрою державних установ Росії, а поставило, за характеристикою В.П.Безобразова, "біля них, як окремі державно-суспільні тіла, що не мали ніяких органічних зв'язків з системою державного управління" [9].

Адміністративно-поліцейська влада на місцях теж залишалась в руках уряду. Так, у відповідності до ст. 9 "Положення про губернські і повітові земські установи", губернатор "мав право припинити виконання будь-якої постанови земських установ, противної законам або загальним потребам" [10].

Крім того, представникам земств різних станів було заборонено спілкуватись між собою, навіть з питань, які потребували невідкладного спільного вирішення.

Таким чином, сфера функціонування земської системи в державному механізмі Російської імперії була обмежена у всіх відношеннях. Але навіть у такому врізаному вигляді органи місцевого самоврядування були несумісними з принципами самодержавного управління державою.

Ставлення уряду до земства завжди було пов'язано із загальним напрямком внутрішньої політики, в якій протягом другої половини XIX ст. буржуазні перетворення змінювались, а інколи переплітались з рецидивами феодально-кріпосницької реакції, що відкрито чи прикрито заявляла про себе важливими чи менш значними законодавчими актами. Все це пояснювалось характером буржуазних перетворень початку 60-х років XIX ст., непослідовністю, половинчатістю заходів; сутністю феодальної монархії, що зробила крок до буржуазної монархії, але крок перший, непевний, за яким другий послідував лише майже через півстоліття [11].

Змушений різними обставинами (об'єктивними і суб'єктивними) до політики маневрування, царат запровадив інеродний для самодержавно-бюрократичної системи інститут: органи місцевого самоврядування - земські установи. Одразу цей захід привів до появи протистояння "самодержавство-земство".

Земська реформа була викликана необхідністю пристосувати самодержавний лад до потреб буржуазного розвитку країни. Розвиваючись в нових економічних умовах, економіка країни вимагала інших, більш гнучких форм управління, потребувало інших форм управління і місцевого господарства. Земські діячі мали рацію, коли стверджували, що "без земської роботи сам уряд не може обійтись" [12]. Земство потрібно було самодержавству і в політичних цілях. Через земські установи воно намагалось зміцнити дворянство - свою соціальну опору, послабити суспільно-політичний рух.

З початку свого існування земства були несумісними з самодержавством. Як писав у своїй записці Статс-секретар граф СЮ. Вітте: "В самодержавному ладі держави з неминучим в ньому бюрократичним центром земство - непридатний засіб управління" [13].

У другій половині 60-х років XIX ст. кілька земських зібрань на перших своїх сесіях прагнули розширити сферу свого управління, обговорити питання про запровадження земського самоврядування на рівні волості, про розширення прав земських гласних та про можливість зв'язків з сусідніми земствами для вироблення єдиної політики в земській сфері тощо. Але уряд та місцева бюрократія відразу розпочали ставити перешкоди. Так, в "Приложеніи к всеподданейшему отчету о ходе дела по введению в Екатеринославской губернии "Положення о земских учереждениях" зазначалось, що "в діях земських установ помічені були деякі відхилення від приписаного законом порядку або втручання в справи, що не входили в їхню компетенцію" [14]. Земський опозиційний рух був оголошений "крамольним рухом" і уряд вживав всі заходи, щоб викоринити "крамолу" [15].

Земські службовці - лікарі, вчителі, статисти були поставлені в повну залежність від місцевої адміністрації вже в 1866 році. Губернаторам були надані права відмовляти у затвердженні обраних земських гласних, якщо вони вважались неблагонадійними.

Губернатор міг заборонити друкувати постанови земських зібрань. Так, "Еженедельная записка Екатеринославского губер-

натора Міністру внутрішніх дел от 17 октября 1867 г." розповідає про конфлікт губернської влади із земством через заборону губернатором друкувати постанови земського зібрання [16].

Закон від 21 листопада 1866 р. про межі оподаткування торгівельно-промислових закладів суттєво обмежив компетенцію земських установ та джерела їх фінансування.

Репресивні заходи слідували один за одним. Закон від 13 червня 1867 р. заборонив взаємостосунки земств різних губерній, обмежуючи діяльність земських зібрань. 19 вересня 1869 р. з'явилося Положення Комітету міністрів, за яким вся поштова кореспонденція земських управ повинна була оплачуватись нарівні з приватною. Характерним було саме формулювання "Положення...", в якому підкреслювалось, що земські установи не за своїм складом, не за основним призначенням "не виявляли сутності урядової влади", внаслідок чого вони за своїми правами нічим не відрізняються від приватних осіб [17].

Найбільш серйозних утисків земство зазнало в галузі народної освіти. Згідно "Положення..." від 1 січня 1864 р. земству було надано право участі в піклуванні про народну освіту переважно в господарському відношенні і в межах, визначених законом" (п.7, ст.2) [18]. В перші роки дії "Положення...", в період ліберальних віянь, ця норма тлумачилась досить широко (переважно, але не лише в господарському відношенні). Для нагляду за справою народної освіти були створені губернські та повітові училищні ради за участю представників від земств; останні і стали по суті головними організаторами справи, так що фактично земство було повним господарем в справі народної освіти. Але у цій галузі діяльність земства очевидно розійшлась з поглядами уряду. З часу вступу в управління Міністерством народної освіти графа Д. А. Толстого розпочинаються заходи, що мали на меті усунути земства від дійсного завідування народною освітою, залишаючи за ними лише піклування господарською сферою. Так, в 1869 р. була запроваджена посада інспектора народних училищ; за інструкцією 1871 р. цим інспекторам надавалось право усувати з посад вчителів, які вважались ними неблагонадійними, і зупиняти будь-яке рішення ради училища. У грудні 1873 р. був виданий Височайший рескрипт на ім'я Міністра народної освіти, в якому вже цілком ясно прослідковується недовіра земству, якщо не пряме засудження

його діяльності в справі народної освіти [19].

Нове Положення про народні училища 1874 р. надало предводителям дворянства право очолювати училищні ради, а самим цим радам надавало лише формального і другорядного значення, а всю владу завідування училищами віддало в руки директорів народних училищ.

Проти утисків, яких зазнавало земство від уряду у справі завідування народною школою, земські установи наполегливо протестували: "Той політичний струмінь, який був внесений в провінційне життя в останні роки, - писала Чернігівська земська комісія в 1880 р. - привів до втручання в шкільні справи цілого ряду відомств і осіб, які не можуть надати ніякої допомоги школі..., і все це поставило шкільного вчителя у розпорядження багатьох відомств, починаючи від училищних рад, предводителів дворянства, директорів і інспекторів училищ до станового урядника і, побічно, священника і волосного писаря, кожен із яких визначає для школи свої вимоги..." [20].

Таким чином, самостійність земств, цю основу будь-якого самоуправління, а відповідно і сферу земської компетенції, уряд систематично обмежував. Він не довіряв земству. Недовіра ця особливо рельєфно проявлялась в його ставленні до земських клопотань. Стосовно цих клопотань уряд не завжди був послідовним, досить часто виявляв надмірну підозру, відхиляючи і ті прохання земств, котрі мали серйозне підґрунтя.

Починаючи з 1867 р. деякі земства звертались з клопотанням про застосування стягнень до гласних за неявку на зібрання без поважної причини. Всі ці клопотання було відхилено, а в Положенні 1890 р. сам уряд визнав за необхідне встановити зазначені стягнення.

Ще одна проблема, яка піднімалась земством - реорганізація волосного управління. Так, наприклад, Херсонське земство в 1874 р. виступило з клопотанням, яке поступило на розгляд Комітету міністрів "про складання проекту на предмет утворення всестанових волостей та про передачу останнього на розгляд земських установ" [21].

Однак всі клопотання земств в цьому напрямку систематично відхилялись, і можна вважати, що в цих відмовах уряд більше керувався політичними міркуваннями, бо з точки зору доцільності навряд чи міг бути сумнів в тому, що не маючи твердого ґрунту та належного зв'язку з місцевістю, земство не могло успішно діяти і волею-неволею повин-

но було залишити поза увагою деякі з важливих своїх обов'язків" [22].

Але з особливою недовірою уряд ставився до спроб земств встановити більш тісний зв'язок із селянським самоврядуванням. Уряд не тільки не вважав можливим привнести селянське самоврядування в компетенцію земських установ шляхом утворення всестанової волості, але навіть до турбот земства про потреби селянського стану ставився негативно. Так, коли Таврійське земство в 1874 р., стурбоване продовольчою проблемою, постановило утворити комісію для дослідження умов деяких місцевостей, то міністр внутрішніх справ зупинив виконання постанови земства і оголосив, що повітовим земським управам надано право проводити ревізію на місцях через своїх членів лише для нагляду за діяльністю у справах продовольчих, але ніяких загальних місцевих досліджень про економічні потреби населення і про наділення його землею існуючим законодавством земським установам не надавалось. Таким чином, у земського самоврядування, закликаного "турбуватись про місцеві потреби і користі населення" [23], було по суті відібрано право виявляти ці "потреби" через дослідження реального становища селянства.

Не довіряючи прагненням земств пустити коріння в країні, увійти в більш тісний зв'язок із селянським самоврядуванням, уряд з тією ж, якщо не з більшою недовірою ставився до об'єднання земської діяльності, до встановлення зв'язку між окремими земствами.

Земства всіма силами прагнули до об'єднання своєї діяльності. Вони встановили взаємообмін звітів і намагались надати широке застосування п. 16 додатку №84 до Положення про земські установи, за яким дозволялось підтримувати зв'язки між земськими зібраннями у справах, що стосувались загальних урядових розпоряджень і питань "про встановлені законом межі відання зібрань" [24].

Разом з тим земства стали виступати з клопотаннями про дозвіл загальних з'їздів для обговорення питань, які мали значний інтерес, і про дозвіл видання загальноземського друкованого органу. На всі ці спроби земств об'єднати свою діяльність уряд дивився зовсім інакше - в об'єднанні земств він без сумніву вбачав небезпеку.

В щоденниках і спогадах представників вищої бюрократії в кінці 70-х років XIX століття все частіше зустрічаються висловлювання про "внутрішні хворобливі симптоми" та про "хаотичний стан справ", що могли привести до краху самодержавства.

Незважаючи на всю суб'єктивність сприйняття ці свідчення відображали настання кризи самодержавної влади.

Політична криза самодержавства в кінці 70-х років XIX століття проявилась в підміні основних законів надзвичайними, в крайньому посиленні адміністративно-поліцейського свавілля. Створення в 1878 р. Особливої наради для здійснення заходів для встановлення "спокою та безпеки в імперії", затвердження Тимчасових правил від 1 вересня 1878 р., запровадження посади тимчасових генерал-губернаторів стали найбільш значними законодавчими актами цього періоду [25]. Репресивний характер урядової політики відобразився на становищі органів місцевого самоврядування, вищої школи, преси і т.д. Ставлення до земства не було дисонансом в загальному реакційному тоні всієї політики.

Що ж дозволило земствам протистояти могутній державній бюрократії? Життєздатність земств забезпечувалась їх дійсним самоврядуванням. Незважаючи на постійні обмеження з боку владних структур, земства формували свої керівні органи, виробляли структуру управління, самостійно визначали головні напрямки своєї діяльності, підбирали та навчали спеціалістів, їх стійкість полягала також у самофінансуванні. Земства отримали право для покриття своїх витрат обкладати населення податками. Основним об'єктом оподаткування стала земля. У такий спосіб здійснювалось фінансове забезпечення діяльності земств.

Ще одна обставина, яка забезпечувала функціональну життєдіяльність земств, полягала в їх кадровому забезпеченні. У земствах сформувався свій штат постійних і високооплачуваних працівників. Більша частина з них мала солідну освіту, професійні навички, високий суспільний статус, який цінувала та прагнула підтвердити повсякденною працею.

1. Витте С.Ю. Самодержавие и земство - СПб., 1908.-С.4. 2 Положение о губернских и уездных земских

учреждений//ПСЗР. - СПб., 1867. - Т. 39. -С.2.

3. Пожитнов К.А. Городское и земское самоуправление. - СПб., 1914. - С.76.

4. Абрамов В.Ф. Организация земских учреждений и их органов // Советское государство и право. -1991.-М7-С. 134-135.

5. Обзор царствования императора Александра II и егореформ (1855-1871).-СПб., 1871. -С.371-372.

6. Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет. - СПб., 1911. -Т.3. - С.350-351.

7. Обзор царствования императора Александра II в егореформ (1855-1871). - СПб., 1871. -С.372.

8. Положение о губернских и уездных земских учреждениях//ПСЗР. - СПб., 1867. - Т. 39. -С.5.
9. Безобразов В.П. Земские учреждения и самоуправление. -М, 1878. -С.38.
10. Положение о губернских и уездных земских учреждениях //ПСЗР. - СПб., 1867. -Т. 39.- С. 7.
11. ЗахароваЛ.Г. Земская контрреформа. -М, 1968. -С. 54.
12. ПирумоваН.М. Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX в. - М., 1986.-С.52.
13. Витте СЮ. Самодержавие и земство. - СПб., 1908. - С.203.
14. РДІА, ф.1284, оп.2, спр.18, арк.8936.
15. Белоконский И.П. Земское движение. -М., 1914. -С.3.
16. РДІА, ф.1284, оп.3, спр. 127, арк. 96-97зв.
17. ПирумоваН.М. Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до началаXXв. - М., 1986.-С.33.
18. Положение о губернских и уездных земских учреждениях//ПСЗР. - СПб., 1867. - Т. 39. -С. 5.
19. Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет. -СПб., 1911. -Т.3. -гл. 1У.
20. Витте СЮ. Самодержавие и земство. - СПб., 1908. - С.81-82.
21. Там же. -С84.
22. Там же.-С. 84.
23. ЦДІА, ф.442, оп.813, спр.654, арк.2зв.
24. Витте СЮ. Самодержавие и земство. - СПб., 1908. - С.85.
25. Зайончковський П.А. Кризис самодержавия на рубеже 1870-х - 1880-х гг. - М., 1964. - С.62.

*Присяжнюк ЮМ. (м. Черкаси)*

### **"Емансипація" 1861 року очима пересічного хлібороба**

Певним чином послабивши соціально-політичну напругу, зумовлену наслідками Кримської війни та невинувато довшою збереженню системи позаекономічного примусу селянства, аграрна реформа 1861 року завершила класичну епоху кріпацтва в Російській імперії, у тому числі в Наддніпрянській Україні.

Історики багато разів зверталися до теми "великої" реформи. Історіографія проблеми нараховує десятки монографічних праць, сотні брошур, статей, тез.

Огляд цього наукового доробку засвідчує, крім усього, постійну присутність одного цікавого явища, а саме незмінну зорієнтованість кожного наступного покоління дослідників на політичне замовлення своєї епохи. Бажаючи залишатися на позиціях історичної правди та наукових принципах, навряд чи варто прагнути цілком уникати цього нині, в історичних умовах, коли йдеться про становлення демократії як політичної

системи. Адже успішна розбудова в Україні соціальної держави, громадянського суспільства неможливі без ґрунтового аналізу "селянського чинника", всього комплексу проблем, що становили основний, "людський" зміст вітчизняної історії розглядуваного періоду. Сьогоднішнє політичне (точніше - соціально-політичне) замовлення як ніколи напрощуд вдало актуалізує дану тематику). визначає її першочерговість у молі досліджень сучасної історичної науки. Відстежуючи процес "емансипації" 1861 року очима самих селян, не лише зможемо розгадати низку історичних таємниць, а й науково, кваліфіковано пояснити багато проблем, що існують в українському селі на рубежі ХХІ століття.

Щодо джерельного забезпечення такого підходу, насамперед, маємо завдячувати чудовій плеяді вітчизняних етнографів середини ХІХ - початку ХХ століття. Зокрема, одному з тогочасних корифеїв суспільних наук Максиму Ковалевському. Саме він, невдовзі після скасування кріпацтва, зафіксував стан земельної оренди на Чернігівщині, Полтавщині, а почасти й Харківщині. Для нас у науковому доробку вченого важливо виокремити, що й через 10-20 років після реформи ставлення українських хліборобів до оренди, орендних відносин зберігається традиційне, "середньовічне". Вони, як і в попередню історичну епоху, назагал прагнуть реалізувати себе в "своєму" патріархальному світі. Ментальна ж специфіка сприйняття українськими селянами нових тенденцій досить наглядно простежується в тому, як вони реагують на ринкову трансформацію тих господарських відносин, що здавна регулювалися нормами звичаєвого права.

Візьмемо скіпщину ("сполщина", "спах") - оренду землі за частину вирощеного на ній урожаю. У пореформені роки, в умовах значного подвірного обезземелення, власникам ґрунтів стає дедалі вигіднішою короткотерміновий варіант цього різновиду оренди. Тим більше, що проникнення в селянське середовище елементів підприємницької діяльності морально як би унормовує бажання за рахунок використання праці односельчан, сусідів щораз отримувати більші прибутки. Завдячуючи працям М. Ковалевського та інших дослідників, можна більш-менш чітко окреслити того часні узгоджувальні межі усталених пріоритетів хліборобського світогляду і ступенів капіталізації цих традиційних для українців орендних відносин. Імперативи ментальності селян - скопичів, десятишників, спольників - "за" відробітки, "за" додаткові

роботи (поширеним у селах Малоросії залишалося "послухати") [1,106], тобто не заперечують проти їхнього зростання. Слова представника панства - "Нехай дурний мужик на всіх робить, за всіх платить, хай одбуває отбучі ("отбутки, "басаринок", "панщину" - Ю. П.)" [2,205] - здається його, селянина, не сильно пригнічують. Вона, селянська ментальність, "за" могорич і подарунок, "за" "гостинець". "З порожніми руками якось совісно йти" [1, 106], - традиційно каже пересічний хлібороб-трудолюб. Однак селянська ментальність "проти" грошей, яких потрібно дедалі більше і це назагал "засуджується народною совістю". Причому чим більша частка грошових приплат під час річного розрахунку (а це, як відомо, загальна тенденція в посткріпосницький період), тим більше обурюється "серце" хлібороба ("Без ножа ріжуть"). Відповідно побутує і негативний акцент у народній назві доплат (різниці між попередньою, минулорічною грошовою платнею) - "процент", "хабар". Зрештою, скіпщина, яка була близькою "серцю" українського селянина з княжих часів, постає в його очах чимось аморальним, "нелюдським". Конкретизуємо: такою стає власне не сама скіпщина, такою виглядає в "картині світу" пересічного "малороса" її новий зміст, її дедалі більш меркантильне наповнення. То ж не дивно, що в селах тогочасної Малоросії утверджується дещо упереджена й неадекватна пореформеним тенденціям розвитку суспільства думка - "кожний скіпщик - лихвар і шахрай" [1,106].

Аналіз численних архівних документів та етнографічних матеріалів дає підстави зробити припущення, що будь-яких урядових заходів, пов'язаних з ринковою еволюцією світогляду суб'єктів аграрних відносин, українські селяни не чекали. Складається, на перший погляд, парадоксальне, однак, при уважнішому розгляді, цілком обґрунтоване враження: чим менше інновацій пропонувалося запровадити в повсякденність сільських мешканців, тим легше останнім було зрозуміти сутність посткріпосницької дійсності.

Пересічного селянина цікавило дві речі - "земля і воля", їхня наявність у, так би мовити, однозначному й безумовному вигляді. Пропоновані ж нормативні положення, умови звільнення з кріпацтва настільки маскували для селян сутність урядових турно-психологічного мікрокосму української дійсності, що їм зазвичай важко було розрізнити, ських селян, з якою їм прийшлося зустріти де воно "правильне", "справедливе", а де "велику" реформу. (Почасті вона простежана хитрість та махлярство. Альтернатива жується в наведених вище словах селянина С.

хліборобів просто не існувало. Не отримавши очікуваного, селянину нічого не залишалося як заявити: "Волю прочитали у нас ... нічого з тієї волі не вийшло" [3,425].

Для підтвердження сказаного, наведемо уривок із спогадів 81-річного селянина Василя Мудрого, мешканця одного із сіл Катеринославської губернії, якому в рік скасування кріпосного права виповнилося 15 років. "Боже, яке тяжке було у нас покарання ... через оті наділи землі! Ото бач цар видав такий закон, щоб селяни у панів землю за викуп (тут і далі за текстом підкреслено мною - Ю. П.) на виплату по чотири, по сім карбованців за десятину, так ніхто не хотів брати тієї землі. Ну тоді написали до губернатора, а губернатор вислав у наше село роту солдат ... Почали викликати людей по одному. "Наділ візьмеш", "Ні, не візьму!", "Лягай!" і почали сікти. Б'ють, б'ють, аж чоловік стане немов неживий ... Кров тече річкою, а його б'ють. По черзі став під лозу Савка Малаха. Бачить він таке та як крикне: "Господь створив панів, а ми їх люди, то й мусимо коритися їм!" І почали тоді наділяти землею людей..." [4, 71].

У підкреслених фрагментах монологу простежується велике розчарування селян, їхня психологічна неготовність до запропонованого сценарію реформи. Навіть через десятиліття автору згадується не саме звільнення, не довгоочікувані "земля і воля", а, як бачимо, "тяжке покарання через оті наділи".

Суперечності між суспільно-історичною сутністю "емансипації" 1861 року та характером її сприйняття хліборобським загалом зумовлюватимуть не тільки "значні моральні шкоди", а й великі матеріальні збитки. Лише з часом у ментальність селян, перебуваючій у полоні традиціоналізму, почне проникати потяг до інноваційних ініціатив. Цей процес розвиватиметься непослідовно, локально. Типову ж реакцію на нововведення, характерну психології українського хлібороба 1861 року, знаходимо на сторінках часопису "Киевлянин" за 1875 рік. "Про інновації наш мужик слухає з тією пасивною цікавістю, з якою він слухає оповідання про різні матерії, що безпосередньо не торкаються його життя і його самобутнього розвитку. Він слухає, розпитує і охочий слухати далі, але (розмову - Ю. П.) завжди закінчує словом - "казка" [5].

Привертає увагу ще одна сторона культурно-психологічного мікрокосму української дійсності, з якою їм прийшлося зустріти де воно "правильне", "справедливе", а де "велику" реформу. (Почасті вона простежана хитрість та махлярство. Альтернатива жується в наведених вище словах селянина С. Малахи). Для зручності її аналізу пере-

несемося в середину 90-х рр. XIX ст. Хоча, здавалося б, від моменту "емансипації" пройшло понад 30 років і через такий проміжок часу серйозно говорити про дану проблему підстав немає. Однак це не зовсім так, оскільки йдеться про ті психологічні імперативи, риси етнонаціональної культури, які мали в умовах капіталізації господарювання, певної лібералізації громадського життя посилюватися, зміцнюватися, а не вироджуватися. Так-от, описуючи типове зібрання волосного сходу в одному із сіл Київської губернії, невідомий автор ("Н. Т.") зазначає: "Це просто неорганізований натовп, нерідко в декілька сотень осіб ... Вирішальне слово належить різним крутям, крикунам, тим шахраям-глитаям, які давно вже виділилися в кожному селі в особливу групу.. "[6]. Не важко здогадатися, що йдеться про неготовність "внутрішнього світу" українських селян на період реформи 1861 року до політичної самореалізації навіть на рівні село-волость. Окреслена самобутність ментальності, політичної культури даватиметься взнаки і тоді, коли хлібороб матиме нагоду спостерігати, а відтак і запозичувати альтернативний варіант такої самореалізації. зокрема в сусідів-колоністів.

Загалом, визнаючи правильною думку, що пересічний "малорос" розпрощався з епохою кріпацтва, зберігши в своїй душі ідею "чорного переділу", зазначимо наступне. Побутування цієї ідеї - не тільки свідчення його неадекватної готовності до реалій пореформеної епохи, а й риса етнонаціонального менталітету українства, презентованого землеробським класом. Мова йде про глибинні пласти підсвідомого, акумульовані в усталені й напрочуд консервативні стереотипи думок та поведінки, які, незважаючи на всі зміни в тогочасному соціальному середовищі, вперто зберігали свою природу. Перебіг подій тому підтвердження. У №6 часопису "Бодрая мысль" за 1914 рік читаємо: "У Волинській губернії селяни заявляють - "земля має належати тому, хто її обробляє. У Подільській губернії вони відкрито говорять, що поміщицька земля буде передана їм" [7]. То ж логічно й своєчасно поставити запитання. Невже понад 50 років інтенсивного проникнення в сільське життя товарно-грошових відносин замало, щоб людина могла засвоїти чи не основне правило капіталістичної моралі - "приватна власність є священною і недоторканою".

Зважаючи на проблеми, з якими стикається український селянин сьогодні, дозволимо собі наприкінці окреслити деякі історичні уроки скасування кріпосного права 1861 року.

Реформа, яку науковці звикли називати епохальною, за наслідками прирівнювати до європейських революцій XVII-XVIII ст., для селян-панщинників України середини XIX ст. мала якісно інше забарвлення. Тогочасна ментальність хліборобів однозначно й чітко фіксувала те, від чого хотілося відмовитися, те, що остогиділо, приносило страждання, ввійшло в плоть і кров селянина як абсолютне зло. Водночас, перебуваючи на рубежі епох, хліборобське "серце" майже не відчувало потреби осмислювати те інноваційне, що не запитуючи в селянина дозволу, проникало в його соціальне докільця.

Зберігаючи свою актуальність і в пореформені десятиліття, традиціоналізм власної "душі" як би залишав пересічного "малороса" в тому світі, в якому він жив раніше і від якого не поспішав відмовлятися. (Не випадково про селян і на початку XX ст. говоритимуть як про наївних простаків, невинуватих мрійників, відсталих дикунів, "все ще на диво недосвідчених" [8]). Щодо оцінки селянином "царської волі", то вона назагал була негативною, оскільки особисте звільнення та одержана під викуп земля морально-психологічно не компенсували йому душевних страждань, які спричинилися наступаючими проблемами.

1. Ковалевский М. Труд, как источник права собственности на землю в Малороссии и на Украине. - М., 1881. - 124 с.
2. Словарь української мови/Упоряд. Б. Грінченко. - В4-хт. - Т. L-K., 1996. - 496 с
3. Данилевский Г.П. Беглые в Новороссии; Воля (Беглые воротились). - М., 1984. - 479 с.
4. Фонд рукописів ІМФЕ ім. М. Рильського, ф. 8-к. 2, оп. 3.
5. Киевлянин. - 1875. - №60.
6. Там же. -1895. -№ 310.
7. Бодрая мысль. - 1914. -№ 6.
8. Киевлянин. - 1875. -№ 54.

**Темірова Н.Р. (м. Донецьк)**

### **До питання про стосунки поміщиків і селян у пореформений період**

У пореформений період селянські й поміщицькі господарства залишалися основними виробниками сільськогосподарської



продукції. Характер їхніх відносин змінився з огляду на зміну юридичного підґрунтя: позаекономічний примус змінився економічним. В численній літературі показане становище тимчасово зобов'язаних селян. Щодо взаємин їх зі своїми колишніми власниками, то цей аспект висвітлений переважно в площині експлуататор-експлуатований. Селянське й поміщицьке господарства вимушені були співіснувати одне з одним. Малі розміри селянських господарств змушували їхніх власників для збільшення прибутків майже всю землю орати, внаслідок чого не мали можливості відводити місце під інші, не менш важливі угіддя. Поміщики за рахунок селянського господарства забезпечували свої економії робочими руками. Селяни користувалися поміщицькими переробними промисловими закладами: млинами, маслобійнями. З поміщицьких економії нерідко роздавалися безкоштовно навколишнім селянам садибний матеріал, іноді сільськогосподарську продукцію їм продавали за зниженими цінами.

В історичній літературі початку XX ст. велика увага приділялася селянському господарству. Багато дослідників проводили порівняння його з поміщицьким. Різні автори приходили до різних висновків. Так, на думку А.Челінцева, поміщицьке володіння й господарство самим фактом свого існування пригнічувало селянські господарства. Воно це робило по-різному: утримуючись від продажу землі чи продаючи землі селян за попередньо високими цінами; здаючи цю землю в оренду за таким ж високими цінами чи займаючи в умовах гострого малоземелля землю під власну сільськогосподарську експлуатацію, скорочуючи таким чином орендний фонд селянських господарств. Автор дійшов висновку: "Чим вищою була інтенсивність сільського господарства поміщиків, тим менше й дорожче продавались і здавались землі селянам" [1]. З плином часу поміщицьке господарство мало все більше шансів на виживання за рахунок поглиблення пролетаризації селянства.

Челінцев звернув увагу на вищий рівень врожайності в поміщицьких господарствах порівняно з селянським на 15-20%. Він це пояснює "кращою технікою землеробства" в перших. У селян необхідність продажу власної робочої сили, нестача звичайнісінького реманенту, нерентабельне використання вдосконаленого реманенту за інших однакових умов не дозволяють підняти врожайність хлібів до поміщицького рівня

[2]. Проте для автора цей показник виявився не достатнім. На його думку, результативність господарства визначається не лише рівнем техніки землеробства, а й інтенсивністю організації всього господарства. Організація землеробства була напруженішою у селян. Доля ріллі у селян вдвічі перевищувала питому вагу поміщицьких господ. У селян незайнята ріллею земля склала 39, у поміщиків - 47%. У селян 25% цієї землі перебувало під паром, 14 - під перелогом, у поміщиків - відповідно - 19 та 28%. Але треба взяти до уваги, що в поміщицьких господарствах істотну роль відігравало тваринництво, причому, на відміну від селянських господарств, воно часто мало підприємницький характер. Перелогова земля слугувала пасовиськом для худоби. До того ж, поміщицькі пасовиська частково орендувалися тими ж селянами через нестачу своєї землі. Автор дійшов висновку про низьку інтенсивність організації поміщицького сільського господарства порівняно з селянським [3]. Проте наприкінці роботи висновок абсолютно протилежний: інтенсивність і продуктивність його з плином часу повинні були зростати. Цьому сприяло зростання цін на сільськогосподарську продукцію, зменшення витрат виробництва з огляду на здешевлення робочої сили.

Наступна теза Челінцева, яка викликає не згоду, стосується вищої інтенсивності організації посівної площі. У поміщиків відсоток працемістких культур був значно вищим порівняно з селянським. Очевидно, про рівень інтенсивності свідчить не цей показник, а хоча б, наприклад, товарність, рентабельність господарства. Так от з цього боку поміщицькі господарства орієнтувалися на ринок, тому й переважали серед культур зернові, цукровий буряк. У селян же більше вирощувалося картоплі, кукурудзи, соняшника тощо. До того ж поміщики мали більше можливості для залучення робочих рук.

Отже, автор дав достатньо суперечливу оцінку поміщицькому господарству. Він виступає своєрідним адвокатом селянського господарства й намагається розглядати поміщицьке господарство виключно як антипод селянського. Очевидно, звідси й випливає подібна непослідовність.

Намагання протиставити селянське господарство поміщицькому було притаманне і радянським дослідникам. Навіть такі знавці поміщицького господарства як А. Анфімов та Д.Ковальченко всіляко намагалися довести вищий рівень інтенсивності селянського господарства. Зрозуміло, основну частку

сільськогосподарської продукції, з огляду на свою чисельність, виробляли селянські господарства. Ковальченко наводить таке співвідношення: 13,5 % валової продукції виробляли поміщицькі господарства, 86,5 - селянські. Товарної продукції відповідно виробляли 20,6% і 79,4 % [4]. З цього видно, що рівень товарності був вищий в останніх. Порівняно з селянським у поміщицьких економіях вищою була врожайність. Так, пересічна врожайність озимої пшениці в Катеринославській губернії становила в селянському господарстві 74, в поміщицькому - 93, у Херсонській відповідно 59 і 78, у Таврійській - 71 та 92 пуди з дес. [5]. Поміщики мали родючіші землі, були краще забезпечені сільськогосподарським реманентом, технікою, ширше впроваджували інтенсивні системи землеробства та інші досягнення агротехніки. Все це сприяло вищій продуктивності землеробства.

Сторону селян підтримував представник радикального напрямку О.Пешехонов. Він виступає проти точки зору, яка вважає співіснування поміщицьких і селянських господарств запорукою сільськогосподарського прогресу. Він вважав, що вузол протиріч здатна розрубати "рішуча мобілізація землі" в якусь із сторін [6]. Протилежну позицію займав О.Кауфман, який у численних працях намагався довести позитивний вплив поміщицьких господарств у цілому на аграрний сектор.

Наведемо наочний приклад взаємин поміщицького й селянського господарств. За повідомленням головноуправляючого Карлівським маєтком Шейдемана, в процесі реалізації реформи селяни вотчини одержали по 4 дес. ріллі й по 7 дес. садибної землі. Сільській громаді для випасу худоби на умовах відробітків виділялися 6,9 тис. дес: селяни мали зкосити й звести 5,3 тис. та ще скосити 0,7 тис. дес. В користування також віддавалися 3,1 тис. дес. ріллі, за що повинні були зібрати врожай на 4,9 тис. дес. поміщицької землі. Селянам земля віддавалася в оренду на умовах відробітків: за експлуатацію десятини ріллі вони мали прибрати й скласти в копни 1,25-1,5 дес. поміщицького хліба. Оскільки місцеві селяни влітку зайняті прибиранням власного врожаю, їх до економії не наймають, а звертаються до послуг сторонніх робітників. Робітники, котрі працювали в маєтку, існували на економічних харчах. Відрядно проводилася викопка буряків та перевезення продуктів. Економія селянам дає безкоштовно волів, чим підтримує селянське господарство [7]. Зрозуміло, що в

кінцевому рахунку це робилося в інтересах економії, адже селяни працювали на поміщицькій землі власним реманентом, в тому числі й живим. Отже, в даному господарстві переважала відробіткова система.

До 300-річчядому Романових здійснено опис "зразкових" селянських господарств. Ось приклад одного з таких. Селянин П.Завгородній у Павлоградському повіті Катеринославської губернії мав 11,5 дес, на яких організоване 6-пільне землеробське господарство. Вирощувалися традиційні для регіону культури: пшениця, ячмінь, овес, буряк, кукурудза, трави. В господарстві було 4 коней, 11 корів, 3 свині та домашні птахи. Збиралися достатньо високі врожаї: ярої пшениці - 105, озимої - 90 пудів з десятини. Для обробітки землі й збирання врожаю застосовувалися плуг, букери, борони, сівалка, жатка - всього на 588 крб. Селянин утримував також пасіку на 30 вуликів та сад на 20-25 дерев. Підраховали й прибутковість даного господарства. Найбільший прибуток давало вирощування пшениці (447 крб.) та продаж молока (187 крб.). Найбільші витрати склало навчання двох старших синів (300 крб.), харчування сім'ї (220 крб.), придбання одягу (150 крб.) та виробничі затрати (150 крб.). В цілому чистий прибуток даного господарства склав 180 крб. 40 коп. [8].

Недостатня забезпеченість землею селян і потреба в робочих руках поміщицьких економік змушували обидві сторони вдаватися до оренди. Непідготовленість до самостійного ведення господарства, відсутність оборотних коштів, майнова незабезпеченість, прагнення засівати по можливості більше землі - основні фактори, які визначали характер селянської оренди. Істотне поширення одержала короткострокова оренда. Причому, вона була більшою, ніж зафіксовано статистикою тому, що довгострокова оренда супроводжувалась Perezдачаю землі на більш короткі строки, часто на один посів. Земські переписи показали, що, наприклад, у Маріупольському повіті Катеринославської губернії на порічну оренду припадало понад 70%, у Слов'яносербському повіті - 90%, в Бердянському повіті Таврійської губернії - понад 75% земель [9]. Висока орендна плата при короткостроковій оренді мала тенденцію до безперервного, непомірного росту внаслідок селянського малоземелля. Поміщики були змушені переходити від задачі своєї землі в оренду на довгі строки до задачі на один посів. У Старобільському повіті Харківської губернії з 43 приватновласницьких господарств, які орендували землю, 13 гос-

подарств запобігали до перездачі землі. Вони перездавали понад 3 тис. дес. або 40,4% [10].

Численні документи свідчать про прояви незадоволення селянами своїм становищем. На думку помічника начальника Полтавської губернії жандармського управління "безрадісне економічне становище населення" сприяло антиурядовій пропаганді серед селян. Відзначається, що навесні 1902 р. особливо погіршилося становище безземельних селян внаслідок попереднього недороду. На його погляд, серед основних причин жалюгідного становища селян - відсутність підсобних занять та слабкий розвиток відхожих промислів, відсутність промислових підприємств. Проблема малоземелля загострилася внаслідок збільшення селянських родин, розділів господарства між дітьми та як наслідок - дроблення селянських ділянок. До речі, на цю обставину практично не звертали увагу радянські дослідники, але добре вона показана в роботі Я.Грицака "Нарис історії України. Формування модерної української нації ХГХ-ХХст."

В документах показана безсоромна експлуатація селян. Безземельні селяни становили масову дармову робочу силу. Експлуатація відбувалася в основному за рахунок оренди землі на основі відробітків. При цьому зазначається, що цей спосіб залучення робочої сили - найтяжчий і найменш продуктивний. За таких умов стосунки поміщика й селянина перебували у постійній напрузі. "На жаль, за останнє десятиліття помічається вихід поміщиків із сіл і поява на їхніх місцях куркулів-орендарів з розбагатівших селян і козаків, з міщан і запасних нищих чинів. Ці орендарі головне зло села. їхнім апетитам нема межі, їхня душа не знає почуття жалю" [11]. В документі зазначається, що розгрому піддалися в основному господарства орендарів: "...поміщиків же, хоча й грабували, але ставлення до них було інше: до них приходив натовп і наполегливо вимагав хліба, не запобігаючи до насилля й розгрому. Тих же поміщиків, котрі гарно ставились до селян і не експлуатували їх, селяни зовсім не зачепила" [12]. Дійсно, в пореформений період селянська оренда набула істотного поширення. Саме дрібна селянська оренда залишалася найбільшою проблемою і для власників землі, і для орендарів з огляду на її неефективність, маєтках Є.Воронцової-Дашкової. Так, у 60-х високі ціни, недостатню відповідальність роках XIX ст. в Ак-Мечеті (Таврійська губ.) Особливо тяжкою була суборенда. Кілька працювала дворічна церковно-приходська прикладів. В с.Максимівка (Полтавська школа. В1886 р. в ній навчалися 23 хлопчики й 6 губ.) розташовувався маєток Трегубова, дівчат. А на початку XX ст. замість неї -99-

котрий здавався в оренду міщанину Водяницькому. Орендна плата становила 5 крб. за дес, останній же перездавав землю селянам, котрі платили вже 12-15 крб. за дес. [13].

У травні 1905 р. частина строкових робітників в маєтку барона Маса (с.Деребчин Подільської губ.) відмовилася від роботи й висловила бажання працювати на обробці буряків, де розцінки були вдвічі вищими. До них приєдналися селяни. Бунтарі прогнали поденних робітників з бурякової плантації. Вимоги зводилися до наступного: не допущення на роботу селян з інших сіл, підвищення оплати праці відмовитись від збирання штрафів за зіпсовані знаряддя продаж лісоматеріалів за зниженими цінами. Тобто вимоги мали економічний характер. Виступ тривав три дні. Зачинщиків покарали ув'язненням від 8 місяців до 1 року 3 місяців. А при розгляді касаційної скарги ув'язнення було замінене штрафом у 25 крб. [14].

Проте немало поміщиків не тільки "творчо" ставилися до організації власного господарства, а й створювали певні умови для навколишніх селян. В Карлівському маєтку (Полтавська губ.) - лікарня на 35 ліжок, при якій працювала аптека. Місцеві селяни мали змогу лікуватися стаціонарно й амбулаторно, ліки одержували безкоштовно. З огляду на високий рівень кваліфікації місцевого лікаря до лікарні надходили хворі і з інших губерній. В маєтку діяв притулок для сиріт з сіл колишньої Карлівської вотчини. Всі незаможні "за свідченням батюшок про бідних" одержували допомогу продуктами й паливом. Надавалася допомога місцевим селянам у разі пожежі чи будь-якого іншого стихійного лиха. На кошти маєтку на його території утримувалося двокласне жіноче училище, на кошти маєтку й допомогу від уряду - двокласне чоловіче училище. Перше готувало вчительок для земських шкіл Костянтиноградського повіту. Випускники чоловічого училища мали право поступати до учительських семінарій, землеробських та технічних училищ. Окрім цього, на території маєтку працювали 15 земських шкіл. Кожній видавалися по 100 крб., з яких 75 надходило на збільшення утримання вчителя, 25 - крб. витрачалися на учбові посібники. На Різдво у всіх школах влаштовувалися ялинки зарахунок економії [15].

Соціальним програмам приділялась увага в Соціальному програмі приділялась увага в маєтку Є.Воронцової-Дашкової. Так, у 60-х високі ціни, недостатню відповідальність роках XIX ст. в Ак-Мечеті (Таврійська губ.) Особливо тяжкою була суборенда. Кілька працювала дворічна церковно-приходська прикладів. В с.Максимівка (Полтавська школа. В1886 р. в ній навчалися 23 хлопчики й 6 губ.) розташовувався маєток Трегубова, дівчат. А на початку XX ст. замість неї -99-

починає працювати однокласне училище, 1907 р. реорганізоване в трикласну школу. Тут же діяла лікарня на 14 ліжок, яку обслуговували лікар і два фельдшери [ 16]. В маєтку "Богданівка" М.Аркаса працювала школа грамотності для дітей. В кожному маєтку Терещенків діяла лікарня на 20-30 ліжок. Провадився також амбулаторний прийом навколишніх селян. При цьому ліки були безкоштовними. Щороку на медичну допомогу службовцям маєтків, робітникам та навколишнім селянам витрачалося близько 15 тис. крб. Для дітей робітників і місцевих селян власниками влаштовувалися навчальні заклади: кілька двокласних училищ Міністерства народної освіти, Михайлівська сільськогосподарська школа. Додатково витрачали кошти на виховання дітей службовців маєтку [17].

У пореформений період і селянське, і поміщицьке господарства еволюціонували в напрямку формування підприємницького господарства. Ті поміщицькі господарства, котрі вже стали такими, мали змогу частину прибутків витрачати на добродійну діяльність. Немало було таких господарів, котрі в поширенні якихось новацій бачили шлях до підвищення рівня освіченості селян. Можна назвати Є.Чикаленка, О.Бобринського, М.Терещенка та інших. Звичайно, не варто ідеалізувати ці стосунки. В даному випадку йдеться про складність, багатогранність зв'язків двох типів господарств і про неминучий взаємовплив.

Вивчення становища аграрного сектору в Україні наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. дозволяє встановити паралелі із сьогоденням. Найбільш небажаний наслідок реформування аграрних відносин - утворення маси дрібних господарств. Адже це основа для масових злиднів на селі, для нещадної експлуатації і землі, і селян. Перетворюючи аграрні відносини, необхідно підготувати умови для формування заможного селянина, який працюватиме на ринок. З цією метою доцільно створити Селянський банк, який би надавав кредити на організацію виробництва, надати сільськогосподарському виробнику певні пільги. З часом неминуче будуть поширюватись орендні відносини. Слід пам'ятати, що дрібна, короткострокова оренда - не вигідна для обох сторін і шкідлива для всього сільського господарства.

3. Челинцев А. Помещичье хозяйство в России перед революцией. - С. 50.
4. Ковальченко И.Д. Соотношение крестьянского и помещичьего хозяйства в земледельческом производстве // Проблемы социально-экономической истории России. -М, 1971.- С. 190.
5. Сельское хозяйство в России в XX веке. Сборник статистическо-экономических сведений за 1901-1922 гг. - М., 1923. - С. 138-139.
6. Пешехонов А.В. Земельные нужды деревни и основные задачи аграрной реформы. — СПб., 1906. - С. 54.
7. Центральний державний історичний архів України (далі - ЦДІА України). - Ф. 274. - Оп. 1. - Спр.617.-Арк. 304а.
8. Крестьянское хозяйство в России. - СПб., 1913. - С. 211-212.
9. Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 гг. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России. 4.1.-СПб., 1903. -С. 135.
10. Материалы для оценки земель Харьковской губернии. Вып. 1/У. Старобельский уезд.- Харьков, 1907. - С. 70.
11. ЦДІА України.-Ф.274.-Сп1.-Орб17.-Арк286зв.-288.
12. Там само. - А рк. 288.
13. Там само. -А рк. 288, зв.
14. Там само.-Ф.348.-Оп1.-Спр.329.-Арк214-220.
15. Там само. - Ф. 274. - Оп. 1. - Спр. 617. -Арк. 304а.
16. Центральний державний історичний архів Росії. - Ф.919.- Оп1. -Спр.1094. -Арк 106-107,121.
17. Краткое описание имений наследников Ф.А.Терещенко.-К., 1896.-С. 9,51; Описание имений, принадлежащих Н.А.Терещенко. — К., 1900. - С. 47, 18, інші.

**Тронько Т.В. (Полтава)**

### **Зміни в організації жіночої середньої освіти в Наддніпрянській Україні другої половини ХІХ ст.**

Суспільне виховання жінок, започатковане Катериною ІІ, було представлене декількома типами навчальних закладів їх розвитком опікувалися три державні установи Російської імперії: інститути шляхетних дівчат у віданні Четвертого відділення Власної Його імператорської величності канцелярії, духовні училища, підпорядковані Синоду, і приватні училища та пансіони, діяльність яких контролювало Міністерство народної освіти.

Принципи організації жіночих навчальних закладів були характерними для тодішньої системи освіти: сувора становість при комплектуванні складу учениць та закритий характер їх утримання. Вирішальним чинником у визначенні змісту виховання дівчат була сама належність їх до жіночої статі та становище жінки у тогочасному суспільстві.

1. Челинцев А. Помещичье хозяйство в России перед революцией // Записки института изучения России. -Прага, 1925.-С.79.

2. Челинцев А.Н. Русское сельское хозяйство перед революцией. - М., 1928. -С. 192.

Всі жіночі науки зводилися лише до одного - "вміти подобатися". Задля цього добиралися й відповідні дисципліни викладання: мови, література, рукоділля, різні мистецтва тощо. Це давало підстави для наступного висновку щодо "ідеальної" жінки тогочасного суспільства: "Базікання по-французьки, гра на будь-якому інструменті і танці - суть головні риси, котрі входять до модного виховання; додайте до цього всю школу кокетування і напівголе вбрання і ви будете мати завершене уявлення про жінок ..." [1,335].

Такі засади організації, а також малочисельність і дорожнеча існуючих жіночих навчальних закладів - гальмували поширення освіти серед жінок, що з часом почало викликати справедливі нарікання громадськості. Найбільше незадоволення викликала закритість жіночої школи - дівчину готували до майбутнього сімейного життя при повній відірваності від нього. Не меншого осуду зазнавали знання дівчат, бо відзначалися декоративністю і поверховістю. За переконанням тогочасного суспільства, жінка могла реалізувати себе лише як "салонна лялька" або "матір-квочка".

Новим етапом розвитку жіночої освіти в Російській імперії стали п'ятдесяті роки XIX ст., що асоціювалися з пробудженням суспільної самосвідомості. Поразка у Кримській війні зумовила перегляд усього політичного курсу країни. За словами М.П.Погодіна, потрібно було не гаючи часу одразу братися за все: за дороги, залізницю й бруківку, за збройові, гарматні та порохіві заводи, за медичні факультети й шпиталі, за кадетські корпуси та училища мореплавання, за гімназії та університети, за промисли й торгівлю, за селян, чиновників, дворян, духовенство, за виховання вищого стану та інших, за хабарі, пенсії, оренди, за гроші, за фінанси, за все... [2,27]. З огляду на це, на порядку денному й постало питання про освіту жіноцтва.

Першою державною інституцією, яка звернулася до перетворень стало Міністерство народної освіти. У доповіді міністра А.С.Норова царю 5 березня 1856 р. зауважувалося, що системою виховання і навчання охоплена чоловіча половина населення імперії, а між тим від освіти жінок залежить поліпшення сімейних засад і загалом усієї громадянськості [3,4-5]. В резолюції царя пропонувалося обміркувати питання організації відкритих жіночих шкіл, наближених за курсом навчання до гімназії, поки що лише в губернських містах [4,353-354].

Не зважаючи на підтримку Олександра II, справа просувалася повільно. Перші наміри реорганізувати жіночу освіту не вийшли за межі кабінетів міністерства та канцелярій попечителів навчальних округів. Справжнім поштовхом до розгортання широкого суспільно-педагогічного руху стала стаття відомого хірурга, педагога і громадського діяча М.І.Пирогова "Питання життя", яка вийшла в липневому зшитку "Морського сборника" за 1856 р. Ця невелика за обсягом робота справила великий резонанс серед громадськості і не лише педагогічної. З нею пов'язували і початок педагогічної літератури в Росії [5,10], і докорінні перетворення в системі освіти [6,12].

Виступаючи проти вузькостанової освіти з ранньою спеціалізацією учнів, М.І.Пирогов обстоював переваги загальнолюдського виховання, стверджуючи, що всі, хто готується стати справжніми громадянами, мусять спочатку навчитися бути людьми [7,39]. Чільне місце в статті відводилося завданням жіночого виховання. Дотримуючись традиційних поглядів на роль жінки, автор зауважував, що потребує зміни не її становище в суспільстві, а виховання, яке охоплює виховання всього людства. Адже доглядаючи за колискою людини, вони стають головними "будівничими суспільства" [7,51].

Практичні результати перетворень Міністерства народної освіти в царині жіночої освіти впродовж 1856-1857 рр. виявилися мізерними (було відкрито єдине всестанове училище для прихожих учениць у Костромі), що пояснювалося невирішеністю проблеми фінансового забезпечення нових шкіл. Набагато швидше процес організації нових жіночих навчальних закладів відбувався у Четвертому відділенні імператорської канцелярії. Наприкінці 1857 р. відомий російський педагог М.О.Вишнеградський порушив питання про відкриття при Павловському інституті відділення для прихожих учениць із навчальним курсом, подібним інститутському. А вже 19 квітня 1858 р. в Петербурзі урочисто відкрилося Марійське училище - перша всестанова школа для прихожих учениць у Відомстві установ імператриці Марії.

В Україні перший заклад подібного роду з'явився в Києві в січні 1860 р. за допомогою сенатора І.І.Фундуклея, колишнього губернатора міста, за що училище отримало назву Фундуклеївське [8,12]. Згодом процес фундації відкритих всестанових училищ отримав своє правове оформлення - у 1858 р. було затверджено "Положення про жіночі училища відомства Міністерства народної

освіти", оновлене в 1860 р. [9, т.3,267-271; 496-502], у 1862 р. - "Статут училищ для прихожих дівчат Відомства установ імператриці Марії" [10].

До проблем організації жіночої школи освітнє відомство знову звернулося на початку 60-х років. Статті стосовно середньої освіти дівчат увійшли до другої редакції "Проекту статуту загальноосвітніх навчальних закладів". Документи були розіслані на місця та деяким іноземним науковцям, щоб до 1 травня 1862 р. всі зауваження щодо них надійшли до міністерства [11, т.3,457-459]. Опублікування проектів та ще й для широкого обговорення стало винятковою подією в історії царської Росії - вперше процес законотворчості, що традиційно відбувався по-таємно, набув офіційного розголосу.

Автори зауважень [12] підкреслювали, що загальний рівень освіти будь-якого народу може вимірюватися рівнем освіти і становищем жінки; вимагали зрівняти жіночі училища з чоловічими гімназіями та прогімназіями в назві, змісті навчання, принципах організації та фінансування. Деякі респонденти радили встановити між жіночими училищами і університетами таку ж спадкоємність, як і між чоловічими гімназіями та університетами, чим відкрити дівчатам шлях до вищої освіти. Вчителі пропонували розширити перелік предметів викладання такими дисциплінами, як основи фізіології людини, гімнастика, старослов'янська мова. У зв'язку із зростанням потреби у кваліфікованих викладачах, вважали за необхідне при жіночих училищах першого розряду організувати педагогічні курси, зрівняти жіночі освітні установи усіх відомств щодо умов надання їх випускницям прав на викладацьку діяльність.

Глибина аналізу проекту була свідченням нездоланності інтелектуальних сил суспільства навіть за умов суворого цензурного гніту часів Миколи I, а сам процес створення шкільних статутів став апогеєм лібералізації діяльності не лише Міністерства народної освіти, а й усього апарату правління російського царату періоду "великих реформ".

Жіночі гімназії, започатковані Міністерством народної освіти і Марійським відомством в епоху "великих реформ", з кожним роком набували все більшої популярності завдяки їх організаційним засадам - всестановості і відкритості виховання. Станом на 1883 р. на теренах Наддніпрянської України діяло вже 80 таких закладів [13,92-95].

За цих умов інститути шляхетних дівчат (на Україні їх було п'ять) залишалися своєрідними "заповідниками" старих порядків.

У 1856 р. під впливом статей та записок, у яких доводилася шкідливість закритого характеру утримання учнів, почало широко дебатоватися питання про відпустки інституток. У 1862 р. із 27 начальниць закритих жіночих навчальних закладів лише 3 захищали традиційний режим утримання. Решта з нечуваною до цього часу відвертістю висловлювалася за його зміну. Після всебічного вивчення проблеми, 12 травня 1862 р. були ухвалені спеціальні правила про надання відпусток вихованкам закритих жіночих навчальних закладів, але поки що лише на 2 роки. Визнавши, що канікули приносять більше користі, ніж шкоди, правила були остаточно затверджені 17 травня 1864 р. [3,330; 14,258-261; 15, 336-339].

Отже, крига скресла. За першим проливом у закритому характері інститутського виховання сталися й інші зміни. Наприкінці 1869 р. начальниця Полтавського інституту на прохання батьків порушила клопотання про відпустки на Різдво та Великдень. Місцеві ради у 19 з 29 відповідей підтримали ідею святкових канікул. Відмова, на їх думку, могла спричинити зменшення кількості своєкоштных пансіонерок, оскільки батьки будуть віддавати перевагу жіночим гімназіям, утворення яких активізувалось останнім часом. Під тиском цих обставин 4 квітня 1870 р. затвердили рішення про відпустки вихованок на свята Різдва і Великодня [3, 348; 14,486-487].

Руйнування закритого характеру життя інститутів шляхетних дівчат відбувалося й шляхом відкриття дверей цих закладів перед напівпансіонерками та прихожими ученицями. Але цей процес був поступовим і почасти вимушеним. Почин у цій справі належав Донському Марійському інституту. Його рада обґрунтовувала необхідність виховання дівчат у тісному зв'язку з родиною для якої, зрештою, вони й призначалися. 8 лютого 1874 р. були затверджені правила про навчання у ньому напівпансіонерок і прихожих учениць. Ініціативу Донського інституту підтримали й інші заклади. Так, у серпні 1874 р. прийом напівпансіонерок і прихожих учениць був дозволений Керченському Кушніковському інституту. В 1877 р. цим правом користувалися вже 4 заклади відомства [14,64; 15, 578-580]. А циркуляром головного керівника відомства від 29 жовтня 1881 р. усі губернські інститути відкривали свої двері для прихожих учениць [14, 65; 16,42-43].

Заходи світських державних органів у галузі жіночої середньої освіти спонукали до дій і духовне відомство. З 60-х років, опи-102-

## Вплив Селянської реформи 1861 року на процеси соціального, економічного і громадсько-політичного розвитку в середині XIX- на початку XX століття

раючись на благодійну допомогу священно- і церковнослужителів, розпочалася активна фундація епархіальних жіночих училищ. За Статутом 1868 р. [17] це були напівзакриті навчально-виховні заклади для освіти доньок православного духовенства. Проте, тут могли навчатися й представниці світських станів.

У 60-х роках відбувалися перетворення і в жіночих духовно-навчальних закладах, започаткованих ще в 40-х роках XIX ст. їх спричинили зміни у становищі духовенства після 1861 р. Соціальні процеси, викликані скасуванням кріпосного права і наступними демократичними реформами, вимагали ліквідації станової замкненості духовенства. Указ від 11 липня 1869 р. вилучав із духовного стану дітей священно- і церковнослужителів. Віднині вони могли самостійно обирати професію, а, отже, й освіту [18,262; 19,410]. У відповідності з указом Св. Синоду від 29 липня 1874 р. училища дівчат духовного звання змінили свою назву на "жіночі училища духовного відомства" [20, 69]. У зв'язку з цим необхідно було переглянути й зміст освіти у цих закладах. А вже відтепер вони мали виховувати не лише дружин священників, а й взагалі корисних членів суспільства, здатних до різноманітної діяльності.

Після 1861 р. нові явища спостерігалися й у розвитку приватних навчальних закладів, кількість яких впродовж другої половини XIX ст. невпинно зростала. У 1849 р. на теренах Російської імперії було зареєстровано 559 таких шкіл [4,94], у 1864 р.—801 [4,459], у 1871р.-1104 [21,152-153], у 1894р. - 1542 [22, XXVI]. Особливо активно фундація приватних училищ відбувалася на межі 60-70-х років. Внаслідок реалізації селянської реформи, змінювалось економічне становище дворянства. Жінки, представниці цього стану, у створенні та утриманні пансіонів вбачали джерело задоволення своїх матеріальних проблем. У деяких випадках прохачки прямо вказували на фінансові труднощі [23, 4-5, 65], інколи це зумовлювалось їх сімейним станом (у документах вказувалось, що вони були удовицями) [24, 70, 75]. У той же час зростання приватної ініціативи в галузі освіти наприкінці XIX ст., на нашу думку, може пояснюватися й іншими чинниками, а саме, новим пошквалюванням суспільно-педагогічного руху, підвищенням вимог до освітнього рівня населення, більше представників якого відтепер могли спрямовувати кошти на організацію своєрідного приватного підприємства у формі навчального закладу.

Суттєві зміни в пореформений період зазнав соціальний склад учениць. Як відомо, інститути шляхетних дівчат, передусім, призначалися для освіти представниць дворянського стану. Але у 1860 р. під час опитування місцевих рад про можливі зміни Статуту 1855 р. від багатьох респондентів надійшли пропозиції дозволити прийом доньок купців усіх трьох гільдій [3,298]. 2 січня 1865 р. були затверджені заходи щодо зміни соціального складу вихованок інститутів шляхетних дівчат. До навчання в них допускались доньки купців, іноземців та усіх інших станів, не обкладених подушним податком [3, 341-342; 14, 11; 15, 382-384].

Безпосередніми чинниками позитивного вирішення проблеми стали нові економічні умови життя країни, а також загальна демократизація суспільних відносин. Зокрема, до уваги бралось те, що представниці непривілейованих станів мали прийматися як своєкоштині пансіонерки, а це б поліпшувало фінансове становище закладів. Можливість же навчання дітей іноземців, особливо тих, хто займався в Росії підприємництвом, заохочувало б їх до більш тривалого перебування в імперії, отже, сприяло б її індустріалізації.

Спостереження за динамікою соціального складу учениць марійських гімназій і прогімназій, які засновувалися як всестанові заклади, виявили їх поступову демократизацію, навіть, не зважаючи на продворянську політику царизму в 80-90-х роках XIX ст.

Таблиця № 1.

### Динаміка соціального складу учениць міністерських гімназій і прогімназій та марійських гімназій

Соціальне походження учениць	Міністерські гімназії прогімназія				
	1890 р.		1900 р.		Зміни впродовж 1890-1900 рр. (у%)
	всього	у%	всього	у%	
Дворяни	2244	54,6	3225	42,6	-12
Духовенство	286	7	273	3,6	-3,4
Міські стани	1324	32,2	3426	45,3	13,1
Селяни	194	4,7	554	7,3	2,6
Ініі	61	1,5	91	1,2	-0,3
Разом	4109	100	7569	100	
Соціальне походження учениць	Марійські гімназії				
	1880 р.		1904 р.		Зміни впродовж 1890-1900 рр. (у%)
	всього	у%	всього	у%	
Дворяни	829	54,3	985	50,2	-4,1
Духовенство	206	13,5	98	5	-8,5
Міські стани	416	27,3	716	36,5	9,2
Сільські	75	4,9	163	8,3	3,4
Ініі					
Разом	1526	100	1962	100	

Примітки: 1. Не врахована Житомирська гімназія, про яку відсутні дані на 1880 р.

Складено за: Женские гимназии и прогимназии // Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1889 г.-К., 1890.-Ведомость №2; Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии женских гимназий и прогимназий и Острожского женского графа Блудова училища за 1899 г. // Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1899г.-К., 1900.-С.64; Учебные заведения ведомства учреждений императрицы Марии Краткий очфк.-СПб., 1906.-С.150-151; Центральный державный историчний архів України (м.Ки&), ф.442, оа533, спр.45, арк. 16-17; оа535, спр.95, арк.1,5.

Аналіз даних таблиці № 1 дозволяє зробити такі висновки (для порівняння ми взяли дані про міністерські школи Київського навчального округу, на території правобережних губерній якого діяли марійські гімназії.) По-перше, у закладах обох відомств помітно зросла питома вага дівчат, які походили із міських станів. Особливо інтенсивно це відбувається у міністерській школі (приріст на 13,1% проти 9,2% у марійських гімназіях). По-друге, зменшується частка дворянських доньок. Подібна тенденція переважає у закладах МНО (зменшення на 12% проти 4,1 % у гімназіях ВУМ). По-третє, привертає увагу повільне, але невпинне зростання кількості дітей селян та інших нижчих станів. Отже, очевидно є демократизація соціального складу учениць.

Подібні процеси відбувалися і в приватній освіті (таблиця №2). Якщо у 50-60-х роках частка дворянських доньок становила понад 80%, то наприкінці XIX ст. вона впала до 40%. Майже половина учениць (40-48%) у 90-х роках походила із міських станів. Неординарною подією стала поява у стінах цих традиційно високооплачуваних шкіл селянських доньок (від 15% у 1889 р. до 9,6% у 1900 р.).

Таблиця №2.

#### **Динаміка соціального складу учениць приватних навчальних закладів Київського навчального округу**

Соціальне походження учениць	1851 р.		1861 р.	
	всього	у%	всього	у%
Дворяни	428	84,6	989	87,8
Духовенство	11	2,2	49	4,4
Міські стани	61	12	82	7,3
Селяни	-	-	-	-
Іноземці	6	1,2	6	0,5
Разом	506	100	1126	100
Соціальне походження учениць	1889 р.		1900 р.	
	всього	у%	всього	у %
Дворяни	455	40	1015	40,4
Духовенство	50	4,4	44	1,8
Міські стани	465	40,6	1210	48,2
Селяни	174	15	243	9,6
Іноземці	-	-	-	-
Разом	1144	100	2512	100

Складено за: Центральный державный историчний архів України(м.Київ), ф.707, оа 17, спр.321; оп28, спр.32; Частные училища // Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1889 г.-К., 1890.-Общая ведомость к отчёту о частных учебных заведениях Киевского учебного округа за 1889 г.; Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии частных училищ за 1900 г. // Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1900 г.—К., 1901.—Общая ведомость к отчёту о частных учебных заведениях Киевского учебного округа за 1900 г.

Визначаючи причини демократизації соціального складу учениць ми погоджуємося з висновками, зробленими Л.В.Камоско на прикладі чоловічих навчальних закладів [25, 206]. Зменшення частки дворянських дітей у школах було викликано соціально-економічними змінами в країні після 1861 р., тобто "зубожінням" дворянства, збагаченням міських станів і появою заможних селян-власників.

Внаслідок розвитку в Російській імперії індустріального суспільства питання "вчити чи не вчити жінку?" в другій половині XIX ст. поступилося перед питанням "чому і як її вчити?" В епоху "великих реформ" громадськість визнала доцільність суспільного навчання і виховання дівчат, розширення кола предметів, що вивчалися в жіночих училищах, та відмовилася від ідеалу "матері-квочки" на користь справжньої матері - освіченої виховательки своїх дітей.

Жіночі навчальні заклади різних відомств надавали своїм ученицям фактично однакові за обсягом знання. Навчальними програмами передбачалося вивчення дівчатами Закону Божого, російської мови, математики, географії, історії, природознавства, новітніх мов, чистописання, рукоділля, педагогіки. Виходячи із специфіки того чи іншого закладу перелік та обсяг навчальних дисциплін змінювався. Наприклад, в училищах духовного відомства дівчата у розширеному вигляді вивчали Закон Божий, знайомилися з історією церкви, опановували церковні співи, під час уроків рукоділля вчилися кроїти священицький одяг.

Разом із загальною освітою випускниці отримували професію педагога. Ідея необхідності педагогічної освіти жінок обґрунтовувалася цілим рядом обставин. Серед них згадувалося вимога більш кваліфікованого виконання традиційних сімейних обов'язків - виховання дітей, зростаючі потреби країни у вчительських кадрах, надання дівчатам із незаможних родин засобів для прожиття за допомогою викладацької діяльності. В цілому ж, поширення професійної освіти є цілком закономірною тенденцією, викликаною модернізаційними процесами.



Кожен тип навчального закладу мав свою специфіку педагогічної освіти учениць. При міністерських гімназіях для бажаючих отримати професію вчителя створювався додатковий восьмий клас із одно- або дворічною програмою навчання. У закладах Марійського відомства знання з педагогіки учениці отримували під час навчання у старших класах або ж на педкурсах чи у педпідприємств класах, які відкривалися при інститутах шляхетних дівчат. При жіночих училищах духовного відомства відкривали початкові школи, де дівчата отримували певні навички педагогічної діяльності. Із року в рік кількість таких закладів зростала. У 1888/89 навчальному році вони існували при 23 із 44 єпархіальних жіночих училищ імперії (в Україні - при трьох із восьми) [26,122-123], а вже наступного року при 27 (в Україні - при п'яти) [27,32].

У 60-х роках XIX ст. у розвитку освітньої галузі спостерігалось таке нове явище, як участь "публіки" у справі фундації і діяльності навчальних закладів. Сприяння громадськості заснуванню міністерських жіночих гімназій і прогімназій передбачалося їх статутними документами - Положеннями 1858 р. і 1860 р. З 1864 р. міністерські жіночі училища отримали ще одного спонсора - земські установи. Спочатку їх допомога була незначною, але в 70-90-х роках разом із міськими думами вони виступали вже не лише як провідні фінансувальники, але й як засновники жіночих гімназій і прогімназій. Так, у 1873 р. відкрили Переяславську прогімназію (Полтавська губернія) [28,817], у 1880 р. -Новозибківську прогімназію (Чернігівська губернія) [9,х7,1676-1677], у 1882 р. - Прилуцьку гімназію (Полтавська губернія) [29,1 ], в 1898 р. - Конотопську прогімназію (Чернігівська губернія) [30,1-2].

На адресу жіночих гімназій і прогімназій надходили значні пожертви окремих приватних осіб. Так, у 1889 р. князь і княгиня Долгорукови на спорудження нового будинку Новозибківської гімназії подарували 25 тис. крб. [9, т. 11,635], а наступного року для завершення робіт додали ще 5 тис. крб. [31,10]. У 1894 р. почесний громадянин Глухова М.Терещенко для реорганізації місцевої прогімназії в гімназію та побудову для неї нового цегляного приміщення надав 100 тис. крб. [9, т.15,1453-1457].

Ще однією формою благодійницької діяльності стало створення товариств допомоги нужденним ученицям. Такі організації лише впродовж 1881 р. були засновані при Немирівських чоловічій та жіночій прогімназіях [32,6], при Златопільських чоловічій

гімназії та жіночій прогімназії [3 3,31 ] та при Київській жіночій гімназії [34,6-12]. Такі ж товариства існували і при марійських гімназіях, і при училищах духовного відомства [35,1; 36]. Як бачимо, підприємницька діяльність населення в пореформений період сприяла накопиченню коштів, частка яких спрямовувалася на благодійність.

Таким чином, школа для жіноцтва, започаткована на межі XVIII і XIX століть, влаштована на принципах становості й закритості, малочисельна й дорога, спрямована на формування салонної красуні, не відповідала життєвим реаліям середини XIX ст. Внаслідок "великих реформ" змінилося правове і соціально-економічне становище окремих верств населення. Країна вимагала кваліфікованих спеціалістів, початкове виховання яких мала здійснювати освічена мати-наставниця. Все це поставило якісно нові вимоги до організації й змісту навчання представниць різних станів. Водночас, у суспільстві набули поширення ідеї про емансипацію жінок, їх рівність із чоловіками у правах на здобуття освіти. Отже, реформування жіночої освіти на засадах всестановості і відкритості було складовою частиною кардинальних модернізаційних перетворень середини XIX ст., пов'язаних із становленням індустріального суспільства на теренах Російської імперії, до якої входила і Наддніпрянська Україна.

1. Ястребов В. Домашнее воспитание начала нашего столетия // Киевская старина. — 1884. - III. - С. 335.
2. Захарова Л.Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России. 1856 - 1861. - М., 1984. - 254.
3. Лихачёва Е. О. Материалы для истории женского образования в России (1856 - 1880). - СПб., 1901. - 647с.
4. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802-1902). -СПб., 1902. - 785с.
5. Чехов Н.В. Народное образование в России с 60-х годов XIX в. - М., 1912. -224с.
6. Вессель Н.Х. Наша средняя общеобразовательная школа. - СПб, 1903. - 68с.
7. Пирогов Н.И. Вопросы жизни // Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения. М., 1985. -С. 29-51.
8. Александровский Г. Историческая записка о состоянии Киево-Фундуклеевской женской гимназии в течение первого пятидесятилетия её существования. 1860 - 1910. - К: Русская печатня, 1910. - 156с.
9. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения Т.3-15. — СПб., 1865—1902.
10. Устав училищ для приходящих девиц Ведомства учрежденный императрицы Марии. - Б.м., б. г. - 40с.
11. Сборник распоряжений по Министерству

народного просвещения. - Т.3. - СПб., 1867. - 1068ст.+124ст. +50ст.

12. Замечания на проект устава общеобразовательных учебных заведений и на проект общего плана устройства народных училищ: В 6 ч. — СПб., 1862.
13. Статистический временник Российской империи. — Серия 111. — Вып.8. — Сборник сведений по России за 1883 г. - СПб., 1886.
14. Устав женских учебных заведений Ведомства учреждений императрицы Марии, утверждённый 30 августа 1855 г. с последовавшими дополнениями и изменениями. - СПб., 1884. - 346с.
15. Пятидесятилетие IV отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии. 1828 - 1878. (Хроника Ведомства учреждений императрицы Марии, состоящих под непосредственным Их императорских величеств покровительством). Сост. И.Селезнёв. - СПб., 1878. - 607с.+73с.+117с.
16. Учебные заведения Ведомства учреждений императрицы Марии. Краткий очерк. - СПб., 1906. - 477с.
17. Устав епархиальных женских училищ. - Пенза, 1880. - 202с.
18. Духовенство // Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А.Брокгаузен и И.А.Ефрон. - Т.21. - СПб., 1893. - С.253-266.
19. Никольский Н.М. История русской церкви. - 3-е изд. - М., 1983. - 448с.
20. Копецкий П. Историческая записка о состоянии первого Киевского женского училища духовного ведомства. 1861 - 1911. - К., 1911. - 255с.
21. Приложение ко всеподданнейшему отчёту министра народного просвещения за 1871 г. // Журнал Министерства народного просвещения. — 1873. — №4. - С.97-153.
22. Обзор деятельности ведомства Министерства народного просвещения за время царствования императора Александра III. — СПб., 1901. - XXXI Пс.+526с.+109с.
23. Центральный держаний историчний архів України (м. Київ) (далі-ЦЦА України (м. Київ)), ф.707, оп.40, спр.45.
24. ЦЦА України (м. Київ), ф.707, оп.41, спр.94.
25. Камоско Л.В. Изменение сословного состава учащихся средней и высшей школы России (30-80-е годы XIX в.) // Вопросы истории. -1970. - Ш0. - С.203-207.
26. ЦЦА України (м. Київ), ф.707, оп.296(1890), спр.28.
27. ЦЦА України (м. Київ), ф.707, оп.296 (1892), спр.27.
28. Р-ий А. Открытие трёхклассной прогимназии в г. Переяславе 7 октября 1873 г. // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. - 1873. - №24. - С.816-820.
29. ЦЦА України (м. Київ), ф.707, оп.87, спр.6521.
30. ЦЦА України (м. Київ), ф.707, оп.159, спр.376.
31. Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии женских гимназий, прогимназий и Острожского женского графа Д.Н.Блудова училища за 1890 г. // Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1890 г. - К., 1891. - 12с, ведомости.
32. ЦЦА України (м. Київ), ф.442, оп.532, спр.306.
33. ЦЦА України (м. Київ), ф.442, оп.534, спр.299.
34. ЦЦА України (м. Київ), ф.442, оп.534, спр.221.
35. ЦЦА України (м. Київ), ф.442, оп.535, спр.62.
36. Отчёт о состоянии общества вспомоществования Волынского епархиального женского училища за 1898 г. // Волыньские епархиальные ведомости. Часть официальная. 1899. - №13. - С.315-327.

**Фареній І.А. (м. Черкаси) t**

## **Вплив селянської реформи 1861 року на поширення ідей кооперації**

Середина XIX ст. - переломний період в історії нашої країни, коли думки громадськості були спрямовані на вироблення концепції прогресивного поступу суспільства, які б могли утвердити новітні форми соціально-економічного та політичного життя. В атмосфері захоплення побудовою модерних основ суспільного розвитку набувала авторитету й ідея кооперації, започаткована Р.Оуеном. Ш.Фурьє, А.Сен-Сімоном та іншими західноєвропейськими мислителями. Вже напередодні скасування кріпосного права на сторінках наукових і публіцистичних видань обговорювалися проблеми впровадження кооперативних засад організації народного господарства. Ідеї кооперації поширювались в різних колах громадськості. Різними були й оцінки перспектив і місця кооперативного будівництва в суспільному житті. Так, радикально налаштована частина інтелігенції бачила в кооперації засіб уникнути капіталістичного шляху розвитку суспільства. За словами М.Г.Чернишевського: "... зберегти від вторгнення приватної власності ... ті частини землі, котрі... залишались власністю суспільства"!! [620].

В наукових академічних колах кооперація бачилась здебільшого інакше. Вона розглядалася як форма організації економічного життя, що сприяє його капіталістичній трансформації, створює ефективні механізми соціальної адаптації широких верств населення до умов товарного господарства, забезпечує стрімку модернізацію соціально-економічних відносин. Поширення ідей кооперації серед наукової громадськості значною мірою обумовлювалось високою популярністю класичної політичної економії, насамперед, поглядів англійського вченого-економіста Д.С.Мілля. Останній вважав, що "не слід думати, що на тривалий час втримається розподіл людства на два класи - роботодавців і робітників". В майбутньому робітники будуть "переходити через клас слуг в клас господарів", створюючи асоціації "самих робітників, рівних між собою, спільно володіючих капіталом, на який вони ведуть свої операції, і працюють під керівництвом, обраних ... ними управлінців", [667-668].

Однак реалізація ідей кооперації, а разом з тим і визначення на основі аналізу її практичної діяльності, місця і ролі кооперативів

ного руху в суспільному житті, тривалий час відбутися не могла. Тільки з проведенням селянської реформи 1861 року були створені об'єктивні передумови для формування масової соціальної бази кооперативного руху. Система феодальних відносин в ході скасування кріпацтва була практично зруйнована, що в умовах зростання товаризації економіки та технічного перевороту обумовило початок глибоких соціальних трансформацій. Для нових соціально-класових груп, які згодом з'явилися в процесі аграрних перетворень та розвитку індустрії, кооперація виявилася цілком прийнятною формою організації економічного життя.

60-ті роки XIX ст. стали часом зародження кооперативного руху в Наддніпрянській Україні. Відомий теоретик і практик кооперативної справи проф. П.Пожарський вказує, що в цей період було створено близько 20 споживчих товариств. Першим споживчим товариством і взагалі першим кооперативом, що з'явився в Наддніпрянській Україні, було Харківське споживче товариство, статут якого був затверджений 6 жовтня 1866 року [3, 62]. 18 серпня 1869 року розпочав роботу й перший кредитний кооператив - Гадяцьке перше ощадно-позичкове товариство [4, 4]. У 1871 році виникло ще чотири кредитних товариства [3, 7]. В 60-х роках засновувались також і хліборобські артіль [5,6].

Часто організаторами землеробських кооперативів виступали самі ж селяни, як правило, з метою спільної оренди землі. Останнє свідчить, що кооперативні ідеї досить швидко вийшли за межі освічених верств суспільства і дістали підтримку простого народу. Однак, в цілому, запровадження кооперативного життя слід пов'язувати, перш за все, з діяльністю наукової громадськості та прогресивно налаштованих поміщиків. Організаторами перших споживчих товариств, зокрема, Харківського і Київського, були університетські професори і студенти [5,6-7], які звичайно добре знали теоретичні основи кооперації. Зачинателем відомого на той час Сокиринського ощадно-позичкового товариства на Полтавщині був місцевий поміщик Г.Галаган [5, 6]. Ініціювання поміщиками створення кооперативів обумовлювалось не лише поширенням в їх середовищі ліберальних ідей, а й конкретними господарськими проблемами, що з'явилися в процесі кардинального реформування аграрних відносин. Задоволення матеріальних інтересів дворян залежало від економічного становища селянства, яке повинно було (бути спроможним) сплачувати

викупні платежі поміщику, орендну плату за землю тощо. Тому економічно мисляча частина поміщиків намагалася вживати заходів, які б не допустили зубожіння селянства. Серед таких заходів помітне місце займало й створення селянських кооперативів, які, за словами фундатора кредитної кооперації в Російській імперії князя Васильчикова, захищають "і інтереси казни, і потреби селянства, і користь більшості поміщиків" [5, 9]. Питання застосування кооперативних форм організації господарської діяльності селянства для успішного пристосування економіки країни до нових умов господарювання, що формувалися внаслідок аграрної реформи 1861 року, обговорювалися в 70-ті роки на сторінках журналу "Отечественные записки" і "Киевский телеграф" [6, 112-113]. Активно йшло й поширення кооперативних ідей з боку земств - осередків ліберально налаштованого дворянства [5,13].

Однак всі потуги громадськості періоду 60-х - першої половини 70-х років в справі кооперативного будівництва не дали очікуваних результатів. Засновані кооперативні товариства виявилися недовговічними, широкої підтримки ідеї кооперації серед широких верств суспільства не отримали. Зусиль вузького кола інтелігенції, натхненних ідеалами соціальної справедливості, ліберальних поміщиків, науковців, що захоплювалися новітніми соціально-економічними теоріями, виявилось не досить для запровадження кооперативного життя. Ідеологи і практики кооперації зневірилися в своїй справі і відходили від кооперативної діяльності, яка не принесла їм ні морального задоволення, ні матеріального достатку [7, 60-61]. Своєрідна апатія охопила всіх, хто прагнув поширення кооперації: від ліберального дворянства і земських діячів до революційних народників [6,114-115; 5,14]. Символічно, що зачинатель кооперативного руху в Україні, "апостол української кооперації" Микола Баллін в 70-ті роки відійшов від кооперативної справи і ніколи до неї не повертався [8, 662-663].

В основі невдач кооперативного руху була відсутність необхідної для поширення кооперативних організацій соціально-економічних умов. Потенційною масовою соціальною базою кооперації могло виступити селянство. Однак процес його адаптації до нової економічної ситуації, усвідомлення своїх соціальних інтересів в умовах капіталістичної трансформації в силу природного консерватизму та інертності селянської маси, а головне - напівнатурального характеру селянських господарств не міг відбутися

швидкими темпами. Селянство з цілком об'єктивних причин не знало як і що найважливіше - не могло запровадити кооперативні форми свого соціально-економічного буття за відсутності широко розвинутих товарно-грошових відносин на селі.

Не готовим було сприйняти кооперативні ідеї й робітництво, що в той час знаходилося лише в стані формування і також ще не спромоглося чітко усвідомити свої соціальні інтереси, а тим більше способи їх задоволення.

Однак, кооперативна ідея в 70-80-х роках XIX століття не втратила свою привабливість. Подальший розвиток індустріального капіталізму все більше породжував соціально-класові антагонізми в суспільстві і об'єктивно вимагав пошуків їх подолання. Кращі мислителі епохи: М.Зібер, С.Подолинський, М.Драгоманов пов'язували з поширенням кооперативних організацій - "громадівством" досягнення соціальної справедливості і матеріального добробуту, розглядали кооперацію як невід'ємну складову процесу поступального розвитку суспільства. Збережена ідеологія кооперації, по мірі зростання товарності селянських господарств, формування соціальної свідомості трудящих мас в умовах розвитку капіталізму потрапляла в підготовлене соціально-економічне середовище.

Вже 90-ті роки XIX ст. переконливо довели життєздатність кооперативних форм економічної діяльності. Починаючи з 1895 в середньому за рік виникало по 40 споживчих товариств і на 1905 рік їх кількість перевищила 500. Землеробських артілей в 90-х роках було створено більше 100 [5, 20,22]. Початок XX ст. ознаменувався становленням досить міцного кооперативного сектора економіки України, що був одним із об'єктивних соціально-економічних наслідків "Великої реформи 1861 року".

*потребитель. - 1919 - №21-22. . 8. Краевой Я. Полвека кооперативного движения на Юге России// Муравейник. -1916. -№38-39*

**Шевченко В.М. (м. Чернігів)**

### **Деякі думки з приводу реформи 1861 року**

У1861 році в межах колишньої Російської імперії, до складу якої входили й більшість українських земель, було скасоване кріпосне право. Ця неординарна подія стала надто важливою для подальшої долі народів східноєвропейського регіону щоб не повертати до себе постійної уваги з боку наукової громадськості. Завдяки цьому, ми на сьогодні маємо надзвичайно широку й різноманітну історіографічну та археографічну базу з даної проблеми, створену впродовж наступного 140 - річчя представниками багатьох поколінь дослідників та наукових шкіл.

Незважаючи на це, реформа 1861 року, як і події, що були пов'язані з нею, і сьогодні продовжують залишатися актуальними й далекими від остаточного вивчення. Адже безкінечність процесу пізнання полягає не лише у виявленні й оприлюдненні нових фактів чи документів про ту чи іншу історичну подію, але й у творчому переосмисленні вже наявної наукової інформації по мірі об'єктивних та суб'єктивних змін в історичному розвитку людства. Важливі політичні та інші події кінця XX ст., які привели до розпаду одних і появи інших держав -диктують необхідність переосмислення нашого історичного минулого з нових методологічних позицій і принципів сучасної історичної науки. Це однаково стосується як маловідомих сторінок історії, так і здавалося б добре відомих історичних подій.

До останніх, безперечно, належить і проблема скасування кріпацтва у 1861 році. Аж ніяк не применшуючи вагомого внеску в її висвітленні представників радянської історіографії, зазначимо, що всі вони, незалежно від власних поглядів і переконань, мусили у своїх дослідженнях чітко дотримуватись єдино вірної на той час марксистсько-ленінської методології з її визнанням класової боротьби, як головного рушія історичного прогресу. Ідеологічним дороговказом для таких досліджень слугувала характеристика реформи 1861 року, дана лідером російського марксисту В.Ульяновим (Ленінін). Викладена в за-

1. Чернышевский Н.Г. Критика философских предубеждений против общинного владения // Статьи по крестьянскому вопросу. - СПб., 1905.
2. МимьД.С. Основания политической экономии с некоторыми применениями к общественной философии. —К., 1896.
3. Пожарський П. Нариси з історії української кооперації//Українська кооперація. -1918. -№4.
4. Шишацький К. 50 літ української кредитової кооперації// Сільський господар. —1919. -№24.
5. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. - 1925.
6. ГоркінаЛ.П. Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина XIX — перша третинаXXст.). -К., 1994.
7. Н.П. Очерк развития потребительской кооперации в России // Южно-русский

гальних рисах у ленінських статтях, присвячених 50 - літньому ювілею скасування кріпацтва [13 - 15], вона в основному зводилася до таких положень:

- Реформа, як "побічний продукт революційної боротьби", стала наслідком революційної ситуації 1859 - 1861 рр.

- Безпосереднім приводом, який змусив царат стати на шлях реформ, стала не тільки програма Росією Кримська війна (1853-1856рр.), але і "селянські бунти", які "зростали з кожним десятиріччям перед звільненням".

- Реформа, проведена "згори" самими ж кріпосниками, виявилась незавершеною, масово обезземеливши селянство і економічно прив'язавши його до поміщицьких господарств.

- Реформа проводилась в інтересах поміщиків, які, проте, отримавши величезний викуп за селянські наділи, не побажали використати одержані кошти на перебудову власних господарств і продовжували експлуатувати напівкріпосницькими методами економічно залежних від них селян.

-Реформа, юридично звільнивши особу селянина, відкрила певний "клапан" для прискореного індустріального розвитку, який дозволив Росії швидко повернути втрачений авторитет на міжнародній арені.

Сьогодні ряд пунктів наведеної вище ленінської концепції реформи 1861 року вимагають певних уточнень. Перш за все, це стосується революційної ситуації 1859-1861 рр. Як відомо, однією з найважливіших її ознак В.Ленін вважав різке підвищення активності мас, які "дрімають" у спокійні періоди [16, 206]. Тривалий час в радянській історіографії існувала тенденція до зображення селянського руху напередодні реформи як виключно поступального процесу, який мав підтверджувати відповідні ленінські висновки. Особливо це було помітно при підготовці вузівських підручників з історії СРСР. В різних навчальних виданнях статистика селянських виступів в роки, що передували реформі, мала такий вигляд:

Роки	1858р.	1859р.	1860р.
Кількість виступів	86	90	108
	86	90	126
	528	938	-

Як бачимо, розмах селянського руху в масштабах Імперії не вражає за винятком останніх показників. Взяті вони авторами підручника із одного з найбільш авторитетних радянських археографічних видань - багатотомної документальної серії "Крестьянское движение в России в XIX - начале XX

века під загальною редакцією академіка МДружиніна. Але при цьому в підручнику опущений показник 1860 року - 354 виступи [12,736], що є набагато меншим за аналогічний показник 1859 року. До речі, останній складається переважно (636 із 938-ми) із виступів проти винних відкупів, високих податків на вино та відмов вживати його [12, 736]. У таких виступах, як засвідчують автори іншого підручника, брали участь не лише кріпосні, але й державні та удільні селяни, а також міщани, що робить ці виступи мало схожими на той антикріпосницький рух, який мав злякати царат. При цьому, підкреслюють автори, "сами крестьяне рассматривали его (движение - авт.) как шаг к тому, чтобы потом приняться за расправу с помещиками" [9,150]. Більш детальний аналіз статистики передреформеного руху селянства нещодавно зроблений нами у виступі на Всеукраїнській науковій конференції "Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії". (Луганськ, 8-9 лютого 2001 року). Тому зазначимо лише, що аналіз цей засвідчує стійку тенденцію до спаду "революційної активності" мас в період так званої революційної ситуації і ставить під сумнів саму наявність останньої. Не менш цікавим видається й питання про те, в чітких інтересах здійснювалась реформа. В.Ленін з цього приводу зазначав, що вона була "кріпосницькою реформою І не могла бути іншою, бо її проводили кріпосники" [15, 163]. Базуючись на такому твердженні в радянській історіографії утверджувалась думка про те, що, взявши до своїх рук справу підготовки реформи, поміщики зробили все можливе, аби одержати від неї якнайбільше зиску. Іншими словами, реформа здійснювалась не в інтересах селянства, а в інтересах кріпосників. Одним з найважливіших аргументів для такого висновку служила заява Олександра ІІ, зроблена ним на засіданні Державної ради 28 січня 1861 року: "Я сподіваюся панове, що при розгляді проектів, поданих у Державну раду, ви переконаєтесь, що все, що можна було зробити для забезпечення вигод поміщиків, зроблено" [10,256]. На мові ж оригіналу ця частина з виступу імператора звучить так: "При личных моих разговорах с губернскими предводителями дворянства и во время путешествий моих по России при приёме дворян я не скрывал моего образа мыслей и взгляда на занимающий всех нас вопрос и говорил везде, что это преобразование не может совершиться без некоторых пожертвованных с их стороны и всё старание моё заключается в том, чтобы пожертвования эти

были сколь возможно менее обременительны и тягостны для дворянства. Я надеюсь, господа, что при рассмотрении проектов, представленных в Государственный совет, вы убедитесь, что всё, что можно было сделать для ограждения выгод помещиков, - сделано..." [21, 130]. В даному випадку, з огляду на відмічену курсивом частину промови, привертає увагу слово "ограждение", подане в українському варіанті, як "забезпечення". В сучасному російсько-українському словнику воно має дещо інший зміст: "1. обгороджувати, обгородити; 2. (перен. захищать) захищати, захистити; (охранять) охороняти, охоронити; (обеспечивать безопасность) забезпечувати, забезпечити" [19, 383]. Тож прагнення імператора "оградить выгоды помещиков", виходячи з того, що "опасение его, (дворянства - авт.) до некоторой степени понятны, ибо они касаются до самых близких и материальных интересов каждого" [21, 130], слід розглядати не як прагнення забезпечити дворянству різноманітні блага, а як прагнення захистити, наскільки це можливо, інтереси тих верств населення, на яких власне й тримався самодержавний устрій. І як засвідчили наступні події, такий захист дворянам був украй необхідний. А вже після поразки у Кримській війні царат був поставлений перед необхідністю в найкоротший термін ліквідувати воєнно-економічне відставання Росії від передових країн і відновити її політичний авторитет на міжнародній арені. Для цього необхідно було, скасувавши кріпацтво, вивільнити робочі руки селян для потреб великої сучасної індустрії. Таким чином, звільнення селянства стало складовою частиною широкомасштабних заходів уряду для економічного піднесення країни. За словами американського економіста І.Гурвича, "освобождение крестьян являлось средством для привлечения отечественных и иностранных капиталов к русской промышленности" [2, 14]. В таких умовах дворянство опинилося у надзвичайно складному становищі. А вже в інтересах державної програми надшвидкої індустріалізації країни, з 1859 року в межах імперії були закриті всі державні кредитні установи, які надавали позики під заставу нерухомості [4, 2]. Відтак дворянство аж до появи селянського (1882) та дворянського (1885) земельних банків виявилось фактично позбавленим державної фінансової підтримки. А кошти йому були ой як потрібні: дорожчала земля, робоча сила тощо. Здавалося б цьому мали зарадити кошти, отримані від держави як викуп за селянські наділи. Однак виплачувались

вони надзвичайно повільно, до того ж в основному процентними паперами. З цієї ж суми було вираховано близько 316 млн. крб. на покриття боргів. Враховуючи ж втрату на курсі при реалізації цінних паперів, сума викупу доходила до рук дворянства у значно менших розмірах. Так, з нарахованих дворянам на 1 січня 1887 р. 868,1 млн. крб. викупу, на руки вони отримали усього 430 млн. крб. [4, 3-4], тобто в середньому приблизно по 34,7 млн. крб. щороку. Більшість цих коштів осідала в мастках великих землевласників, залишаючи дворян середньої руки та дрібних фактично на безгрошів'ї. Все це позбавляло останніх можливості раціонального використання одержаних коштів для перебудови власних господарств і змушувало їх активно використовувати працю залежних від них селян переважно на умовах відробітків. Іншими словами, об'єктивні умови змушували більшість поміщиків продовжувати вести власне господарство напівкріпосницькими методами. А це в свою чергу вело до стійкого занепаду поміщицького господарства. Саме до такого висновку дійшли члени урядової комісії, створеної у 1872 р. для обстеження стану справ у сільському господарстві: "Хозяйство частных землевладельцев, - значалося у звіті комісії, - несомненно подверглось вследствие реформы 19 февраля сильному потрясению... Частные землевладельцы не были приготовлены к реформе, она застала и врасплох ..." [3, 5]. Економічний занепад у дворянському середовищі негативно позначився й на ролі дворян в державно-політичному житті. Санкт-Петербурзький дослідник Ю.Соловйов свого часу навів думки з цього приводу відомого своїми промонархічними настроями М. Каткова: "В связи с московскими дворянскими выборами Катков писал 12 января 1881 г. о капитальных переменах в положении господствовавшего при крепостном праве сословия. "Дворянская организация ещё продолжает своё существование, - говорилось в статье, - но она, видимо, ослабела и как бы потерялась среди нового окружающего её строя. Дворянство как бы не чувствует почвы под собою, как будто не находит себе места среди новых формаций, как будто не видит, зачем оно ещё существует и к чему оно может ещё служить." Разница между прошлым и настоящим представлялась ему очень значительной." [22, 166]. Як бачимо, побоювання Олександра II щодо майбутньої долі дворянства не були безпідставними. Поставлене скасуванням кріпацтва на шлях поступової загибелі, дворянство зберегло свої позиції лише внаслідок

реформ 80 - 90-х років XIX ст. Зазначене вище дає привід говорити про те, що реформа 1861 року здійснювалась урядом не в інтересах конкретно селянства чи дворянства, а в інтересах держави та існуючої системи державного управління. В цьому відношенні реформації 60 - 70-х років дуже нагадують спроби реформування радянської системи 80-х років XX ст., відомі під назвою перебудови. Проте, на відміну від радянського варіанту, реформатори середини XIX ст. досягають поставленої мети.

Ще однією цікавою проблемою продовжує залишатись питання про обезземелення селянства в ході реформи 1861 року. Свого часу В. Ленін, характеризуючи хід реформи, зазначав, що насправді вона виявилась суцільним пограбуванням селянства. "Російських селян пани, благородні поміщики "визволяли" так, що понад п'яту частину селянської землі було відрізано на користь поміщиків" [13, 133]. Не заперечуючи наявності самого факту обезземелення селянства в ході скасування кріпацтва, відзначаємо, що частина сільського населення залишилася без землі за досить специфічних обставин. Зокрема, ще у 20-х роках XX ст. в історичній літературі було підмічено, що згідно законодавчих актів право на викупний наділ отримали селяни чоловічої статі, які користувались орною землею і були записані у X ревізію 1858 року. Таких "ревізьких душ" виявилось по імперії близько 11 -ти млн. чоловік. Однак упродовж наступних років їх реальна чисельність зростає ще на 450 тис. чол., які проте у 1861 році права на отримання наділу вже не мали [23, 27]. В даному випадку ми маємо справу ні з чим іншим, як з бюрократичним підходом до справи, внаслідок чого безземельними виявилось близько півмільйона ревізьких душ селян. Стосовно ж "відрізків" селянської землі, то їхні розміри майже повсюдно були завищені. Лише у 1991 році з'явилась монографія відомого дослідника проблеми Б.Литвака, в якій автор прямо вказує на невідповідність загальноприйнятих в історичній літературі даних про "відрізки" тим, які підраховані на основі уставних грамот. "Вряд ли правомерно, - пише автор, - приймає в расчёт известный в литературе процент отрезки, полученный как разница между цифрой дореформенного надела, указанного в материалах редакционных комиссий, и пореформенного по "Статистике по земельной собственности", - не только потому, что результаты обработки уставных грамот... резко контрастируют с показателями этих расчётов, а, главное, из-за

того, что размер точно установленного пореформенного надела, подлежащего выкупу, далеко не совпадает данными поземельной переписи 1878-1879 гг." [18, 166]. Процент "відрізків", обчислений вченим за даними уставних грамот, дозволяє помітно зменшити загальноприйняті показники обезземелення зокрема українського селянства і по-новому оцінити його земельне становище у післяреформений період. Прикладом цього можуть служити обрахунки, проведені нами конкретно щодо Чернігівської губернії [24,47], оскільки саме вона представлена у підрахунках Б.Литвака найповніше. Згідно них "відрізки" землі у чернігівського селянства складали не 207,8 тис. дес. (21,9 %), як вважалось до цього [20, 12], а 125,13 тис. десятин (14,1 %) [18, 168]. Таким чином, землеволодіння селян скоротилося в ході реформи від 884373 до 759243 десятин [18, 168]. До останнього показника нами були додані ще близько 204 тис. дес. землі, яку селяни Чернігівщини орендували на вигідних для себе умовах [11, 99-124]. Таким чином, в сумі їхнє землекористування в 60-70-ті рр. ХГХ ст. становило не менш як 963,2 тисячі десятин, що на 79 тис. дес. перевищувало їхні дореформенні наділи. Своєрідна ситуація склалась на Правобережжі, де селянам спочатку були збережені інвентарні наділи 1847 року, а згодом, під впливом польського повстання 1863 року - збільшені майже на 1,4 млн. дес. або на 47 % [1,113]. Не має сумнівів, що при аналогічних підрахунках можуть суттєво зменшитись і розміри малоземелля, особливо в 60-70-ті рр. XIX ст., і в решті українських губерній. Не дивно, що саме в цей період відсоток виступів українських селян, пов'язаних з безпосередньою боротьбою за землю був порівняно невисоким [17,116-117]. Ситуація різко змінилась у 80-90-ті рр. ХГХ ст. внаслідок різкого подорожчання і погіршення умов купівлі та оренди селянами землі. Саме з цього часу починає швидко зростати земельний голод селянства не стільки внаслідок реформи, скільки під дією законів розвитку товарногрошових відносин в сільському господарстві. Такими в загальних рисах є думки з приводу окремих аспектів такої багатогранної і складної проблеми, як скасування кріпацтва у 1861 році. При цьому автор аж ніяк не претендує на повне і остаточне її вирішення, а лише вважає за можливе поділитися своїми міркуваннями щодо поставлених тут питань.

2. Гурвич И. Экономическое положение русской деревни / Перевод с англ. А.А. Солина под ред. и с предисловием автора. - М, 1896.
3. Доклад Высочайше утверждённой комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. - СПб., 1873.
4. Зака А.Н. Крестьянский поземельный банк: 1883 - 1910. - М., 1911.
5. Історія СРСР. - Т. II/Заред. проф. М.В. Нечкіної. - К, 1950.
6. История СССР/Ред. кол.: Дацюк Б.Д., Мавродин В.В. и др. - М., 1961.
7. Історія СРСР. - Част, друга: 1861 - 1917 / За ред. проф. П. І. Кабанова і проф. М.Д. Кузнецова. - К, 1974.
8. История СССР: 1861 - 1917 / Под. ред. ВТ. Тюкавкина. - М., 1990.
9. История СССР: XIX - начало XX в. - Изд. 2-е, перераб. и доп./Под ред. акад. АПН СССР И.А. Федосова. - М, 1987.
10. Історія Української РСР. — У 8-ми Т., 10-ти кн. - Том 3. - К, 1978.
11. Корвин-Пиотровский К. В. Материалы для истории, этнографии и статистики Черниговской губернии. - Чернигов, 1887.
12. Крестьянское движение в России 1857 - мае 1861 гг.: Сб. документов. - М., 1963.
13. Ленін В.І. Л'ятдесятир'ччя падіння кріпосного права // Повне збір. творів. - Т.20. — С.132-135.
14. Ленін В.І. З приводу ювілею // Там само. - С.152-160.
15. Ленін В. І. "Селянська реформа" і пролетарсько-селянська революція // Там само. - С. 161-170.
16. Ленін В. І. Крах II Інтернаціоналу // Там само. - Т. 26. - С.197-250.
17. Леценко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. - К, 1970.
18. Литвак Б.Г. Переворот 1861 года в России: Почему не реализовалась реформаторская альтернатива. - М, 1991.
19. Новий російсько-український словник. - К., 1997.
20. Олійник Л., Гора О. Селянський рух на Чернігівщині в 1905-1907 рр. - К., 1959.
21. Отмена крепостного права на Украине: Сб. док. и материалов. - К., 1961.
22. Соловьёв Ю.Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX века. - Л., 1973.
23. Чернышев И.В. Сельское хозяйство довоенной России и СССР. - М.; Л., 1926.
24. Шевченко В.М. Землеволодіння і землекористування селян Чернігівської губернії у другій половині XIX - на початку XX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. - Вип.. II. - Чернігів, 1993. - С.45-50.

**Шатохін А.М. (м. Умань)**

### **Селянське питання у соціологічній думці Росії та України у післяреформений період**

Скасування кріпосного права у Російській імперії стало видатною подією у долі селянства. Прагнення бути вільним піднімало селян протягом століть на повстання і війни,

жорстоку розправу з гнобителями і готовність до самих лютих кар заради землі і волі. Ідея звільнення селян від кріпосного рабства була пануючою у суспільно-політичному русі Росії та України всю першу половину XIX ст. Практично для всієї держави 1861 рік став певним вододілом між минулим та сучасним, між ганебним рабством та надіями на нове життя.

Проте, ці надії справдилися лише частково. Реформа, проведена поміщиками в інтересах поміщиків, залишила селянське питання практично не розв'язаним. Незавершеність селянської реформи, збереження поміщицького землеволодіння, малоземелля селян, обмеженість їх економічних, соціальних та політичних прав - примусили громадську думку протягом другої половини XIX - початку XX століть знов шукати відповіді на гостре селянське питання.

На межі XIX та XX століть починає формуватися особлива російська школа соціології села Надзвичайно цінним підґрунтям соціологічних концепцій стали дані земської статистики [ 1,89-98]. В 60-70 рр. XIX століття були проведені перші статистичні обстеження приватного, селянського і міського господарств щодо прибутковості, обрахування землі як об'єкту обкладання, культурного рівня населення, охорони здоров'я, продовольчого забезпечення, стану шляхів і засобів сполучення, страхування, благодійності тощо. Починаючи з 1871 р. виникають спеціальні статистичні організації у вигляді "столів" і відділень, а потім і статистичні бюро. Зокрема, такі установи були створені і в Україні: в Херсонському, Подільському, Чернігівському і Таврійському земствах. Деталі сільськогосподарського виробництва і сільського побуту, що раніше були поза увагою офіційних установ і соціологічного аналізу, почали виглядати в переконливих статистичних викладках: роль землеробства і промислів, общинного землеволодіння і майнового стану селянства, платежів і доходів, заборгованості та інше. Статистичні дані, отримані впродовж років Чернігівським земством під керівництвом П.П.Червинського, стали зразком для характеристики землеробських губерній. Основним інструментарієм були подвірна картка і пообщинний список, а основним типом спостереження - подвірний перепис і поселенське обстеження. Дані збиралися шляхом опитування на сходах селян. Як експерти залучалися так звані "сведушие домохозяева", або досвідчені господарі. Крім того, на Чернігівщині збиралися дані про родючість ґрунтів, врожайність сільськогосподарських культур, доходність землі. Про масштаби роботи свідчить той факт, що з 1880 по 1913 рр. земські



переписи охопили 311 повітів 35 земських губерній, при цьому, в 236 повітах вони проводилися по одному разу, в 58 повітах - двічі, в 17 - навіть тричі. Аналізу було піддано 11.5 тис. бюджетів, переважно селянських.

Земства проводили і монографічні дослідження. В 1897-98 рр. було проведено в Херсонському земстві обстеження під керівництвом М.І. Борисова про тривалість навчального процесу в школах і впливу економічних факторів на освіту. В Харківській губернії було проведено обстеження рівня розповсюдження грамотності серед населення з угрупованням по декількох позиціях. Цікавий матеріал був отриманий з соціальної гігієни, охорони здоров'я та інших проблем.

Зрозуміло, що такий багатющий статистичний матеріал використовувався не тільки урядовцями, але й різними політичними колами для обґрунтування своєї політики в аграрному питанні. Сформувався декілька напрямків, що визначали соціологічні погляди на стан і перспективи розвитку селянства в Росії: консервативний, ліберальний, народницький, марксистський.

Консерватори виступали за недоторканість поміщицького землеволодіння. Проте, багато з них відчувало необхідність змін, модернізації аграрних відносин. В цьому відношенні характерні погляди історика, філософа, юриста і публіциста Бориса Чичеріна (1828-1904 рр.). Він вважав помісне дворянство в Росії єдиним станом, здатним бути дійовою особою соціальних змін. Однак панство, на думку Чичеріна, вражене знівеченням моралі внаслідок існування кріпацтва, що обмежує його громадянське і суспільне життя. Тому необхідно створювати умови для формування громадянського суспільства, яке буде сприяти економічному піднесенню.

Значний інтерес представляють погляди з аграрного питання та практична діяльність відомого російського державного діяча Сергія Вітте (1849-1915). Будучи прихильником поміщицького землеволодіння, він разом з тим сприяв капіталістичній модернізації поміщицьких господарств. Тривалий період він виступав за збереження патріархально-общинних відносин на селі та неподільності общини. У 1893 р. він писав, що "общинне землеволодіння найбільше здатне забезпечити селянство від злиднів і безпритульності" [2, 202-203]. Проте аграрна криза, що загострилася на межі століть, змушує Вітте подивитися більш реально на економічний і соціальний стан селін з точки зору державних інтересів Росії. У жовтні 1898 р. він звертається до Миколи П з пропозицією "завершити звільнення селян",

зробити з селянина "персону", звільнити від пут общини. За підрахунками С.Вітте, вільні селяни, економічно активні, могли б принести до державного бюджету Росії додатково 3-4 млрд. рублів щорічно, що на ті часи було величезною сумою [3, 522-528].

Спробу реформувати аграрні і соціальні відносини на селі зробив Петро Столипін (1862-1911 рр.). Він виходив з двох основних пріоритетів: необхідності зруйнувати селянську общину, яка стримувала ініціативу і підприємливість, і створити умови для становлення "розумних і сильних" господарів, тобто фермерських господарств. В радянській історичній літературі панувала точка зору, що Столипін намагався спиратися на заможних селян, тобто куркулів. Але це не зовсім так. Під "розумними і сильними" Столипін розумів взагалі міцних, працьовитих власників, які самі повинні стати "ковалями свого щастя" і сподіватися на міць лише своїх рук і "дух підприємництва" [4, 60-62]. Столипін був прихильником активної ролі держави в аграрному реформуванні. "Слід позбавитися від думки, що коли прийде час переходу до іншої, більш культурної системи господарства, то селяни перейдуть до неї за власною ініціативою. В усьому світі перехід селян до кращої системи господарства відбувався при сильному тиску згори" [5, 152-156]. Однак остаточно зруйнувати селянську общину і створити міцний прошарок фермерських господарств Столипіну не вдалося.

Ліберальна течія представлена в значній мірі істориками і філософами, що намагалися на підставі вивчення російського феодалізму визначити перспективи розвитку землеволодіння та землекористування, всього аграрного сектору. Василь Ключевський (1841-1911 рр.) детально аналізував вплив географічних і кліматичних факторів, родючості ґрунтів на характер селянського розселення, а також типи і основні риси землеволодіння. Аналогічний аналіз на матеріалі української історії був зроблений Михайлом Грушевським (1866-1934 рр.). Микола Павлов-Сильванський (1869-1908 рр.), використовуючи порівняльно-історичний метод, намагався створити ідеальний соціологічний тип - "феодалізм" - і накласти його на російський ґрунт, з'ясувати появу і перспективу такого інституту як землеволодіння. Микола Бердяев (1874-1948 рр.), виходячи із соціально - філософського осмислення російської історії, прийшов до висновку що "російська революція можлива була лише як аграрна революція,... яка є не тільки революцією соціально - економічною, але може бути, перш за все, революцією моральною і

побутовою" [6, 111]. Ліберали виступали за обмеження поміщицького землеволодіння.

Народницький напрямок виявився найбільш представницьким в соціологічних поглядах дорадянського періоду. "Першими російськими письменниками по соціології", на думку М.Кареева, були П.Лавров, М.Михайловський і С. Южаков [7, 128]. Народники негативно ставилися до "ломки капіталізмом вікових підвалин селянського життя", общинне селянське володіння розглядали як вищу, у порівнянні з капіталізмом форму господарювання, їх безперечною заслугою була рішуча постановка селянського питання на порядок денний політичного життя Росії, повернення уваги науковців і політиків до проблем селян, реальні факти життя яких спростовували теоретичні схеми. Характерними в цьому відношенні є листи "З села" публіциста і соціолога Михайла Енгельгардта (1861-1915рр.), які стали наслідком одинадцятирічних спостережень. Всупереч традиційним поглядам народників, Енгельгардт доводить, що "селяни в питаннях про власність крайні власники", а "певну дозу куркульства має кожен селянин". Показуючи процес соціального розшарування селянства, Енгельгардт разом з тим проти руйнування общини і розподілу землі "по дворах", бо поруч із "багачами" завжди будуть існувати незаможні селяни, які не зможуть землю обробляти. "Що ж мені або моїм дітям в тому, що я маю право на землю, коли у мене немає ані капіталу, ані знарядь для обробки? Це теж саме, що сліпому дати землю - їж її!" [8,16]. Енгельгардт вважає, що для покращення селянського життя необхідно запровадити невеликі селянські гуральні, олійні та ін. Це згуртує "артільне господарство" селян. Енгельгардт навіть брав участь в створенні сільськогосподарських колоній, де намагався запровадити свої ідеї [9,113].

Надзвичайно цінною є соціологічна спадщина Питирима Сорокіна (1889-1968рр.), видатного американського соціолога російського походження. Як "багатофакторний" науковець [10,148], він вніс помітний внесок і в соціологію села. Відома його економічна праця "Голод як фактор", низка статей в газетах "Воля народу", "Селянська Росія" та інші. Класичною можна вважати його "Програму по вивченню Зирянського краю", підготовлену в 1909 році у вигляді запитальника. Він містить 65 запитань про побут, сімейні і суспільні відносини, вірування і культ селян - комі. Наслідком дослідження стала стаття, що розкриває суть колонізаторської політики Росії в Сибіру [11, 134-141]. Спостереження за російським селянством початку XX століття

сприяли підготовці веміграції тритомної праці "Систематична антологія сільської соціології". Відомим теоретиком народницького напрямку розв'язання аграрного питання був Віктор Чернов (1873-1952рр.). В працях "Характер сучасного селянського руху" і "Соціалізація і кооперація в сільському господарстві" та інших він виклав програму партії соціалістів - революціонерів. Вона базувалася на невизнанні приватної власності на землю. Чернов вважав, що "немає нічого більш небезпечного, як саме насадження приватної власності, привчання мужика, що вважав, що земля "нічия", "вільна"..., до думки про право торгувати і баришувати землею..." Замість цього "неприємного для кожного соціаліста" гасла Чернов пропонує ідею "соціалізації" землі, тобто конфіскацію поміщицького землеволодіння і розподіл землі серед селян на підставі трудової (кількість працівників) і споживчої (кількість їдців) норми. Чернов вважав найбільш прийнятним для Росії шлях некапіталістичний, з розвитком сільськогосподарської кооперації і прогресивної еволюції сільської общини" [4,303-308]. В основу соціального структурування він покладав ставлення до праці і розподілу доходів. Тому і селянство він поділяв на трудове ("робітничий клас села") і сільську буржуазію. Прихильник "справедливого" вирішення аграрного питання, Чернов після Лютневої революції 1917 р., як міністр землеробства Тимчасового уряду, отримав можливість реалізувати свою програму. Проте Жовтнева революція перекреслила його плани і повела Росію "іншим шляхом". Тісний зв'язок між формою політично влади та землеволодінням вбачав український соціолог і політичний діяч В'ячеслав Липинський (1882-1931). Головним предметом політичної боротьби, за Липинським, є земля, боротьба за право володіти і розпоряджатися нею. Реальна політика є результатом зіткнення двох сил, двох законів - сили землі й сили капіталу. Щоб захистити свою землю, народ потребує держави. Тому справжнім носієм державної ідеї виступає народ-хлібороб, народ-власник [12,376].

Практичне втілення в життя знайшли марксистські концепції сільської соціології. Першою марксистською працею з соціології села можна вважати книгу "Розвиток капіталізму в Росії" Володимира Ульянова (Леніна) (1870-1924рр.), де на солідному матеріалі земської статистики, праць науковців - аграрників зроблений аналіз соціально-економічних процесів в російському селі, зокрема змін в його соціальній структурі,

майновому розшаруванні, побуті тощо. Як і Маркс, Ленін відводив селянству роль помічника пролетаріату в революції, фактично відмовляючи йому в самостійній політичній творчості. Ленін був прихильником націоналізації землі після її конфіскації у поміщиків. Він вважав за необхідне відрізнити землю як власність і як об'єкт господарювання. Після націоналізації земля стає власністю держави, але як об'єкт господарювання вона повинна поступити у користування селян. "Володіння поміщицькими землями віддати одразу місцевим селянам, власність залишити у народу" [13,132].

Будучи впевненим в перемозі великого землеробства над дрібним "при прочих рівних умовах", Ленін висував ідею необхідності залучення селян до спільної праці шляхом запровадження кооперування на селі. На його думку, державна власність на землю змінює природу кооперації, перетворюючи її на найбільш прийнятний і зрозумілий для селянства шлях до соціалізму. Ленін виступав за технічне переоснащення села, покращення його культури і побуту.

Таким чином, селянське питання у післяреформеної Росії залишилося одним з центральних як з точки зору економічної, так і політичної. Соціологічна думка порізно ставилася до визначення подальшої

долі селянства, звільненого від кріпосної залежності. Деякі ідеї стали основою політичної практики, деякі залишилися лише як зразок теоретичної моделі. У будь-якому разі, сучасний етап аграрного реформування вимагає критичного осмислення, а в деяких випадках і запозичення досвіду попередніх реформаторів.

1. *Абрамов В.Ф., Живоздрова С.А. Земская статистика национальное достояние/Социол. исслед. - 1996.-III.*
2. *Зайончковский П.А. Российское самодержавие в конце XIX столетия.- М., 1970.*
3. *Витте С.Ю. Воспоминания. В 3-х томах. Т.2. 1960.*
4. *Россия на рубеже веков: Исторические портреты. - М.: Политиздат, 1991.*
5. *Труды первого съезда уполномоченных дворянских обществ 29 губерний.- Спб, 1910.*
6. *Бердяев Я.А. Истоки и смысл русского коммунизма. - М.: Наука, 1990.*
7. *Кареев Н.И. Основы русской социологии // Социол. исслед. -1995.-№8.*
8. *Отечественные записки.-1887.-№2.*
9. *Социол. исслед. -1995.-№10.*
10. *Шапиурин В. И. История русской социологии и интеллектуальная история // Социол. исслед. - 1995.-№3.*
11. *Сорокин П.А. Колонизационные вождения // Социол. исслед. - 1990.- №2.*
12. *Соціологічна думка України : Навч. посібник. - К.: Заповіт, 1996.*
13. *Ленин В.И. Поли, собр.соч., 32.*

## **Особливості реалізації столипінської аграрної реформи на правобережній Україні**

Понад дев'яносто років віддаляє вас від столипінської аграрної реформи - явища у соціально-економічній історії Російської імперії, яке оцінювалось істориками неоднозначно та суперечливо у радянський період, і тепер викликає великий інтерес в історичній науці. На відміну від радянських істориків, які у своїх оцінках реформи орієнтувались на ленінські висновки (визнаючи її прогресивність в науково-економічному розумінні, вважали, що вона зазнала краху через те, що селянство прагнуло революційного вирішення аграрного питання), історики пострадянського періоду змінюють критерії, розглядаючи її з точки зору довгострокової перспективи, як поступове соціально-економічне явище, яке не було повністю реалізованим. Існує також тенденція розгляду столипінської аграрної реформи тільки у позитивному світлі. Очевидно, що зміни у наляй психології, які відбулися протягом останнього десятиріччя, сприяли ї змінам в оцінці столипінської реформи. Але все ж неупереджений та об'єктивний підхід можливий лише за умови розгляду цього явища комплексно, з урахуванням всіх аспектів його реалізації, на основі використання існуючих досліджень та залучення нових архівних джерел. Досвід реалізації столипінської аграрної реформи у своїх деяких аспектах може бути корисним при проведенні сучасних аграрних перетворень, особливо в умовах переходу до приватної власності на землю.

Основою столипінської аграрної реформи став указ 9 листопада 1906 року, який був підготовлений попереднім пореформеним (після 1861 р.) розвитком Російської імперії. Поява указу була обумовлена наступними причинами: 1) наявністю феодално-кріпосницьких пережитків на селі, які привели до погіршення становища селян та кризи у сільському господарстві на початку ХХ ст. Серед пережитків старовини була й община, яка не давала можливості розгорнутися ініціативним, енергійним селянам, стримувала прогрес землеробства; 2) розвитком капіталістичних відносин у сільському господарстві, які поставили питання про необхідність переходу до нового

типу селянського господарства; 3) питанням економічного добробуту країни, необхідністю піднесення промисловості, що можливо було зробити за рахунок розвитку продуктивних сил сільського господарства; 4) зростанням селянського руху, який поставив царський уряд перед необхідністю прийняття енергійних заходів щодо поліпшення становища селян. Згідно указу, "кожний домогосподар, який володів надільною землею на общинному праві, міг вимагати закріплення своєї частки землі в особисту власність. В общинах, де протягом останніх 24 років не було загальних переділів, домогосподар міг закріпити в особисту власність всі ділянки общинної землі, що перебували в його постійному користуванні [6,100]. Закон 14 червня 1910 р. відрізнявся від указу положенням про безпередільні общини, які вважались такими, що перейшли до особистої власності.

У різних регіонах Російської імперії, залежно від рівня розвитку капіталізму у сільському господарстві інтенсивність реалізації столипінської аграрної реформи була різною. В Україні реформа мала найбільший успіх: з 1906 до 1915 р., закріпили землю в особисту власність на Правобережжі-48,6% селянських дворів, Лівобережжі-20,5%, на Півдні-45,6% [3,195]. Розглядаючи реалізацію реформи на Правобережній Україні, необхідно зазначити, що общинного землеволодіння тут майже не існувало-на зміну йому ще у 16 ст. прийшло подвірне землеволодіння. З початку столипінських перетворень община існувала у Київській губернії переважно в Уманському повіті-52 громади; 56 громад губернії об'єднувало 23454 селянські двори [13,13]. У звіті київського губернатора за 1907 повідомляється, що з 23332 общинників Уманського повіту вийшли з общини 1784°, з них 6951 перейшли на відрубні ділянки [10, 9]. Такий прискорений вихід селян з общини пояснювався тим, що общинники проживали поруч з тими селянами, які володіли землею на подвірному праві, фактично індивідуально. Більшість селян не була зацікавлена залишатись в общині і намагалась стати самостійними господарями. За період з 1906 до 1916 р. землю у приватну власність по Київській губернії закріпили 15448 господарів на 77987 дес. землі; продали землю 132199 господарів [4,35]. При переході до нових форм господарювання у селян виникало багато труднощів. У звіті київського губернатора за 1908 рік говорилося, що причинами їх були: черезсмужжя селянських земель з дворянськими, сервітутні відносини, зменшення подвірних ділянок внаслідок

самовільних сімейних розділів, обізнаність селян з новими формами землеволодіння [9, 18]. Звіти повітових землевпорядних комісій свідчать про інтенсивність ходу робіт по переходу на хутори та відруби. Найбільше виконання цих робіт припадає на 1909 рік, коли, очевидно, більшість селян усвідомила необхідність такого переходу. Значну роль у процесі хуторизації відіграв Селянський Поземельний банк, на землях якого у губернії було утворено 59,1% хутірських та 40,9% відрубних ділянок [2, 586]. Результати обстеження хутірських господарств Київської губернії, проведеного у 1908-1909 рр. свідчать про те, що стабільні господарства знаходились у місцевостях найбільшого розвитку старих хуторів, переважно, у північних та південно-західних частинах губернії. Розвиток хутірського розселення у папській смузі пояснювався знаними розмірами туї німецької та чеської колонізації [8, 33]. Слабкими сторонами у розвитку хутірських господарств були: спорадичне застосування мінеральних добрив, труднощі в Організації сівозмін. Обстеження хуторів виявило необхідність надання селянам агрономічної допомоги, влаштування показових полів, прокатних станцій у місцях хутірського розселення [9,19].

Згідно статистики землеволодіння 1905 р. у Волинській губернії існували 98,2% подвірних та лише 1,8% общинних селянських господарств, у Подільській - 99,6% та 0,4% [2,572]. Фактично це означало, що більшість селян цих губерній були психологічно підготовлені до закріплення у власність своєї землі: за роки реформи цей процес охопив 95,7% селянських господарств Волині та 78,9% на Поділлі [5, 32]. Переважаючим типом селянського господарства на Волині було середняцьке - 50,6%. Значним був відсоток заможних -22,2% ; на Поділлі переважали малоземельні - 78,6% [4,23]. Це відповідно відбилося на результатах реформи у названих губерніях. В "Деле о состоянии Вольнской губернии за 1908 год" зазначається, що у тих місцевостях, де розміри земельних наділів менші за 8 дес. селяни з небажанням переходять на хутори чи відруби, вважаючи, неможливим підвищення прибутковості своїх господарств [11, 3]. Підкреслювалось, що значним гальмом у розширенні селянського землеволодіння була іноземна колонізація (154878 чол.), яка створювала сильну конкуренцію при купівлі землі [11,4]. Необхідно зазначити, що при проведенні землевпорядних робіт в Україні, найінтенсивніше утворювались одноосібні господарства саме на Волині. На 1

січня 1912р. найбільша кількість одноосібних господарів у Волинській губернії нараховувалась у Житомирському повіті 13709 [14,24]. Хутірські розселення на Волині вважались зразковими; в російській імперії, але, як показали результати поїздки сюди у 1913 р. Київського, Волинського і Подільського генерал-губернаторів, у цих господарствах часто спостерігалась відсутність сівозмін, проблеми влаштування на новому місці налагодження нової системи господарювання вимагало певного часу. При проведенні землевпорядних робіт у Подільській губернії увага акцентувалась на необхідності прискореного проведення в життя спеціальних законів: 1) про обов'язкову ліквідацію черезсмузжя надільних земель з прилеглими дворянськими землеволодіннями; 2) про ліквідацію існуючих сервітутів [12,8]. Загальне малоземелля та необізнаність селян з новими способами землекористування перешкоджали реалізації столипінської реформи на Поділлі. Найбільша кількість хуторів та відрубів станом на 1 січня 1916 р. у Волинській губернії була утворена на землях сільських громад -92,6%, у Подільській - на банківських землях (62,9%) [2, 586]. Основним способом утворення нових господарств на Поділлі були відруби; умови для розвитку хуторів тут, були менш вигіднішими ніж на Волині, Загальна площа під хуторами та відрубамі у Волинській губернії була в 3 рази більшою ніж на Поділлі 293656 дес.) [2,586]. Важливим документом для розуміння ходу аграрних перетворень на Правобережній Україні є матеріали Народи губернаторів та селянських діячів Південно-Західного краю, яка відбулася у листопаді-грудні 1910 р. Народа визнала за необхідне боротись з інертністю населення, звичкою його до далекоземелля, черезсмузжя, переконувати його у перевагах нових форм землеволодіння; підкреслювалось, що для успіху землевпорядних робіт необхідний тісний взаємозв'язок у діях землевпорядних комісій та селянських установ, пошук у кожному випадку шляхів та засобів найбільш справедливого розподілу землі між господарями, організація агрономічної допомоги на місцях одноосібним господарствам [15].

Однією з складових частин аграрних заходів уряду в роки столипінської аграрної реформи було переселення селян у східні регіони Російської імперії. Аграрне перенаселення в Україні на початку XX ст. сприяло інтенсивності цього процесу: за даними М.Якименко, з України у 1906-1913 рр. переселились до Сибіру на Далекий Схід та у Середню Азію близько 1,2 млн. чол. [16,29]. Аналізуючи переселенський процес з Право-

бережної України, необхідно видалити Київську губернію, яка дала найбільшу кількість переселенців -148157 чол. за 1906-1912 рр., більшість яких (86,5%) склали малоземельні та безземельні селяни [7, 153]. Волинь та Поділля - відповідно 52956 та 75073 чол. за 1906-1914 рр. [5, 44]. Необхідно зазначити, що влаштування селян на новому місці було пов'язане з рядом проблем, але ті, хто залишилися на постійне проживання у Сибіру та інших східних регіонах, ставали в забезпеченими господарями. В цілому, переселенський рух мав велике народногосподарське значення: зменшення земельного голоду в центрі, освоєння та підвищення продуктивності нових земель, урбанізація східних регіонів тощо.

Нова аграрна політика привела у рух всі прошарки селянського населення, сприяючи їх подальшій диференціації, процесу становлення найбільш стійких, заможних господарств та занепаду багатьох малоземельних. В умовах капіталістичного розвитку не могло бути рівного розвитку всіх селянських господарств. Аграрна реформа 1906 р., зробила життєво необхідним перебудову психології селянина в умовах створення одноосібного господарства, орієнтації на власні сили та можливості, що, вдавалось, насамперед, енергійним, підприємливим селянам. Невипадково, що перехід до нових форм землеволодіння зустрів значний опір з боку малоземельної частини селянства, яка розуміла неспроможність господарювання в нових умовах ("Собківська справа" в Уманському повіті Київської губернії та інші). Для періоду столипінської аграрної реформи були характерними зрушення у напрямі інтенсифікації сільського господарства, зростання застосування сільськогосподарських машин та знарядь, кооперації селянських господарств, їх товаризації. Так, у 1915 р. в Київській губернії нараховувалось 184 ощадно-позичкових та 174 кредитних товариств, у Волинській - відповідно 83 та 333, Подільській-144 та 237 [1,293].

Підсумовуючи вищевозглянуте, необхідно вищідити наступні особливості реалізації столипінської аграрної реформи на Правобережній Україні: 1) існування подвірної форми землеволодіння та майже повна відсутність общини психологічно підготували селян до закріплення землі в особисту власність; 2) наявність значного відсотку середняцьких та заможних господарств у Київській та Волинській губерніях сприяла прискореному переходу до хутірсько-відрубної системи; 3) обстеження нових, хуторів та відрубів показало, що для налагодження

ефективної системи господарювання були необхідні певний мінімум землі (7-8 дес.) та тривалий час (переваги виявлялись поступово у ініціативних та енергійних господарів); 4) інтенсивність переселенського процесу з Правобережної України пояснювалась аграрним перенаселенням цих губерній (особливо Київської) та бажанням значної частини селянства забезпечити собі кращі умови життя; 5) серед економічних наслідків столипінської реформи у цьому регіоні необхідно виділити швидке зростання кооперації селянських господарств, що сприяло прискореному вирішенню тих проблем, які виникали у селян при переході до нової системи господарювання.

1. *Бородаєвський С.В. Історія кооперації.- Прага, 1925.-445 с*
2. *Дубровский СМ. Столыпинская земельная реформа, -М, Наука, 1963. - 600 с.*
3. *Історія Української РСР у 8 т., 10 кн. - Т.4. - К., Наук.думка, 1978. - 532 с.*
4. *Лось Ф.С., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі. 1907-1914.- К.,Наук.думка, 1976. - 284с.*
5. *Погребинський О. Столыпінська реформа на Україні. -Х. Пролетар, 1931.-128 с.*
6. *Сгадельников СМ. Аграрная реформа Столыпина, - М.:Наука, 1973. - 336с.*
7. *Скляров Л. Ф. Переселение и землеустройство в Сибири в годы столыпинской земельной реформы. -Л. Наука, 1962. - 588с.*
8. *Хуторские хозяйства Киевской губернии. Результаты обследования, произведенного в 1908-1909гг. В2-кн. - Т.Ч. -К, 1911. - 408с.*
9. *ЦДІА України.м.Києві. -Ф.442,-Оп636. -Спр.422.*
10. *Там же. - Спр.442.*
11. *Там же. - Оп.639. - Спр.629.*
12. *Там же. - Оп.641. - Спр. 704.*
13. *Там же. - Оп. 707. - Спр.371.*
14. *Там же. - Оп. 709, - Спр. 190.*
15. *Там же. - Спр. 482.*
16. *Якименко Н.А. Переселенческое движение из Украины в годы столыпинской аграрной реформы (1906-1913. -Автореф. канд. дис. -К, 1977.*

**Панченко П. (Київ)**

### **Тенденції трансформації сільського господарства України та управління 50-80-х рр. ХХ ст.**

Сільськогосподарське виробництво України в діючих організаційно господарських формах в названі роки реально становило потужну і водночас динамічну сферу економіко-господарських відносин.

Воно найтісніше пов'язано з основними ланками матеріального виробництва: 75% результатів його діяльності безпосередньо чи опосередковано пов'язані з функціонуванням промисловості, переробкою продукції полів та ферм, виготовленням розмаїтих виробів народного споживання з сільськогосподарської сировини [1] тощо. Продовольством же, різними продуктами харчування населення по суті справи населення забезпечується безпосередньо за рахунок сільськогосподарського виробництва та всіх його складових.

Водночас справедливо буде сказати, що, в період, котрий розглядається автором, сільське господарство України, як і Союзу піддавалось найширшому експериментаторству та трансформаціям, що здійснювались за ініціативою владних інстанцій тоталітарної держави. Найбільш вражаючим негативним моментом в цій справі було те, що дані акції здійснювались на основі найкатегоричніших установок та офіційних рішень верхів, які навіть не бачили за потрібне користуватись порадами до тих, хто піддавався виробничим і соціальним експериментам, себто найширшої маси сільських трудівників, всього населення села. До числа експериментаторських заходів беззастережно слід віднести: жорстку податкову політику в інтересах держави, встановлення дискримінаційних цін на сільськогосподарську продукцію, реорганізацію МТС, широкомасштабне нищення малих сільських поселень, особливо хуторів, укрупнення та розукрупнення колгоспів, обов'язкове доведення планів посіву та посадок буквально всіх культур, в тому числі посадок садів і виноградників і їх нищення товарно-грошові відносини тільки з державою і фактичну найрішучішу заборону ринкових відносин, жорстка обмеженість в розвитку та вдосконаленні допоміжних промислів, особливо по переробці сільськогосподарської сировини, виготовленню будматеріалів, виготовленню дощок, дверей, в іконних рам, обмеженість в розвитку інфраструктури тощо.

Тоталітарна держава по відношенню до українського села відносилась безпрецедентно зухвало-зверхньо, нехтуючи всіма його правовими і фактичними статусами. Найбільш синтезованим і разючим чинником тут є те, що держава упродовж роглядуваного часу жодного

року повною мірою не розрахувалась за постачену їй сільськогосподарську продукцію та сировину, що складає досить вагомі суми. Доповнимо, що держава також жодного року не виконала своїх зобов'язань перед сільськогосподарськими виробниками обіцяними легковиками, іншими транспортними засобами, такими існуючими в тогочасі дефіцитами, як холодильники та холодильне обладнання, швейні машини і таке інше. Не так часті спроби сільськогосподарських підприємств знайти праведність в даних питаннях через третю владу рішуче припинялась телефонним "правом", яким так широко, по суті безщонайменшого обмеження користались працівники різних ланок партійної та державної влади районної, обласної та інших інстанцій. Така практика телефонного права настільки була поширеною, що можна стверджувати: що вона ототожнювала суть методу командності в державі, коли за допомогою телефона можна було в найширшій уяві милувати і карати невгодних аграрників.

В питаннях виробничих відносин найбільш масштабними виявилась, ліквідація МТС і продаж техніки колгоспам та радгоспам, а також укрупнення колгоспів та перетворення їх у радянські господарства. Так, в наслідок широкомасштабної кампанії початку 50-х років по укрупненій колгоспів кількість колгоспів зменшилась на 9,6 тис. У 1961-1965 рр. вже здійснюється лінія по розукрупненню господарств, після 1966 р. цей процес уповільнюється, а в 70-і рр. фактично припиняється зовсім [2]. В наслідок таких акцій протягом 1945-1990 рр. кількість колективним господарств зменшилась з 27 498 до 8594 або в 3,1 рази. Стосовно радгоспів, то тут навпаки - відбулося збільшення даного типу господарств до 2514, або в цілому в 3,2 рази. Відповідно відбулися збільшення кількості дворів колгоспників, що входили в одне господарство в 1,1 рази. В 3,8 рази зросли неподільні фонди, на цілих 600 га розширились посівні площі, в 1,6 рази - поголів'я великої рогатої худоби [3].

Визначальною фабулою господарювання насправді стала гігантоманія, абсолютно ортодоксально абсолютизувалась перевага великого господарства над малим, а подекуди навіть середнім. Колективні господарства здебільшого були великими, що зачасту спричиняло проблему управління, оскільки великі

господарства в багатьох випадках виявились просто некерованими. Наполегливо і вперто насаджувана спеціалізація насправді приживалася досить повільно, тому, що колективні господарства все ж таки прагнули вести справу в такий спосіб, щоб все було своє і уникала того, щоб, скажімо, за овочами звертатись до сусідів. В кінцевому рахунку колгоспи виробляли до трьох-чотирьох десятків розмаїтої сільськогосподарської продукції. Все це породжувало неекономне ведення господарств, відсутність належної техніки, багато з якої не мали необхідних ущільнювачів, належної підгонки агрегатів призводили до колосальних втрат вирощеного: близько 35-40% вирощеного гинуло. Особливо багато пропадало зерна, помідорів, картоплі, буряків тощо.

Неймовірно суперечливим явищем була існуюча реальність того, що колгоспи і радгоспи по суті справи не мали права постачати навіть понадпланової виробленої продукції на сільськогосподарські ринки у вільний продаж. Володіли правом такого дозволу державні структури на місцях, що в господарників викликало неприхований сарказм і невільність дій, ба навіть при перевиробництві сільгосппродукції. Все це ще в більшій мірі посилювало експлуатаційний характер господарювання на селі в Україні в цілому. Економісти підраховали, до ступінь експлуатації з боку держави в сфері ведення сільського господарства сягав неймовірно високого рівня - в межах 80% і навіть більше. Іншими словами із заробленого трудівником сільського господарства одного карбованця 80% і більше попадало в державну кишеню і тільки 20% направлялося на оплату праці. В багатьох господарствах ці показники мали ще більш різкі полярності і виглядали навіть контрастніше.

У вересні 1953 р. центральні інстанції партії проаналізували стан справ у аграрному виробництві і дійшли висновку, що село серйозно деградує, проголошують курс на модернізацію аграрної політики, і тим самим сталінська апологетика підходів до галузі як другорядної в життєдіяльності суспільства була відправлена в минувшину. Держава обмежила обсяги закупок сільськогосподарської продукції, водночас підведено на неї ціни по зонах, збільшено в аграрне виробництво державні капітальні вкла-

дення. Вирішено направити на село 30 тис. спеціалістів та хороших організаторів фахівців з міст для зміцнення керівних кадрів-безпосередньо матеріального сільськогосподарського виробництва-тридцятитисячників.

Однак неврожай 1953 р. покепкував з аграрних проголосників і загострив проблему продовольчого забезпечення населення і девальвував гасла вересневого пленуму 1953 р. про успішність вирішення зернової проблеми раз і назавжди. Намаганням виходу з такого становища кризи в сільському господарстві стала програма лютого 1954 р. про освоєння цілинних і перелогових земель, введення в господарський обіг в Україні невикористовуваних земель, відмова від парів. Проте всі ті акції виявились переоціненими, оскільки надання поштовху у виробництві зерна, цілинні землі Казахстану вимагали досить значних додаткових капітальних вкладень. Крім того, хороші врожаї в силу природних умов тут були тільки раз в чотири роки. Реальний раз врожай був добрим, високим, один раз близький до нього, два роки - середній, а один рік - не врожайний. Як мовиться: проти природи-багатога неможливо досягти.

Здійснювана в 1958 р. знову ж таки за ініціативою центру реорганізації машинно-тракторних станцій і продаж сільськогосподарської техніки колгоспам та радгоспам з метою зосередження її в одних руках відбулася як в Союзі біологічний цикл в умовах України також засвідчував, що протягом п'яти років один в цілому, так і в Україні зокрема без осмислення і розрахунків наступних наслідків. Держава звільняла колгоспи від натуральної оплати за виконані роботи МТС, встановила ціни на техніку та на сільськогосподарську продукцію, створила тим самим так звані "ножиці цін". Вони встановлювались в інтересах держави, що негативно позначилось на сільськогосподарському виробництві, боляче вдарило по соціальній інфраструктурі села. Чимало колгоспів опинилися в збанкрутілому становищі і, великою мірою зросли їхні борги, що вимушено їх лихорадило ще надто досить час.

В березні 1965 р. проголошується чергова "всебічно продумана" акція щодо подальшого піднесення аграрного виробництва. Але в ній бракувало конкретності та предметності, вона не виявилася мобілізуючим чинником трудівни-120-



ків села на "нове" піднесення сільського господарства. Отже накреслення народились, а механізм виконання, стимули виявились відсутніми. І хоча в подальшому впродовж другої половини 60-х років відбулося **чотири** пленуми з обговоренням питань розвитку села, енергоозброєності сільськогосподарського матеріального виробництва, матеріальної зацікавленості колгоспників як домінуючої сфери матеріального виробництва на селі в напрямку переходу від натуральної оплати продукцією за виконані роботи до оплати грошима, вживані заходи бажаних, очікуваних наслідків не дали. Не було досягнуто цивілізованого, гідної трудівників оцінки трудового вкладу колгоспників в справу господарювання, всебічного їх соціального захисту, передусім достойного пенсійного забезпечення не трапилось. В більшості колгоспників пенсія встановлювалась абсолютно мізерною - 12 карб, на місяць [4]. Дані обставини трудової снаги і морального настрою трудівникам села не надавали, бо таке забезпечення було найнижчим у суспільстві.

В період розквіту адміністративно-командної системи в 70-і рр., аграрна політика спрямовувалась на інтенсифікацію виробництва шляхом впровадження досягнень науково-технічного прогресу, комплексної механізації, меліорації, хімізації, збільшення капітальних вкладень. Певні зрушення в сільському господарстві України це все забезпечило, але визначених сподівань матеріалізувати все ж таки не вдалося, наприкінці 70-х рр. з новою силою загострюється продовольче питання. В травні 1982 р. проголошується, так би мовити, "всебічно продумана" продовольча програма. В листопаді того ж року ЦК КП України дублює назване союзне рішення та затверджує свою програму та заходи по її матеріалізації, але обом програмам як і іншим акціям в питаннях сільського господарства не судилось збутись.

З 1985 року держава змінює свій курс шляхом нових підходів в сфері аграрної політики. Наголошується на відродженні кооперативної природи функціонування сільськогосподарських підприємств, надання колгоспникам права розпоряджатись наслідками своєї праці. Звертається увага на необхідності перегляду існуючих форм власності, застосування

оренди як індивідуальної, так і сімейної та колективної. В 1988 р. обговорюється всенародно та затверджується Верховною Радою Союзу закон про кооперацію, який ставив мету відродження кооперативної природи сільськогосподарського виробництва, але він не виявився підкріпленим економічно з боку самої держави.

Сільськогосподарське виробництво, як сфера матеріального виробництва, що має виражений циклічний характер "спеленоувалось" масою ланцюгів всіляких управлінських структур, які постійно розширялись, множились, збільшувались. Трансформації в цьому ключі здійснювались в напрямку істотних кількісних змін, апарат управління розширявся і вимагав все нових і нових матеріальних видатків, що в кінцевому рахунку лягало на плечі сільських платників податку. Управлінські реорганізації як і "хрущовські ініціативи" супроводжувалися великими змінами в системі управління галуззю. Управлінські функції концентруються в ланках уряду, передусім Мінсільгоспі. Воно стало надто вже громіздким пароплавом за структурою, чисельністю працюючих. Вже на — початку 60-х років його апарат-майже 250 управлінь та відділів [5], вони дублювали один одного, рутинно-канцелярський стиль діяльності гальмував розв'язання назрілих практичних завдань галузі, особливо впровадження новацій в господарюванні, прогресивних технологій, досягнень вирощенні нових сортів зернових, технічних культур, особливо в розвитку техніки в за кордоном. Зведений ще у довоєнні роки верхніми ешелонами влади "залізна завіса" перекривала доступ в Україну досягнень в усіх питаннях ведення зернового господарства, тваринництва як молочного так і м'ясного, особливо в справі технічного оснащення і механізаторського забезпечення аграрного виробництва значно якіснішими машинами та механізмами.

Управлінські непродумані, буквально авантюристичні реорганізації, започатковані в 1962 р. "великим кукурузником і реформатором" М.Хрущовим супроводжувалися великими змінами в системі управління галуззю. Утворюються колгоспно-радгоспні, (в інших випадках радгоспно-колгоспні) виробничі управління, відповідно й партійні комітети при них. Здійснюється загалом поділ партії та державної влади на так **121-**

звану сільську і промислову, організуються відповідно керівні органи від низу - міжрайонної, обласної та республіканської ланок, що в кінцевому рахунку замикались на відповідних союзних інстанціях. Все те охоплювало не тільки ланки партії та держави, а й комсомол, професійні спілки та інші об'єднання. В процесі даних акцій нових щаблів сягнула так органічна тоталітарній моделі бюрократія, що буквально розквітала, а хвилі її продуценту нарощували й нарощували нові папери, директиви, інші типи реляцій, які буквально заповнювали низову виконавську ланку. Автору довелось вивчати і аналізувати паперово-творчий потік з обласної ланки в низи в Чернівецькій області, на основі документів державного та обласного партійного архіву, яка безперечно не становила і не могла становити жодного винятку, порівняно з іншими 23 областями України.

На Буковині в низову ланку з обласних організацій з питань діяльності сільськогосподарського виробництва, соціальних процесів на селі щомісяця в середньому направлялось близько сотні, а часом і більше самих різноманітних рішень, директив, настанов. В них у формулюваннях переважали терміни у словосполученнях: зобов'язуємо, вимагаємо, необхідно, належить, потрібно, рекомендуємо. Вони супроводжуються рясною словесною половою уточнень, тлумачень, роз'яснень, порад та категоричних негайнів, що щелепи зводить при читанні такого розмаїття. Характерно, коли по вертикалі вниз спрямовувались документи обсягами в межах 2-4 сторінок, то знизу поступали в обласні інстанції документи обсягами в 2,5-3 рази, а нерідко і зверх того більшими.

Життя показало не лише нетривкість, а навіть хибність здійсненої реорганізації управління. Побудова керівних органів за виробничим принципом повсюди призводила до змішування їхніх функцій, дублювання директив та настанов їх, девальвувала конкретну відповідальність за опрау. Невипадково нове державно-партійне керівництво, що піднялось в 1964 р. на олімп московської влади рішуче відмовилось від тієї волюнтаристської кавалерійської атаки в справі реорганізації управління сільським господарством. Зливаються сільські і промислові парторгани в єдині, в 1965 р. ліквідується бюро з керівництва

сільським господарством при ЦК КПУ. Обласні управління виробництва і заготівель сільськогосподарської продукції перетворюються в обласні управління сільського господарства. Колгоспно-радгоспні виробничі управління в районах трансформуються в райсільгоспуправління. Указом Президії Верховної Ради України від 16 березня 1965 р. Міністерство сільського господарства і Міністерство заготівель сільськогосподарської продукції об'єднуються в єдине республіканське Міністерство сільського господарства України. До Мінсільгоспу влилася система "Сільгосптехніки", по вертикалі вниз аж до районної ланки. При уряді утворюється Комітет у справах хлібопродуктів і комбікормової промисловості якому підпорядковано елеватори, підприємства "Заготзерна", підприємства по виробництву комбінованих кормів для різних видів худоби та птиці, а також риби.

Всі здійснювані загально держави і, в тому числі й загальноукраїнські реорганізації та перебудови, в концепцію яких закладалась одна з стрижневих проблем-наближення управління безпосередньо до матеріального сільськогосподарського виробництва спричиняла насправді, діаметрально протилежну ситуацію.

Насправді низка трансформацій управління не наближала їх до виробництва, а проходила поза ним і природно вплив на виробництво було слабке, весь керівний механізм борсався у своїх клопотах та турботах працівників не відчужитись поза межами перебувдовчореорганізаційної долі, престижної в тогочасні апаратної праці. При тому всьому саме сільське господарство й далі продовжувало пробуксовувати, а його продукція не нерідко з легкої руки владників в якості дружніх жестів відправлялась в багато країн зарубіжжя (населення в тих країнах мало значно краще продуктове і матеріальне забезпечення, порівняно з Україною), а для задоволення запитів населення республіки нерідко істотно бракувало. Саме ці обставини викликали не тільки страйки, а й маніфестаційні виступи робітництва в містах та селищах України, що мало ознаки появи незалежного робітничого руху. Перші робітничі страйки і маніфестації проходили ще за часів Хрущова і були 122-

спричинив підвищенням споживчих цін на м'ясо та м'ясопродукти, молоко та молоко продукт й при залишені на попередньому рівні заробітної плати, а подекуди із введенням нових, розцінок зниженням оплати праці. В 1962 р. страйковий робітники Донецька і Жданова (поза межами України - Ярославль, Грозний, Горький, навіть Москва, Краснодар на Кубані).

їх страшною соціальною кульмінацією виявився ганебний розстріл робітничого виступу в Новочеркаську [5]. Наступного року одеські докери категорично відмовились вантажити в якості "братерської допомоги" тваринне масло на Кубу. В наслідок вируючих робітничих заворушень в тому ж таки 1963 р. на цілий тиждень було введено військове становище в Кривому розі.

Так звані "продовольчі бунти" відбувалися й за брежнєвських часів. Так. в Дніпродзержинську на "партійній батьківщині" Брежнєва в результаті робітничих виступів не тільки не обійшлося без втручання міліції, а й дійшло навіть до людських жертв. В 1981 р. тільки в столиці України м. Києві відбулося шість страйків, а в розташованій за 80 км. від столиці м. Прип'яті, тодішній гордості урядовців за нове "комуністичного майбутнього міста" (в ньому проживали будівельники та експлуатаційники, в тому числі й керівний склад Чорнобильської атомної електростанції) зчинилися заворушення, викликані нестачею продуктів харчування [6]. Варто при цьому неодмінно нагадати, що м. Прип'ять постачалося за так званою першою категорією і в ньому поза всіляким сумнівом з забезпеченням продуктами харчування безперечно була поставлена справа краще, ніж існувало постачання вказаними продуктами інших міст. Отже, про стан справ в інших містах природна справа вже немає що й говорити, в числі таких міст були як обласні центри, так і такі з них, де функціонували підприємства різних галузей промисловості.

Хвиля робітничих страйків у сусідній Польщі влітку 1980 р. та бурхлива діяльність профспілки "Солідарність" до введення воєнного становища в грудні 1981 р. виявилась певним реagentним чинником стосовно стану і в Україні. Справа в тому, що в зв'язку з вказаною ситуацією з України й колишнього Союзу 6 Польщу відправлялись ешелони й ешелони з м'ясом, маслом тощо. Але

залізничники з числа "солідарників в тупиках станцій, де стояли вагони-морозильники з м'ясом тощо, їх відкривали, продукція псувалася і її через певний час закопували в землю. Очевидці розповідали, що такі речі мали місце досить нерідко і в багатьох громадян викликали просто нерозуміння, але уряд очевидячки повною мірою ситуацією не в стані був володіти, а це послаблювало, безперечно, продовольчий потенціал сусідньої до Польщі держави.

Негаразди з продовольчим забезпеченням в названі роки в Україні, постійні тяготи народу із-за відсутності необхідного соціального захисту людей спонтанно збуджували негативну реакцію людей на скрути та кризи, що все більше ставали невід'ємним супутником "зрілого (розвинутого) соціалістичного суспільства". За теоретичними розважностями верховладників в тому суспільстві не було ні причин, ні соціальної бази для конфліктів, криз та антагоністичних суперечностей. Так це подавалось в офіційних оцінках, а також фантастичних уявах вищих державних ланок керівництва як в Москві, так і в Києві. Насправді ж передусім населення міст, питома вага якого за переписом 1989 р. становила вже більше половини всього населення республіки, все частіше і гостріше реагувало на обставини, що складались. В 1993 р. питома вага населення міст вже значно збільшилась і загалом становила 68% до всього населення. В той же час питома вага сільського населення складала вже тільки 32% до всієї чисельності людей.

Цілком зрозумілим є те, що саме у великих містах рецидиви виступів проти існуючої влади були найбільш гострими і буквально безкомпромісними. Навіть місто піднесення Брежнєва на нові щаблі влади Дніпропетровськ не лишилось осторонь гострої реакції населення, його невдоволення існуючим становищем. Про це засвідчують виступи людей проти наявних обставин, що мали місце в цілій низці рецидивів антиурядових (не тільки на місцевому рівні) самих різних акцій. На будинку дніпропетровського обкому Компартії України 23 лютого 1981 р. був вивішений великий транспарант з написом: "Солідаризуємося зі всіма, хто проти вас". Це при тому всьому, що приміщення обкому ретельно охоронялося вдень і особливо вночі, воно знаходилося в самому центрі цього великого

міста, на особливо жвавій за рухом транспорту і пішоходів магістралі.

Такі загальні обставини буття в Україні мали місце поруч з постійними реорганізаціями в сфері аграрних відносин. На початку 80-х років у жагучому пориві запозичення зарубіжного досвіду здійснюється експериментальна (як підтвердило пізніше само життя) спроба інтеграції сільського господарства й переробної промисловості. В результаті зароджується такий конгломерат, як аграрно-промисловий комплекс (АПК). В 1982 р. з новим нев'янучим ентузіазмом формується агропромислові об'єднання (РАПО), до їх складу включаються колективи господарства, радгоспи, районні підприємства по переробці сільськогосподарської продукції, продкомбінати, системи заготівельників, ремонтників, агрохімії тощо.

Незабаром виявилось, що повзучі наміри змінити існуючу систему на районному рівні надати їй фабули виробничої спрямованості, з неодмінною метою збереження й примноження чисельної, непотопної когорти управлінців, очікуваного результату не дали та й не могли дати. РАПО виявилось свнуховим задатком по своїй природі і було невзможі в тісному виробничому руслі об'єднати всі його шиті білими нитками ланки. До того ж зросли видатки на їх утримання, тобто матеріальне забезпечення лягли новим тяжким тягарем саме на виробничу сферу, що виробничниками не привіталось. Бо управлінці енергійно орудували в не переповнених грошима кишнях виробничників. За таких обставин і ментальності владників різних управлінських стосовно аграрного здирництва ланок, практична діяльність РАПО, як зрештою і його попередника зводилась до фіксації інформації знизу та передачі, її до вищих інстанцій. Кадри й фахівців районної ланки свою енергію і інтелектуальні набутки зосереджували на писанині, нудились без діла, шукали як використати робочий час без відриву від письмового столу.

Проте з 1989 р. РАПО поступово, але незворотно трансформується із органів держуправління в госпрозрахункові формування, агрофірми, агропромкомбінати, асоціації тощо. Першими в Україні такими районними формуваннями аграрно-промисловий комбінат "Дністер" (Жидачівський район на Львівщині),

"Рось" (Білоцерківський район Київщини), "Нікопольський" (Нікопольський район Дніпропетровщини), "Чугуївський" (Чугуївський район Харківщини). Об'єднуючі горизонти комбінатів були безперечно різними, але вони представляли досить великий виробничий спектр практичної діяльності. Наприклад, комбінат "Дністер" об'єднував 20 колективних господарств, 5 радгоспів, цілу низку міжгосподарських переробних підприємств тощо. В названих формуваннях поєднувалися виробничо-фінансовий та соціально-економічний комплекс, вдалося під одним дахом об'єднати всі зацікавлені сторони, що здійснювали виробництво, заготівлю та переробку і збут сільгосп-продукції.

Виникають також агрофірми, що як господарські формування займалися також і переробкою та реалізацією сільськогосподарської продукції та продтоварів. Успішно функціонували такі з числа перших агрофірм, як "Зоря" на Рівненщині, "Прут" Косівщина на Івано-франківщині, "Провесінь" на Львівщині та інші. В кінці 1989 р. в Україні вже діяло близько сотні агропромислових формувань, у тому числі 28 об'єднань, 29 комбінатів, 39 агрофірм.

Отже, визначальні тенденції трансформації в сільському господарстві в розглядуваний період були пов'язані з змінами розмірів, характером господарювання та навіть переминою форми власності. Водночас податкова політика, інвестиційний процес були недостатніми, особливо значні зміни відбулися в системі управління сільським господарством.

1. Панченко П.П. *Развитие сельского хозяйства Украинской ССР. -1959-1980.-К.: 1980, с.5-6.*
2. Україна. Друга половина XX століття. *Нариси історії.-К. 1997.-с.91.*
3. Так само. -с.91.
4. Поточний архів Міністерства соцзахисту населення. Узагальнюючі дані порівняна пенсійного забезпечення населення з часу запровадження пенсій для колгоспників. 1996. - с 3-4.
5. Грицак Ярослав. *Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття.-К.: 1996, с.296.*
6. Так само. - с296-297.
7. Грицак Ярослав. *Вказана праця. - с 323.*
8. *Населення України. 1992. демографічний щорічник. - К.,: 1998, с 6.*

**До питання про соціальну політику  
фашистської Німеччини  
шоло селянства України в роки  
окупації (1941-1944 рр.)**

Окупувавши територію Української Р СР фашистська Німеччина мала намір використати не лише її промисловий і сировинний потенціал, але і перетворити родючі українські землі на продовольчу базу райху, а місцеве селянство " на покірну і дешеvu робочу силу. Розглядаючи територію України як резервуар продовольства для армії, нацистські керівники розуміли, що обсяги поставок збіжжя та фуражу звідси багато в чому будуть залежати від ставлення місцевого селянства до окупаційної влади та його готовності співробітничати з нею. Відтак, схилити українське селянство до співробітництва, ставало просто-таки необхідною умовою успіху аграрної політики окупантів. За радянської влади селянин був перетворений, фактично, на раба колгоспної системи, а в середовищі українського селянства все ще були сильними тенденції до приватновласницького хліборобського господарювання. Враховуючи ці особливості соціального статусу селянства в радянському суспільстві, німці і спланували свою економічну політику щодо цієї найбільшої за чисельністю групи економічно активного населення України.

Відомство райхміністра окупованих територій Сходу А.Розенберга значну увагу приділяло заохоченню селянства до співробітництва з новою владою. Так, 17 листопада 1941 р., у листі до Е.Коха, райхміністр наголошував: "Якщо населення продемонструє готовність працювати для Німеччини, то цю готовність необхідно всіляко заохочувати, а не знижувати непотрібною жорстокістю. Необхідно стимулювати виявлену старанність і при зростаючій продуктивності праці надавати матеріальну винагороду [1].

Однак, як згодом показала практика "нового порядку", заходи соціального заохочення постійно і повсюдно поєднувались з жорстокими репресивними діями, що переслідували головну мету - примусити українське селянство працювати на військово-економічні інте-

реси Німеччини. Одночасно окупаційна влада розробила та широко застосувала цілу низку заходів матеріального заохочення селян за високопродуктивну працю та допомогу у боротьбі з партизанами.

Основою нацистської соціальної політики в українському селі стала пропаганда земельної реформи та "Закон про новий земельний лад." Земельний закон А.Розенберга, розрекламований гебельсівською пропагандою на весь світ навесні 1942 року, передбачав надання селянам землі у приватну власність та зміни в управлінні сільським господарством. Передбачалось здійснити поступовий перехід від "реформованої" колгоспної системи в особі "громадських господарств" через так звані "хліборобські спілки" до одноосібних селянських господарств. Присадибна ділянка селянина оголошувалась його приватною власністю та звільнялась від податків. Одночасно було дозволено тримати в домашньому господарстві необмежену кількість корів та робочої худоби [2].

На практиці окупанти зовсім не попішали ліквідувати колективне господарювання на селі та зобов'язали селянство і далі працювати в громадських господарствах. Натомість, обіцяна земельна реформа проводилась в'яло і дуже повільно. За даними окупантів, на 1 грудня 1942 року в райхскомісаріаті України лише 10,4% колективних господарств було переведено в "хліборобські спілки", а до травня 1943 року, загалом 12,1% з 16 536 громадських господарств, що знаходились на території райхскомісаріату [3].

За свою працю селяни отримували платню на основі вироблених "трудоднів", як і за радянської влади. Переважно це війська залишили територію Полтавщини, то прослідковується певна тенденція до збільшення норм оплати праці селян. Зрештою, подібні позитивні тенденції зводились нанівець політикою ревізій та конфіскацій, а також непомірних обов'язкових поставок продукції, що її з маніакальною послідовністю проводили окупаційні органи протягом 1941-1944 рр.

Деструктивно на соціальному становищі українського селянства позначилась заготівельна політика окупантів, що отримала фактично була однією з форм грабунку. Восени 1941 року, були залишені в силі всі плани сільськогосподарських поставок, встановлені ще за 125-

радянської влади. Потім було здійснено облік наявних зернових запасів і заплановані нові, додаткові здачі - інколи 3-4 за зиму 1941-1942 рр. Навесні окупанти здійснили примусове вилучення збіжжя, як в колективних господарствах, так і у селян. Ця акція була проведена на основі розпорядження Е.Коха від 20 травня 1942 року [9]. Одночасно встановлювались плани поставок сіна, соломи, овочів, а восени 1942 року здавали навіть квашену продукцію. Фрукти та ягоди підлягали здачі в повному обсязі. Продукти тваринництва здавались без будь-якої системи. Спочатку норми здачі м'яса доводились "на двір", а з 1942 року було встановлено загальні розміри поставок м'ясних продуктів на село загалом. Норми здачі молока теж не були сталими і складали 600 до 900 літрів з корови на рік. На Київщині, наприклад, селяни повинні були здати 850 літрів з корови [10]. Селяни були зобов'язані здавати заготівельним органам всю вовну, шкіру забитої худоби і навіть волосся з кінських грив та хвостів. Не існувало сталих норм поставки м'яса птиці та яєць. Кількість "норми" залежала від потреб німців, в результаті чого більша половина поголів'я птиці та майже весь знос яєць підлягали під обов'язкові поставки [11].

Продукція, яку здавали селяни, оплачувалась окупантами за встановленими ними ж закупівельними цінами, рівень яких в десятки разів був нижчим від ринкової ціни продукту. Наприклад, за даними господарської інспекції тилу групи армій була натуральна оплата збіжжям, але траплялись випадки грошової оплати. Наприклад, колгоспникам с.Базаківка Липовецького району Полтавської області за трудові, вироблені в 1941 році, було відпущено по 460 грам зернових та 54 копійки за один "трудодень" [4]. Окупанти повсюдно обіцяли колгоспникам подвійну оплату в порівнянні з довоєнною. Заробітну плату в радгоспах восени 1941 року теж, як правило, видавали натурою. Так, робітникам свинорадгоспу "Комсомолец", що на Полтавщині на початку жовтня 1941 року було видано аванс зерном пшениці - від 15 до 25 пудів на працюючого [5].

В 1942 році на селі було запроваджено пайкову систему, а всі наявні в господарствах запаси збіжжя, окрім насінневого фонду, як правило, конфісковувались окупантами. На Вінниччині,

наприклад, під час обмолоту урожаю 1942 року, видавався щомісячний пайок - по 12 кг хліба і круп на одну особу. Після того, як весь урожай нацисти вивезли, залишивши лише насінневий фонд, то видачу продуктивних пайків було припинено [6].

Оплата праці сільськогосподарських спеціалістів та керівників господарств, в порівнянні з виплатами простим селянам, була значно вищою. Існували установки на те, що заробітна плата головам громадських господарств, агрономам, зоотехнікам, ветеринарам, механікам та іншим категоріям спеціалістів мала залишатись на рівні довоєнного часу [7]. Ці відверто популістські заходи були спрямовані на заохочення згаданих категорій фахівців до співробітництва з окупантами.

Якщо підвести певні підсумки загальним тенденціям щодо оплати праці селян протягом всього окупаційного періоду, то найбільшу кількість продукції на "трудодень" селяни отримали в 1942 році. Вибіркові статистичні дані по семи районах Полтавської області свідчать, що впродовж осені - зими 1941 року селянам було відпущено на 1 "трудодень", в середньому, по 539 грам зернових та бобових культур, з урожаю 1942 року - по 661 граму, а з урожаю 1943 року нараховано по 436 грамів [8]. Якщо взяти до уваги той факт, що восени 1943 року німецькі війська армії "Південь", селянам за кілограм зданої продукції виплачувалось; за картоплю - 35 копійок, капусту, помідори та огірки - по 25 копійок, яловичину - 3 крб. 10 коп., свинину - 5 крб. за кілограм [12]. На київських базарах восени 1941 року одна картоплина коштувала 1 крб. [13].

У випадку невиконання планів обов'язкових поставок, на селян накладали штрафи, а коли ті не виплачувались, їх заарештовували [14]. Забій худоби без дозволу властей був суворо заборонений, а в разі порушення заборони - селян чекали великі штрафи (до 3000 крб.) та конфіскація худоби. Селянину, який не міг сплатити такого штрафу, загрожувала примусова праця в таборі протягом шести місяців [15]. У селян, які не виконували планів молокопоставки, конфісковувались корови, а у випадку невиконання гужової повинності - коні [16].

На території України селяни платили до десятка грошових податків, не рахуючи натуральні збори [17]. В Київській області, наприклад, селяни сплачували

податок з господарства - 400 крб., на рік подушний податок - 100 крб., податок з коня -300 крб. податок з корови - 150 крб., податок з собаки чи кішки -100-150 крб. Було запроваджено також податок "за звільнення" - в сумі 50 крб. Рівень податків був різним. Наприклад, у Рівненській області податок на собак становив 225 крб. на рік [19].

Селяни, яким наділялась земля під городи, платили орендну плату. Так, на Полтавщині плата за оренду гектара землі під городи складала 150 крб. в натуральній оплаті по офіційним закупівельним цінам [20]. Нескладні підрахунки показують, щоб виплатити орендну суму, селянин мусив здати заготівельним органам, наприклад, 430 кг картоплі за ціною 35 коп. за кілограм. Загалом, на Полтавщині загальна сума грошових податків, виплачуваних селянами, становила в 1942 році 2 315 крб. з двору, а в 1943 році - 3 112 крб. [21].

Про те, якою розмаху набула в Україні політика податкового тиску на селянство, видно з оперативного повідомлення командуючого військами вермахту в Україні від 17 червня 1942 року; "Селяни вимушені здавати все..., залишаючи собі небагато для життя та ведення господарства... Ми знімаємо шкіру з України, думаючи про наслідки [22].

Особливістю соціальної політики нацистів щодо українського селянства було те, що поряд з грубим трудовим примусом, конфіскаціями, податковим тиском, окупаційна влада досить широко застосовувала заходи матеріального стимулювання праці селян. Поступово склалась ціла "система" подібного заохочення.

В окремих регіонах нова влада повертала селянам відібране в роки колективізації нерухоме майно. Так, за даними окупантів та місцевої Райуправи, лише в одному Житомирському районі на середину лютого 1942 року селянам було повернуто 389 хат [23]. Нацисти заохочували допомогу селян у боротьбі з партизанами. Відповідно до розпорядження Е.Коха від 21 серпня 1942 року, передбачалось три види матеріального заохочення селян за допомогу у боротьбі з партизанами: наділення промисловими товарами, скорочення обов'язкових поставок та наділення землею і худобою [24]. Вже в період запровадження в дію цього розпорядження, за даними німецького інформаційного бюро, близь-

ко 1000 українців отримали земельні наділи у винагороду [25].

Повсюдно практикувалось преміювання селян за високопродуктивну працю. Такі премії розподілялись, як правило, через громадські господарства. Наприклад, у генеральному окрузі Миколаїв під час проведення весняної сівби 1942 року, було визначено 4 види премій від 50 до 170 крб., які розподілялись між членами бригад в господарствах за принципом набраних очок [26]. Була встановлена винагорода за своєчасне виконання планів здачі сільськогосподарських культур. На Миколаївщині з метою заохочення селян, нацисти розподіляли горілку і тютюн. Так, господарство, яке виконало план поставки на 90% і більше, отримувало за кожну надпланову тону продукції по 100 цигарок, 600 гр. тютюну та пляшку горілки [27].

Господарствам, які успішно виконували план здачі сільгосппродукції, вручались так звані "преміальні грамоти", що підлягали викупу громадою села. Таким чином, преміювання передовиків здійснювалось за рахунок населення [28]. Як заохочення, окупанти розповсюджували серед сільського населення певну кількість промислових товарів першої необхідності, Е.Кох спеціальним розпорядженням встановив умови обміну сільськогосподарської продукції на промислові товари. Було встановлено певне співвідношення в цінах між сільськогосподарською та промисловою продукцією - так зване "пунктування". Наприклад, за 100 кг зданого зерна пшениці або жита селянин міг отримати 1 кг цукру чи 3 кг солі, 1 л горілки або сотню цигарок і т.д. Щоб купити кошу, потрібно було здати 100 л молока, а вартість однієї лопати дорівнювала п'ятьом десяткам яєць [29]. Як бачимо, співвідношення було аж ніяк не на користь селянства. Фактично, існували так звані "цінові ножиці" і від подібної реалізації товару виграли лише окупанти. Це була одна з форм додаткового грабунку селянства.

Нацисти спробували створити на селі видимість певної соціальної допомоги інвалідам, німеччинам, вдовам, сиротам та ін. соціальне незахищеним категоріям громадян. Для цього в окремих регіонах створювались так звані "товариства взаємодопомоги" - організації по типу ліквідованого "Червоного хреста", що

утворювались на добровільних засадах та мали статuti, затверджені гебiтско-мiсарами [30]. Такi товариства створювались, переважно, з пропагандистською метою i особливої ролi в покращеннi матерiального та соцiального становища нужденного сiльського населення не вiдiгравали. В окремих випадках районнi земельнi Управи надавали матерiальну допомогу громадянам за поданими сiльськими старостами списками [31]. При надiленнi землею право на її отримання було надане всiм селянам, що знаходились як "працезобов'язанi" у Нiмеччинi. Так, влiтку 1942 року секретною постановою нiмецького уряду було дозволено працюючим в райху українським селянам подавати заяви про надiлення землею в Україні [32].

iнтенсивна трудова експлуатацiя, яка подекуди поєднувалась з методами соцiального заохочення селянства, дозволила фашистськiй Нiмеччинi забезпечити протягом 1942-1943 рр. значнi продовольчi поставки до райху та у вермахт. За офiцiйними даними, 94,5% продовольства, вивезеного з окупованих територiй СРСР, походило з України. На початок 1943 року з територiї республiки загарбники вивезли близько 2,8 млн. т. продовольства [33]. Так чи iнакше, а окупанти спромоглися використати в своїх цiлях мiльйони українських селян, нещадно i методично експлуатуючи їх працю та грабуючи сiльське господарство України.

Роблячи висновок вищенаведеному, необхідно вiдмитити, що соцiальна полiтика фашистських окупантiв щодо українського селянства визначалась цiлями та завданнями економiчної експансiї на Сходi, взагалi, та необхіднiстю ефективного використання трудових ресурсiв сiльського господарства України, зокрема. В реальнiй практицi "нового порядку" нацистська полiтика щодо селянства України набрала рис так званого "соцiального маневрування", коли заохочувальнi заходи поєднувались з жорстким трудовим примусом та методами терору. Соцiальна полiтика окупантiв мала яскраво виражений пропаган-

дистський характер i проводилась, перш за все, з метою стимулювання виробничої активностi працездатного сiльського населення, яке змушене було так чи iнакше, однак все ж працювати на потреби окупантiв.

1. *Центральний державний архiв вищих органiв влади та управлiння України (далi - ЦДАВО України). - Ф.КМФ-8 -Оп.Л. - Спр.38. - Арк. 90-91.*
2. *Там само. - Ф.3206. - Оп.1. - Спр.34. -Арк.1-2.*
3. *Центральний державний архiв громадських об'єднань України (далi - ЦДАГО України). - Ф.166.-Оп.3.-Спр.144. -Арк.37.*
4. *ЦДАВО України. - Ф.4620. - Оп.3. - Спр.240. -Арк. 18*
5. *ЦДАГО України. -Ф.1.- Оп.22, - Спр. 122, -Арк.87*
6. *Там само. - Спр. 10. - Арк. 9.*
7. *Державний архiв Житомирської областi (далi - ДАЖО). Ф.Р- 1426, - Оп. 1. - Спр. 17. -Арк. 14.*
8. *ЦДАВО України.-Ф.4620.-Оп.3.-Спр.240.-Арк.20.*
9. *Там само,-Ф.3206.-Оп. 1,-Спр.37. -Арк. 17-18.*
10. *Непокоренная земля Киевская; Из истории все народной, борьбы в тылу врага 1941-1944 гг. - К., 1985.-С. 114.*
11. *ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.22. - Спр. 123. - Арк. 55-56.*
12. *ЦДАВО України. - Ф.4620. - Оп.3. - Спр.240, - Арк. 26*
13. *ЦДАВО України. - Ф.КМФ-8. - Оп.2. - Спр. 155. - Арк.87.*
14. *Там само. - Ф.3206. - Оп.2. - Спр. 132. -Арк.38.*
15. *Там само. -Арк.43*
16. *Там само.-Спр. 122. -Арк.2,10.; Спр.7. - Арк.4.*
17. *Bonusiak W/ Polityka ekonomiczna 111 Rzeszi na okupowanym obszarach ZSRR (1941-1944). Rzeszow, 1981. S.207.*
18. *Непокоренная земля Киевская... - С. 114-115.*
19. *ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.22. - Спр. 16. - Арк. 28.*
20. *ЦДАВО України. - Ф.4620. - Оп.3. - Спр.240. - Арк. 26.*
21. *Там само. -Арк.36.*
22. *Там само, - Ф. КМФ -8.-Оп.Л- Спр. 38. - Арк. 2-3.*
23. *ДАЖО. - Ф.Р. -1154.- Оп. 1. - Спр. 69. - Арк. 1-60.*
24. *ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.22. - Спр.32. - Арк. 132-135.*
25. *Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941-1944 гг,-В 2-х кн. - Кн. 1. - К., 1985. - С.297.*
26. *ЦДАВО України. - Ф.КМФ -8.-Оп.Л- Спр.297. - Арк.212.*
27. *Там само. - Арк. 68.*
28. *Там само. -Арк. 69-70*
29. *Там само. - Ф. 3206. -Оп.1.- Спр. 35. - Арк. iз зв.*
30. *ДАЖО. - Ф.Р-1426. - Оп.1. - Спр.61. - Арк. 10.; Спр. 15.-Арк. 33.*
31. *ЦДАВО України. - Ф.3206. - Оп.2. - Спр.132. - Арк. 58.*
32. *Там само. - Ф.КМФ-8. - Оп. 1. - Спр.6. -Арк.233.*
33. *История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг -Т1-М-1963. -С.463.*